

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

127. ÉVFOLYAM 2011. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Telefonközpont: 279-2760
Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>
(Keresés: Magyar Könyvszemle)
Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2011-től egy évre 2400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Tóth Péter</i> : Görög egyházatyák a Corvinában I.	137
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Ismeretlen ritkaságok a Kornfeld-könyvtárban	149
<i>Tóth Gergely</i> : Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a <i>Collectio scriptorum Hungaricorum</i>	173
<i>Vulkán Vera Tünde</i> : Mártonfi József cenzori kinevezése és működése	193
<i>Lengyel András</i> : A <i>Hét</i> „Toll és tör” rovatáról (1908–1913)	206
KÖZLEMÉNYEK	
<i>Bánfi Szilvia</i> : Ki volt valójában Bornemisza Péter magyar <i>Elektráj</i> ának a nyomtatója?	222
<i>Saktorová, Helena</i> : Daniel Schultz krakkói nyomdász levele Thurzó Györgyhöz (1615)	232
<i>Gömöri György</i> : Sárospatakot dicsérő londoni Comenius-kiadvány 1664-ből	234
<i>Lengyel András</i> : A <i>Hét</i> két nyomdászamlája (1901, 1909)	239
FIGYELŐ	
<i>Rózsa Mária</i> : A magyar sajtótörténet mozaikjai egy osztrák kiadványban	244
<i>Monok István</i> : Könyv, Románia, Európa. Konferencia-sorozat a bukaresti Fővárosi Könyvtárban	248
<i>Farkas Gábor</i> <i>Farkas</i> : Az MTA Könyvtörténeti Munkabizottságának tevékenysége (2000–2010)	252
NEKROLÓG	
Tóth Sándor (1919–2011) (<i>Lengyel András</i>)	258
Botka Ferenc (1929–2011) (<i>Tverdota György</i>)	259
Botka Ferenc emlékére – egy tanítvány gondolatai (<i>Szalai Zoltán</i>)	261
SZEMLE	
Bényei Miklós: Művelődési törekvések az erdélyi reformországgyűléseken. Debrecen, 2008. (<i>Buda Attila</i>)	263
Balogh F. András: Studien zur deutschen Literatur Südosteuropas. Cluj-Napoca–Heidelberg, 2008. /Klausenburger Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe der Babeş–Bolyai Universität, Bd. 3./ (<i>Simon Sarolta</i>)	266
Egenhoff, Uta: Berufsschriftstellertum und Journalismus in der frühen Neuzeit. Eberhard Werner Happs <i>Relationes Curiosae</i> im Medienverbund des 17. Jahrhunderts. Bremen, 2008. /Presse und Geschichte – Neue Beiträge, Band 33./ (<i>Horváth Hajnalka</i>)	267
Knapp Éva–Tüskés Gábor: Sedes musarum. Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon. Debrecen, 2009. /Csokonai Könyvtár 44./ (<i>Bartók István</i>)	272
Bostoen, Karel: Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542–1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer. Hilversum, 2009. (<i>Eredics Péter</i>)	274
Farkas Ferenc: A jázsági nyomdák krónikája, 1867–1949. Budapest–Jászberény, 2010. – A Jázság könyvészete. Szerk.: Gulyás Erzsébet, 2., bőv. átdolg. kiad. Jászberény, 2008. (<i>Buda Attila</i>)	276
Komorová, Klára: Knížnica Zachariáša Mošovského. Martin, 2009. (<i>Monok István</i>)	280
Saktorová, Helena: Turzovské knižnice. Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzovcov. Martin, 2009. (<i>Monok István</i>)	282
Bitskey, István: Petrus Cardinalis Pazmany, Archiepiscopus Strigoniensis. Trnava, 2010. (<i>Monok István</i>)	284

Ára: 600 Ft

SOMMAIRE

<i>Tóth, Péter</i> : Pères de l'Église grecs dans la Bibliothèque Corvina. I.	137
<i>Ecsedy, Judit, V.</i> : Rarités inconnues dans la bibliothèque Kornfeld	149
<i>Tóth, Gergely</i> : Projet de publication de source historique inconnu de Matthias Bél: <i>Collectio scriptorum Hungaricorum</i>	173
<i>Vulkán, Vera Tünde</i> : La nomination et l'activité de censeur de József Mártonfi	193
<i>Lengyel, András</i> : A propos de la rubrique „Plume et poignard” de 'A Hét' (<i>La Semaine</i>) (1908–1913)	206
CONTRIBUTIONS HISTORIQUES	
<i>Bánfi, Szilvia</i> : Qui était en réalité l'imprimeur de l'Électre hongroise de Péter Bornemisza?	222
<i>Saktorová, Helena</i> : Épître de Daniel Schultz, imprimeur de Cracovie adressé à György Thurzó (1615)	232
<i>Gömöri, György</i> : Publication de Comenius imprimée à Londres en 1664, faisant l'éloge de Sárospatak	234
<i>Lengyel, András</i> : Deux notes d'imprimerie de 'A Hét' (<i>La Semaine</i>) (1901, 1909)	239
CHRONIQUE	
<i>Rózsa, Mária</i> : Les mosaïques de l'histoire de presse hongroise dans une publication autrichienne	244
<i>Monok, István</i> : Livre, Roumanie, Europe. Série de sessions scientifiques dans la Bibliothèque de Capitale de Bucarest	248
<i>Farkas, Gábor Farkas</i> : L'activité du Comité d'histoire de livres de l'Académie Hongroise des Sciences (2000–2010)	252
NÉCROLOGUE	
Sándor Tóth (1919–2011) (<i>Lengyel, András</i>)	258
Ferenc Botka (1929–2011) (<i>Tverdota, György</i>)	259
A la mémoire de Ferenc Botka – Les réflexions d'un disciple (<i>Szalai, Zoltán</i>)	261
REVUE	
Bényei, Miklós: Aspirations à la culture générale aux assemblées de réformes de Transylvanie. Debrecen, 2008. (<i>Buda, Attila</i>)	263
Balogh, F. András: Studien zur deutschen Literatur Südosteuropas. Cluj-Napoca–Heidelberg, 2008. /Klausenburger Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe der Babeş-Bolyai Universität, Bd. 3./ (<i>Simon, Sarolta</i>)	266
Egenhoff, Uta: Berufsschriftstellertum und Journalismus in der frühen Neuzeit. Eberhard Werner Happs <i>Relationes Curiosae</i> im Medienverbund des 17. Jahrhunderts. Bremen, 2008. /Presse und Geschichte – Neue Beiträge, Band 33./ (<i>Horváth, Hajnalka</i>)	267
Knapp, Éva–Tüskés, Gábor: Sedes musarum. Littérature, histoire de sciences et théorie littéraire néolatines, en Hongrie de l'Ere moderne précoce. Debrecen, 2009. /Bibliothèque Csokonai 44./ (<i>Bartók, István</i>)	272
Bostoen, Karel: Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542–1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer. Hilversum, 2009. (<i>Eredics, Péter</i>)	274
Farkas, Ferenc: Chronique des imprimeries de Jászság. 1867–1949. Budapest–Jászberény, 2010. – Bibliothéconomie de Jászság. Sous la rédaction de Erzsébet Gulyás. Éd. 2., revue, augmentée. Jászberény, 2008. (<i>Buda, Attila</i>)	276
Komorová, Klára: Knižnica Zachariáša Mošovského. Martin, 2009. (<i>Monok, István</i>)	280
Saktorová, Helena: Turzovské knižnice. Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzovcov. Martin, 2009. (<i>Monok István</i>)	282
Bitskey, István: Petrus Cardinalis Pazmany, Archiepiscopus Strigoniensis. Trnava, 2010. (<i>Monok, István</i>)	284

TÓTH PÉTER
Görög egyházatyák a Corvinában I.*

„*Sapientiam ac pietatem cum eloquentia*”
Beatus Rhenanus

A 14–15. századi humanizmussal foglalkozó szakirodalom már régóta hangoztatja, hogy a korszak reneszánsz műveltsége nemcsak a klasszikus görög–római antikvitás „újjaszületését”, újrafelfedezését jelentette, hanem a keresztény ókorra, a későantikvitás keresztény gondolkodóinak, a görög és latin egyházatyák műveire való ráatalálást, rádöbbenést is. A reneszánsz és humanista kultúra ugyanis Petrarcatól egészen Ficinóig vagy Picóig alapvetően vallásos kultúra maradt, s ha szembe is fordult a középkor hagyományos értékrendjével, az többnyire nem az egyházzal vagy a kereszténységgel való szembenállást, hanem csupán a hagyományos, az arisztotelianus filozófiára és logikára épülő skolasztikus teológiával való polémiát jelentette.¹

A reneszánsz-kutatás legújabb irányvonalaik között éppen ezért mind gyakrabban találkozunk a 15. század vége felé egyre határozottabb alakot öltő ún. humanista teológia vizsgálatával, amely az antik filozófia, elsősorban a platonizmus alapjaira építve, az antikvitás és a keresztény ókor legfontosabb szövegeit integrálva egy megújult keresztény világlátást hirdetett.² Ez az új keresztény gondolkodás, mint erről Huszti József és nyomában már mások is írtak, a 15. század végén Magyarországon is erőteljesen éreztette hatását. A kor legfontosabb gondolkodói ugyanis szinte kivétel nélkül szoros kapcsolatban álltak Mátyás humanista udvarával, s az újabb és újabb neki ajánlott és küldött humanista művek révén az új eszmék és

* A tanulmány a K75693 számú „Corvina Graeca” OTKA pályázat keretében készült.

¹ A reneszánsz vallási arculatáról többek között lásd: BUCK, August: *Der Rückgriff des Renaissance-Humanismus auf die Patristik*. In: *Festschrift Walter von Wartburg zum 80. Geburtstag*. 1. Hg. Kurt BAIDINGER. Tübingen, 1968. 153–175.; STINGER, Charles: *Italian Renaissance Learning and the Church Fathers*. In: *The reception of the Church Fathers in the West: From the Carolingians to the Maurists*. Ed. Irena BACKUS. Leiden, 1997. Brill, 473–510.; CORTESI, Mariarosa: *Tradizioni patristiche nell’Umanesimo*. Firenze, 2000. Edizioni Del Galluzzo; ill. RITÓÓK-SZALAY, Ágnes: *Der Humanismus in Ungarn zur Zeit von Matthias Corvinus*. In: *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*. Ed.: Winfried EBERHARD und Alfred A. STRNAD. Köln–Weimar–Wien, 1996. 157–171.

² Legújabbán lásd: EDELHEIT, Amos: *Ficino, Pico and Savonarola: The Evolution of Humanist Theology 1461/2–1498*. Leiden, 2008. Brill.

az őket közvetítő, hozzájuk kapcsolódó könyvek szinte azonnal megérkeztek Budára is.³

Ez a még a nemzetközi kutatásban is viszonylag újnak számító, a humanizmus és a reneszánsz keresztény alapjait és a teológia új irányait feltáró megközelítési mód a hazai kutatásban eddig csak viszonylag elszigetelten volt jelen. Ez azért is érdekes, mert a *Bibliotheca Corviniana* állományával, összetételével foglalkozó kutatók általában rendre megemlítik, hogy a könyvtár egyáltalán nem csak a görög-római klasszikusok szövegeinek reprezentatív másolatait tartalmazta, hanem számos más, elsősorban egyházi jellegű, főleg patrisztikus, s kisebb részben skolasztikus és liturgikus jellegű szövegek is megvoltak benne. E keresztény, elsősorban patrisztikus jellegű munkák jelenlétére és a könyvtár szerkezetében betöltött szerepével azonban – a Didymus-korvina kimerítő értelmezésének kivételével⁴ – mindeddig nem foglalkoztak behatóan. Jóllehet a kötetek tartalmának, azaz a korabeli olvasói igények pontos ismeretének fényében pedig talán nagyobb biztonsággal próbálkozhatunk meg a könyvtár állományának rekonstruálásával is, s választ találhatunk a megmaradt gyűjteményben érezhető különböző tendenciák, egyenetlenségek kérdésére is.

A következőkben tehát a Corvina e kissé elhanyagolt „másik felének”, a könyvtár patrisztikus anyagának, illetve annak is egy kisebb részlete, a görög egyházatyák Mátyás könyvtárához köthető műveinek áttekintésére és a könyvtár koncepciójában betöltött szerepének értelmezésére teszünk kísérletet.

A görög egyházatyák művei két formában voltak jelen a Corvinában. Elsősorban a művek különböző latin fordításai révén, ám ezek mellett a korabeli beszámolók szerint igen jelentős lehetett a könyvtárban a görög nyelvű kódexek jelenléte is, amelyek között – mint majd látni fogjuk – számos patrisztikus szöveg is képviseltette magát.

E két csoport közül először a görög egyházatyák latin fordításait vesszük számba. Egyrészt azért, mert a latin nyelvű korvinák csoportjának azonosítása sokkal biztosabb alapokon nyugszik, mint a görög kódexeké. Másrészt mert a latin fordítások vizsgálata segítségünkre lehet abban is, hogy a latin és a görög anyag egymáshoz való viszonyát feltérképezhessük, s ennek fényében jobban megérthessük a görög kódexek összetételét is, s választ találjunk arra a kérdésre, vajon mi és miért volt meg görögül is a könyvtárban, s így talán tisztázható lesz néhány ma még bizonytalan besorolású darab problémája is.

³ HUSZTI József: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*. = Minerva 1924. 153–222; 1925. 41–76. ill. KULCSÁR Péter: *Az újplatonizmus Magyarországon*. = ItK 1983. 1–3. sz. 41–47., valamint JANKOVITS László: *Janus Pannonius filozófiai alapműveltségéről*. In: JANKOVITS László–KECSKEMÉTI Gábor: *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*. Pécs, 1998. 25–35.

⁴ PÓCS Dániel: *Holy Spirit in the Library. The Frontispiece of the Didymus Corvina and Neoplatonic Theology at the Court of King Matthias Corvinus*. = Acta Historiae Artium (41.) 1999/2000. 63–212.

I. Görög egyházatyák és humanista kultúra

A görög nyelvű keresztény irodalom a kezdetektől fogva igen nagy szerepet játszott a latin kereszténység történetében. A bibliai perikópákat, a zsoltárokat és egyéb ószövetségi könyveket is először görögből fordították le latinra, s kezdetben a római liturgia is görögül vagy legalábbis két nyelven folyt, s természetesen igen korán megjelentek a görögből készült egyéb fordítások is. Ez a folyamat azután a 4–5. század fordulóján, Jeromos és Rufinus fordítói tevékenységében érte el egyik csúcspontját, akik a görög keresztény irodalom olyan alaplátványait jelentették meg latinul, mint Órigenész legfontosabb írásai, Didümosz, Nagy Szent Vazul vagy Teológus Gergely művei.⁵

A későbbiekben azonban a görög egyházatyák műveinek latin fordításai többnyire valamely határozott egyháztörténeti vagy személyes impulzus hatására készültek. A legfontosabb ilyen hatást természetesen a különböző az egyház egészét érintő eretnenségek megjelenése, illetve az ezeket tárgyaló zsinatok jelentették, amelyek anyagát, illetve a hozzájuk kapcsolódó legfontosabb dogmatikus iratokat sok esetben igen hamar lefordították latinra is. Ennek az időszaknak, a 6. század elejének legfontosabb fordítói, Dionysius Exiguus, Rusticus, Facundus, illetve a különösen termékeny és határozott koncepcióval dolgozó Cassiodorus azonban a zsinati és dogmatikus irodalom mellett számos exegetikai és hagiográfiai művet is átültettek latinra.⁶ A későbbiekben ez a típusú tudatos válogatás mindinkább háttérbe szorult, s a latin fordítások között egyre nagyobb lett a személyes indíttatásra lefordított szövegek száma, amelyek többnyire egy-egy fordító vagy megrendelő személyes élményének hatására keletkeztek, mint például egy-egy külföldi utazás nyomán lefordított különböző szentéletrajzok vagy aszketikus művek fordításai.⁷

A középkor folyamán latinul is hozzáférhető görög patrisztikus anyag tehát – talán a zsinatokhoz kapcsolódó teológiai irodalom és néhány korai, főleg Jeromos vagy Rufinus által készített fordítás kivételével – elég esetleges és hézagos volt,

⁵ Minderről újabban lásd: NORELLI, Enrico: *Greek Culture Accessible to the Latins: Rufinus of Aquileia and His Translations*. In: MORESCHINI, Claudio: *Early Christian Greek and Latin literature: a literary history*. 2. Peabody, MA 2005. Hendrickson, 321–329. Ill. a máig használatos nagy összegző munkát: COURCELLE, Pierre: *Les lettres grecques en Occident. De Macrobe à Cassiodore*. Paris, 1943. E. de Boccard.

⁶ Dionysius Exiguus a II. Konstantinápolyi zsinat dogmatikai vitáinak előestéjén készítette el az I–II–III Egyetemes Zsinat aktáinak latin szövegét. Rusticus ezt a munkát folytatta a Khalkeidóni (V. Egyetemes) Zsinat aktáival, Facundus pedig az VI. Egyetemes zsinat a Justinianus-féle *Három fejezet* vitája kacsán készített fordításokat. Minderről lásd BERSCHIN, Walter: *Greek Letters and the Latin Middle Ages: from Jerome to Nicholas of Cusa*. Washington, D. C. 1988. Catholic University of America Press, 67–69.

⁷ Lásd minderről GOUNELLE, Rémi: *Traductions de textes hagiographiques et apocryphes latins en grec*. = *Apocrypha* (16.) 2005. 35–73. ill. a hagiográfia vonatkozásában TÓTH Péter: *Szent Demeter, Magyarország elfeledett védőszentje*. Bp. 2007. Balassi, 76–82.

így a középkori latin kereszténység viszonylag keveset tudott a görög nyelvű keresztény irodalomról.

A görög patrisztikához való e meglehetősen távolságtartó viszony azonban a reneszánsz idején, elsősorban a 15. század elejétől gyökeres változáson megy keresztül, s a humanisták szemében a görög–római antikvitás szerzőivel együtt a késő ókor keresztény gondolkodói által írott latin és görög művek is nagyon felértékelődnek. A humanizmusnak az egyházatyák műveihez fűződő megújuló kapcsolatában, s ennek nyomán a humanista patrisztikus fordítások történetében is láthatóan három fontos korszakot különböztethetünk meg.⁸

Az első, a 14. század végétől a Firenzei Zsinatig tartó időszakot továbbra is nagyfokú személyesség, ám ezúttal egy új, megváltozott jellegű szubjektivitás jellemzi. A 14–15. század fordulójának humanistái a késő ókor keresztény íróiban elsősorban keresztény filozófusokat láttak, akiknek sikerült az, amivel ők maguk eddig csupán próbálkoztak: össze tudták egyeztetni a klasszikus görög–római műveltséget a kereszténység értékrendjével. Éppen ezért új módon kezdték olvasni az egyházatyák műveit, a nagy latin atyák, Ágoston, Jeromos és Ambrus s nyomukban a görög atyák már meglevő latin fordításai már nem csupán nagy tekintélyű ‘auctoritas’-ok voltak, hanem – a korszellemnek megfelelően – elkezdték őket ‘retorikusan’ olvasni. A művek a korábbi kivonatok, ‘sententiae’ és ‘dicta’ helyett egészükben lettek érdekesek mint művészi alkotások.⁹ Így vették elő a feledés homályából a 15. században szintén ‘reneszánszát’ élő Lactantiust vagy a sajátos latinsága miatt sokat csodált Tertullianust.¹⁰

A retorikusság mellett azonban egy másik igen fontos dimenzióra is rátaláltak az atyák műveiben: felfedezték bennük a személyességet. Az egyházatyák írásai már nemcsak az egyház tanításának megkérdőjelezhetetlen tekintéllyel rendelkező hordozói voltak, hanem a művelt, ám hívő ember személyes vívódásainak, harcainak hangja, amely épp e személyes hangvételnél és retorikusságnál köszönhetően az ember legmagasztosabb vonására, a szabad akaratra tudott hatni, s így

⁸ Minderről lásd STINGER, Charles: *Italian Renaissance Learning... i. h.* (1. jegyzet) 481–499.

⁹ A retorika jelentőségéről a 15. századi humanizmusban lásd: MONFASANI, John: *Humanism and Rhetoric*. In: *Renaissance Humanism: Foundations, Forms and Legacy*. III. Philadelphia, 1988. 171–235, ill. a ‘theologia rhetoricá’-val kapcsolatban: TRINKAUS, Charles: *Themes for a Renaissance Anthropolgy*. In: *The Scope of Renaissance Humanism*. Ann Arbor, 1983. University of Michigan Press, 364–403: 385–396.

¹⁰ Lactantius és Tertullianus humanista recepciójáról lásd: STINGER, Charles: *Humanism and the Church Fathers: Ambrogio Traversari (1386–1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance*. Albany, 1977. State University of New York Press, 113–124. Tertullianus szerepéről részletesen ír. PETITMENGIN, Pierre: *Tertullien entre la fin du XIIe et le début du XVIe siècle*. In: *Padri Greci e Latini a confronto: Atti del Convegno di studi della Società Internazionale per lo Studio del Medioevo Latino*. Ed. Mariarosa CORTESI. Firenze, 2004. SISMEL, 63–88.

vezette őt Istenhez.¹¹ Ennek eredménye lett a nagy egyházatyák levelei iránti humanista kultusz, s ekkor jelentek meg Jeromos, Ágoston,¹² illetve később a nagy görög atyák, Nagy Szent Vazul vagy Nüsszai Gergely leveleit tartalmazó gyűjtemények.¹³ Ugyanennek a személyes tendenciának eredményeképpen születtek meg a 15. század elején a különböző alkalmakra készült patrisztikus fordítások vigasztalásul, intésül vagy gratulációképpen.¹⁴

A patrisztikus irodalomra való rácsodálkozás azután fokozatosan az arisztotelészi logikára épülő és a humanisták által a Szentírás szövegétől és a misztikus istenélménytől mind távolabb érzett skolasztikus teológiával való szembefordulássá változott,¹⁵ amellyel szemben az egyházatyák személyes, szentírási ihletettséggű szövegeit sorakoztatták fel. Így kerültek elő a kolostori könyvtárak mélyéről Órigenész homiliáinak rég elfelejtett latin fordításai s születtek meg később Aranyszájú Szent János evangéliumi homiliáinak és az apostoli levelekhez írott kommentárjainak első latin fordításai a 15. század húszas éveiben.¹⁶

A „rácsodálkozás” és a számtalan alkalmi fordítás azonban további mélyreható változásokat hozott. Megindult a latin és görög nyelvű patrisztikus kéziratok gyűj-

¹¹ STINGER, *Italian Renaissance Learning...*, i. h. (1. jegyzet) 479–481 és RICE, Eugene F.: *The Humanist Idea of Christian Antiquity: Lefèvre d'Étaples and his Circle*. = *Studies in the Renaissance* (9.) 1962. 126–160.

¹² Jeromos humanista kultuszáról lásd: MCMANAMON, John M.: *Pier Paolo Vergerio (the Elder) and the Beginnings of the Humanist Cult of Jerome*. = *The Catholic Historical Review* (71.) 1985. 353–371.

¹³ Nüsszai Gergely leveleinek reneszánsz fordításairól lásd: *Catalogus translationum et commentariorum. Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*. 5. Washington DC. 1986. 26–27.

¹⁴ Így például Ambrogio Traversari, aki különböző személyes megfontolásokból fordította latinra Nazianzoszi Szent Gergely *De obitu patris* (GEERARD, Maurice: *Clavis Patrum Graecorum*. II. Turnhout, 1974. Brepols, Nr. 3010/18/, a továbbiakban: CPG) című művét, amelyet az apját nemrég eltemető Alonzo de Cartagenának ajánlott, illetve Gergely *De pace* (CPG 3010/6; 23, 22/) című három beszédét, amelyet Francesco Pizolpasso († 1443) milánói érseknek készített. Illetve Traversari Palladius *Dialogus de vita Johannis Chrysostommi* c. munkáját (CPG 6037) is lefordította, amelyet IV. Jenő pápának küldött vigasztalásul a nehézségekben. Minderről lásd STRINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 147–150.

¹⁵ Minderről részletesen ír Salvatore Camporeale Lorenzo Valla teológiája kapcsán: CAMPOREALE, Salvatore I.: *Renaissance Humanism and the Origins of Humanist Theology*. In: *Humanity and Divinity in Renaissance and Reformation*. Edd.: John W O'MALLEY, Thomas IZBICKI, Gerald CHRISTIANSON. Leiden, 1993. Brill, 101–124., lásd még TRINKAUS, Charles: *Lorenzo Valla on the Problem of Speaking about the Trinity*. = *Journal of the History of Ideas* (57.) 1996. 27–53.

¹⁶ A humanisták és a skolasztika viszonyáról lásd: TRINKAUS, Charles: *Italian Humanism and Scholastic Theology*. In: RABIL, Albert: *Renaissance Humanism: Foundations, Forms, and Legacy*, 3, Philadelphia, 1988. 327–348. Órigenész reneszánsz megítéléséről lásd: WIND, Edgar: *The Revival of Origen*. In: MINER, Dorothy: *Studies in Art and Literature for Belle da Costa Greene*. Princeton, 1954. 412–424., ill. a második részben az Órigenész-korvina kapcsán. Az Aranyszájú művei közül ekkor készülnek el a Titusz, Timóteus és Philemon-levelekhez írott homiliák latin fordításai, vö. STRINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 151–153.

tése, s az újabb és újabb felfedezések másolása és latinra fordítása.¹⁷ Ennek nyomán egyre határozottabban kialakult az egyház történetének tudata: a különböző zsinati gyűjtemények tanulmányozása és fordítása során ugyanis megdöbbenéssel vették tudomásul, hogy az egyház dogmatikus tanítása határozott fejlődés eredménye, mely az egyetemes zsinatok teológiai vitái során formálódott. Ekkor ismerték fel, hogy a dogmatikai kérdésekben nemcsak az egyházi tekintély, hanem a korabeli források, egyháztörténetek, zsinati jegyzőkönyvek és a kortárs egyházatyák művei a legmértvადóbb források.¹⁸

Ennél is fontosabb azonban, hogy e 20–30 év során létrejött egy, a görög patrisztikát szakértő módon értő és fordító szellemi elit, amely azonban a Firenzei Zsinat összehívásáig többnyire csupán saját szellemi kalandozásaihoz igazodva fordítgatott. A zsinat 1438. január 8-i megnyitásával azonban ezt a szellemi potenciált egy határozott egyházpolitikai cél: a görög és latin egyház uniójának szolgálatába állították.

Az 1438–39 között ülésező Ferrara–Firenzei Zsinat tehát a görög patrisztikához való nyugati viszony új korszakát jelenti. A török előrenyomulás által tárgyalóasztalhoz kényszerített bizánci egyháziak és a latin teológusok első megbeszéléseinek egyik fontos eredménye az a rádöbbenés volt, hogy a két fél valójában elbeszél egymás mellett.¹⁹ A görögök ugyanis képtelenek voltak megérteni a nyugatiak arisztotelési logikára épülő skolasztikus teológiáját, míg a latinok nem tudtak mit kezdeni a görögök hagyomány-központúságával, és az egyházatyák tanításához való hűség állandó hangoztatásával, amelynek eredményeképpen a keleti érvelés nem állt másból, mint különböző, a latinok állításait cáfoló egyházjogi és patrisztikus idézetek és részletek felsorakoztatásából.²⁰

¹⁷ Lásd erről: SABBADINI, Roberto: *Le scoperte dei codici Latini et Greci ne' secoli XIV et XV*. Firenze, 1905. G. C. Sansoni, 48–71, ill. STINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) passim. Ill. újabban CORTESI, Mariaros: *Umanisti alla ricerca dei Padri greci*. In: *Umanesimo e Padri della Chiesa. Manoscritti e incunaboli di testi patristici da Francesco Petrarca al primo Cinquecento*. Firenze, 1997. Biblioteca Medicea–Laurenziana a cura di S. GENTILE, Milano. 63–75.

¹⁸ Minderről Traversari egyháztörténeti tanulmányai kapcsán Stinger írt részletesen, lásd STINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 136–138.

¹⁹ A török hódítás szerepéről a bizánciak zsinaton történő részvételéről lásd: TSIRPANLIS, Constantine: *Mark Eugenicus and the Council of Florence: a Historical Re-evaluation of his Personality*. Thessalonica, 1974. Kentron Vyzantinon Ereunon, 27–29.

²⁰ A két fél teljesen eltérő érvelésmódjáról jól tájékoztat az egyik részvevő, Szilvesztrosz Szüropulosz, aki emlékirataiban leírja, hogy az egyik grúz küldött a latinok érvelésére állítólag a következőket mondta: „Miért Arisztotelész, Arisztotelész? Arisztotelész nem jó. Mire megkérdezték tőle: Akkor mi a jó? Mire a grúz azt válaszolta: Szent Péter, Szent Vazul, Teológus Gergely, az Aranyszájú – de nem Arisztotelész, Arisztotelész.” Vö. *Les mémoires du grand ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438–1439)*. Paris, 1971. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 464. Minderről részletesen lásd: WARE, Kallistos: *Scholasticism and Orthodoxy: Theological Method as a Factor in the Schism*. = *Eastern Churches Review* (5.) 1973. 16–27.

A két fél közül – annak ellenére, hogy görög oldalról korábban már többen is megpróbálták a latin skolasztika érveit görög nyelven tolmácsolni, megérteni és megértetni²¹ – mégis a nyugati fél volt az, amely célratörően és pragmatikusan felismerte, mit kell tennie céljai elérése érdekében. Giuliano Cesarini bíboros már a dogmatikai viták megkezdése előtt a következőt írta a kor legnevesebb görög patrisztikai szakértőjének, Ambrogio Traversarinak.

Tisztségedre és kötelességedre kérek, jöjj ide azonnal, mert jelenléted bizony rendkívül szükséges. Félek ugyanis, hogy ügyünk nagy kárt szenved, ha nem vagy jelen. Próbálj szerezni Firenzében egy, a VII. Egyetemes Zsinat aktáit tartalmazó másik kódexet, mert ha ez egyezik a mi könyvünkkel, nagy erőt adhat érveinknek. Hozd magaddal összes görög kódexedet, Niccoliót és másokéit is, mindent, ami kapcsolatban áll a vita kérdéseivel Hitvallás ágazatainak különbségével... Főleg azokat, amiket ez a Kalekasz emleget, s amelyeket már fel is jegyeztél magadnak. Hozd magaddal Cirill Thesaurusát is. A szállítási költségre ne legyen gondod, mert a Mediciekkal elintéztük, hogy minden könyvet küldjenek ide, amit csak szükségesnek találasz. Felejtsd el a kamalduliakat és rendi reformot és jöjj. Siess, mert Krisztus hite a tét...²²

A levélből jól látható, hogy a bíboros azonnal felismerte, hogy a győzelemhez a görögök nyelvén kell beszélnie, s a hagyomány, az egyházatyák, elsősorban a görög atyák tekintélyét kell latba vetnie, s Traversari megérkezésével valóban el is kezdődött a „filológiai hadviselés”.

A görög és latin egyház közötti, akkor már csaknem fél évszázados szakadás egyik legfontosabb okának a Hitvallás Szentlélekre vonatkozó ágazatának eltérő megfogalmazását tekintették, a görög egyház ugyanis a Nikaia-Konstantinápolyi hitvallásra hivatkozva azt tanítja, a Szentlélek „az Atyától ered”, míg Nyugaton a mondatot a Karoling kor óta a Filioque-vel kibővítve, „az Atyától és a Fiútól

²¹ Több görög fordítás is készült például Aquinói Tamás és Anzelm műveiből, sőt íródtak ezeket cáfoló görög nyelvű traktátusok is. Vö. minderről: KARPOZILOS, Apostolos: *Thomas Aquinas and the Byzantine East (De essentia et operatione)*. = *Ekklesiastikos Pharos* (52.) 1970. 129–147; KIANKA, Frances: *Demetrius Cydones and Thomas Aquinas*. = *Byzantion* (52.) 1982. 164–186. Ezek azonban mindvégig elszigetelt próbálkozások maradtak, s csak igen kevesen voltak kíváncsiak a latinok érvrendszerének részleteire.

²² Epist. XXIV. 5. MEHUS, Lorenzo: *Ambrosii Traversarii Generalis Camaldulensium Aliorumque Ad Ipsum, Et Ad Alios De Eodem Ambrosio Latinae Epistolae*. Romae, 1759. Ex Typographio Caesareo, 66. „Rogo pro honore tuo, et debito statim venias huc: quia in verbo veritatis praesentia tua est supra modum necessaria: et timeo quod res istae patientur magnum praeeiudicium, nisi adsis. Vide si posses habere Florentiae aliquam VII Synodum, quia, si concordaret cure libro nostro, esset nobis ad magnum robur. Ferte vobiscum omnia illa volumina graeca tam vestra, quam Nicolai, vel alterius, quae tangunt istos differentiarum articulos, et praesertim volumina illa, quae allegat ille Kaleka, quae alias descripsisti in una schedula. Portes inter alia librum Thesaurorum Cyrilli. Nihil tibi constabit vectura; quia ordinatum est cum Banco de Medicis quod libros per te ei assignandos statim huc mittat. Dimitte Camaldulum, et totum Ordinem, et veni: propra propter fidem Christi.” Vö. STRINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 212–213.

származik” formában vallják.²³ A görögök ezért eretnekséggel az ősi hitvallás meghamisításával vádolták a latinokat, míg azok az egyházatyák tekintélyével próbálták igazolni, hogy a nyugati Hitvallás voltaképpen egyszerű megszővegezése annak, amit az egyházatyák mindig is tanítottak.²⁴ A latinok célja tehát az volt, hogy minél több olyan – lehetőleg görög – patrisztikus szöveghelyet találjanak, ami azt bizonyítja, hogy a Szentlélek a „Fiútól is” származik. Ennek érdekében Traversari minden eddigi szakértelmére és tapasztalatára szükség volt.

Az eredmény nem is maradt el, néhány hét múlva megkezdődtek a tárgyalások. Traversari egy Ciprusi Szent Epiphanosztól és egy Nagy Szent Vazul Eunómiosz ellen írott művéből származó szöveghellyel igyekezett megvédeni a latinok tanítását.²⁵ A görög küldöttség vezetője, Efezusi Márk püspök erre csupán annyit válaszolt, hogy a Traversari által idézett szöveghelyeket a nyugatiak meghamisították. Erre mindkét fél elkezdte a művek görög kódexének felkutatását, mindketten igyekeztek olyan – lehetőleg minél régebbi – kéziratot találni, amely saját igazukat támasztotta alá. Furcsamód a görög küldöttség, amely a Konstantinápolyban fellelhető összes Nagy Szent Vazul-kéziratot begyűjtötte, megdöbbenéssel tapasztalta, hogy azok nagy része, főleg a régebbi kódexek a latinok olvasatát támogatja.²⁶ Mindezek után a zsinat szinte állandó eseménye volt, hogy az idézett görög és latin

²³ A vita történetéről újabban lásd: GEMEINHARDT, Peter: *Die Filioque-Kontroverse zwischen Ost- und Westkirche im Frühmittelalter*. Berlin, New York, 2002. Walter de Gruyter. ill. a 13. századtól PAPADAKIS, Aristeides: *Crisis in Byzantium: the Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283–1289)*. New York, 1983. Fordham University Press.

²⁴ A görögök ugyanis arra hivatkoztak, hogy a III. (Efezusi) Egyetemes zsinat megtiltotta, hogy a Hitvalláshoz bárki bármit is hozzátegyen, s a latinok ezt a kánont megszegték. A latinok azonban egy olyan – feltehetőleg nem eredeti – dokumentumot szegeztek ezzel szembe, amely szerint a Hitvallás kiegészítését már az I. (Nikaiai) Egyetemes Zsinat is megtiltotta, amelyet azonban a II. (Konstantinápolyi) Egyetemes Zsinat a Hitvallás átszővegzésével nyilvánvalóan „megszegett”. Erre az évrre a görögök azután többet nem tudtak érdemben reagálni. Minderről részletesen lásd: ERICKSSON, John H.: *Filioque and the Fathers at the Council of Florence*. In: *The Challenge of our Past: Studies in Orthodox Canon Law and Church History*. Crestwood, NY, 1991. St Vladimir’s Seminary Press, 157–169. Magáról a nikaiai hitvallás megváltoztathatlanságáról tudósító levélről, amelyet a kutatás nagyjából 362-re datál, lásd: TETZ, Martin: *Zur Theologie des Markell von Ankyra I.* = *Zeitschrift für Kirchengeschichte (75.)* 1964. 217–270: 232–235.

²⁵ Az ülés részletes bemutatását lásd: GILL, Joseph: *The Council of Florence*. Cambridge, 1959. University Press, 194–200.

²⁶ A szöveg olvasatával – épp e rendkívül éles vita miatt – azóta már többen is foglalkoztak, s kiderítették, hogy a Vazul-szöveghagyományban két kézirat-család létezik, egyik a több kéziratot magába foglaló a latinok érveit támogatja, míg a másik, a kisebb csoport a görögökét (vö. LOHN, L.: *Doctrina S. Basilii M. de processionibus divinarum personarum.* = *Gregorianum (10.)* 1929. 329–364, 461–500. Ám a szöveg korai szír fordítása furcsamód mégis a görögök olvasatát támasztja alá. Minderről lásd: VAN PARYS, M.: *Quelques remarques a propos d’un texte controversé de Saint Basile au Concile de Florence.* = *Irenikon (40.)* 1967. 6–14.

szöveghelyeket az eredeti kéziratokból nyilvánosan is közszemlére tették a firenzei Santa Croce templom sekrestyéjében.²⁷

Traversari lázas erőfeszítéseinek eredményeképpen 1439 márciusára elkészült egy, a latinok érveit támogató, minden eddiginél terjedelmesebb patrisztikus idézet-gyűjtemény, amely a szöveghelyeket görögül és latinul egyaránt tartalmazta.²⁸ A szövegeket a tárgyalások akkori vezetője Giovanni Montenero ismertette a görögökkel 1439. március 23-án, a zsinat utolsó ülésén. A patrisztikus idézeteket minden esetben görögül is bemutatták, s maga Traversari olvasta fel őket, aminek következtében a beszéd csaknem nyolc órán keresztül tartott.²⁹ Az eredmény tökéletes diadal volt, a görög küldöttség, az előljáró Efezusi Márk és néhány társa kivételével meghajolt az érvek előtt, s az uniós deklarációt 1439. július 6-án alá is írták. A latinok sikeréről a görög küldöttség egyik kulcsembere, a később katolizált és bíborossá lett Bészarión a következőképp számolt be:

Nemcsak a nyugati atyák szövegeit idézték, hanem számos keletiét is... s mi nem tudtunk válaszolni, csak azt mondtuk, romlottak a szövegek, s a latinok meghamisították őket. Saját Epiphánioszunkat tették elénk, mondván, hogy ő számos helyen egyértelműen azt állítja, a Szentlélek az Atyától és a Fiútól származik: mi azt mondtuk a hely romlott. Felolvasták a Nagy Szent Vazul Eunomiosz elleni művéből vett idézetet: szerintünk ez is interpolált volt. Nyugati szentek szavait idézték: minden válaszuk annyi volt: ez is romlott. Napokon keresztül tanácskoztunk, mit feleljünk, de semmi jó érvet nem találtunk.³⁰

Még ha e beszámoló, melyben Bészarión saját katolizálását próbálja igazolni, nem is mentes a torzításoktól, nyilvánvaló, hogy a tárgyalások középpontjában a görög atyák művei álltak. Nem csoda tehát, hogy a zsinat lezárulta után, amely korántsem jelentette, hogy a görög egyház „be- vagy összeolvadt” volna Rómával, egyre másra jelentek meg az idézett művek teljes latin fordításai.

Cesarini bíboros egy évvel az előbb idézett levele után, még a zsinat ülésézése idején arra kérte Traversarit, hogy

Hagyj el minden más munkát, s minden figyelmedet a görög könyvek fordítására fordítsd éjjel és nappal. Felettébb hasznos lenne, ha le tudnád fordítani Vazul *Eunomiosz ellen* írott könyvének egészét. Te is tudod jól, milyen fontos és kegyes munka ez... Ezért, óh nemes atyám, kérlek fordítsd le Vazul művét mihamarabb, késlekedés nélkül.³¹

²⁷ STRINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 219.

²⁸ Firenze: Biblioteca Nazionale Laurenziana: Con. Soppr. 603, vö. ORTIZ DE URBINA, Ignatio: *Un codice fiorentino di raccolte patristiche*. = *Orientalia Christiana Periodica* (4.) 1938. 423–440.

²⁹ A beszéd szövegét lásd: GIUSTINIANI, Octavio: *Acta sacri Oecumenici Concilii Florentini*. Roma, 1638. Sac. Congr. de Fide Propaganda. 269–281. Angol nyelvű bemutatása: GILL, Joseph: *The Council of Florence*. Cambridge, 1959. University Press. 217–223.

³⁰ *De Spiritus sancti processione ad Alexium Lascarim*: PG 161, 358.

³¹ Epist. XXIV. 6. MEHUS: i. m. (22. jegyzet) 66. col. 977: Opus est ut cunctis aliis negotiis indicas ferias et solum graecis transferendis voluminibus diebus ac noctibus totus incumbas. Supra modum prodesset, si haberemus ex integro Basilii Contra Eunomium translatum. Nosti, optime quam hoc sit necessarium et pium opus... Quare, optime pater, transfer sine mora Basilium ipsum.

Traversari azonban, aki a zsinat lezárása után nem sokkal meghalt, már nem készíthette el a munkát, így az csak 1442-ben jelent meg latinul Trapezuntiosz fordításában.³² Trapezuntiosz nem sokkal ezután Alexandriai Szent Cirill a zsinaton szintén nagyon gyakran idézett *Thesaurus de Sancta Trinitate* című művének latin verzióját is elkészítette.³³

Traversari már közvetlenül a zsinat megnyitása előtt elkészítette az egyik legfontosabb szöveg, Areopagita Dénes művei, az ún. *Corpus Dionysiacum* latin fordítását is, melynek megjelenése azonban ekkorra már a diadalt ünneplő pápai hatalom propagandájának szolgálatában állt. A dénesi egyetemben (monaszban) koncentráldó mennyei hierarchia földi képét, az egyházi hierarchiát ugyanis a pápaság saját magára, Róma primátusára értelmezte.³⁴ Ugyancsak a primátus gondolatának jegyében születtek meg a különböző görög Mózes-életrajzok, Nüsszai Gergely (CPG 3159), illetve az Alexandriai Philón Mózesről írott traktátusának latin fordításai is.³⁵ A pápaság ugyanis a szakrális hatalmat az Izráel feletti tényleges politikai hatalommal egyesítő Mózes képében szintén önmagát látta.³⁶ Ezek után mintegy az intellektuális hódítás jeleként egymást érték a különböző nagy volumenű fordítási munkák, s elkészült Aranyszájú Szent János Újszövetség-kommentárjai nagy részének, Eusebiosz *Praeparatio Evangelicá*jánk és számos más mű első latin fordítása.³⁷

A legérdekesebb azonban talán épp a reneszánsznak a patrisztikus örökséghez fűződő viszonyában jelentkező harmadik korszaka, amely egyrészt a Firenzei Zsinat teológiai vitái, illetve az azok nyomán megszületett új fordítások eredményeként egy új, keresztény filozófiát hoz létre, amelynek a pogány, elsősorban platonikus örökség mellett épp az egyházatyák, különösen Areopagita Dénes és Origenész jelentik egyik legfontosabb alapját. Ez a filozófia már a firenzei zsinaton kimerült szentháromságtani kifejezésekkel írja le az emberi lélek természetét, s annak felemelkedését, s az Istenséggel való egyesülését már a dénesi hierarchia rendszerében képzelel el, s leírásához a nemrégiben megismert görög misztikus írók, elsősorban

³² Trapezuntiosz azonban meghagyta azokat a részeket, amelyeket Traversari már lefordított, s csak kiegészítette a latin szöveget. Minderről lásd: BACKUS, Irena: *Deux traductions latines du De Spiritu Sancto de saint Basile. L'inédit de Georges de Trébizonde (1442–1467?) comparé à la version d'Erasmus (1532)*. = *Revue des Etudes Augustiniennes* (31.) 1985. 258–269.

³³ A latin fordításról lásd CHARLIER, N.: *Le Thesaurus de Trinitate de S. Cyrille d'Alexandre*. = *Revue d'histoire ecclésiastique* (45.) 1950. 25–81: 47–49.

³⁴ Minderről lásd: MONFASANI, John: *Pseudo-Dionysius the Areopagite in Mid-Quattrocento Rome*. In: *Supplementum Festivum. Studies in Honor of Paul Oskar Kristeller*. Edd.: John HANKINS, John MONFASANI, F. PURNELL. Binghamton, NY. 1987. *Medieval & Renaissance Texts & Studies*, 189–219. STINGER, Charles: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 190–191.

³⁵ Philón Mózes-életrajzát Lilius Tifernas (1417–1486) fordította latinra 1479-ben, s IV. Sixtusnak ajánlotta, vö. JAITNER-HAHNER, Ursula: *Humanismus in Umbrien und Rom: Lilius Tifernas, Kanzler und Gelehrter des Quattrocento. I*. Baden Baden: Valentin Koerner. 1993. 144.

³⁶ STINGER, Charles: *The Renaissance in Rome*. Indiana University Press, 1998. 214–215.

³⁷ *Uo.*, 167–170.

Lépcsős Szent János képeit és metaforáit használja.³⁸ Egyik legfontosabb témája pedig az ember méltósága, a teremtett világ egészében betöltött szerepe lesz, amelynek kifejtéséhez, megvilágításához a Teremtés könyvének, különösen pedig az ember „kép és hasonlatosság” szerinti teremtésének értelmezéséből indul ki, s éppen ezért erősen támaszkodik a patrisztikus Genézis-kommentárookra.³⁹

Az „újjászületett” vagy újrafelfedezett görög egyházatyák tehát a 15. század hetvenes-nyolcvanas éveitől kezdve újra fokozottan előtérbe kerülnek, ekkor azonban már nem, mint a keresztény retorika és filozófia legkiválóbb művelői vagy az eretnekellenes viták legfontosabb fegyverei, hanem mint egy új filozófiai rendszer tanúságtevői és legitimálói.

Nagyjából tehát ez az a pont: a Firenzei Zsinat után induló fordítási hullám és a humanista teológia megjelenésének periódusa, ahol Mátyás könyvtárépítő tevékenysége belekapcsolódik a görög patrisztika európai, elsősorban itáliai újrafelfedezésének tendenciáiba.

A következőkben tehát a fentiekben ismertetett előzmények fényében megpróbáljuk értelmezni a Corvina patrisztikus darabjait, s meghatározni a fennmaradt darabok helyét az európai, illetve itáliai szellemi kontextusban. A vizsgálatok során a fennmaradt hiteles korvinák Madas Edit-féle listájából indulunk ki,⁴⁰ s az elemzést kizárólag egyetlen olyan darabra terjesztjük ki, amely ebben nem szerepel. Egy valaha Varsóban őrzött kódexre, amely egészen biztosan valódi korvina volt, ám 1944-ben a Varsói Nemzeti Könyvtár több ezer értékes kéziratával együtt elpusztult.

³⁸ Az új humanista teológia részletes tárgyalására itt nem vállalkozhattam, csupán utalok Pócs Dániel ezzel kapcsolatos érdekes fejtegetéseire (PÓCS: *i. h.* (4. jegyzet), 158–166), illetve az egyházatyák és az aszketikus irodalom felhasználása szempontjából: LACKNER, Dennis F.: *The Camaldolese Academy: Ambrosio Traversari, Marsilio Ficino and the Christian Platonic Tradition*. In: *Marsilio Ficino: His Theology, His Philosophy, His Legacy*. Leiden, 2002. Brill. 15–44. Lépcsős Szent János művének jelentőségéről lásd a második részt a Didymus-kódexszel kapcsolatban.

³⁹ A Genézis könyvének, illetve ezen belül az ember istenképiségének jelentőségéről a reneszánszban lásd: TRINKAUS, Charles: *In Our Image and Likeness: Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought*. I. London: Constable. 1970. xiii–xxvii. III. O’MALLEY, John: *Praise and Blame in Renaissance Rome*. Durham, 1979. Duke University Press. 130–137. III. Pico *Heptaplus* című műve kapcsán a második részben az Órigenész-korvina kapcsán.

⁴⁰ MADAS, Edit: *La Bibliotheca Corviniana et ses corvinas „authentiques”*. In: *Matthias Corvin. Les bibliothèques princières et la genèse de l’État moderne*. Édd.: Jean-François MAILLARD, István MONOK, Donatella NEBBIAI. Bp. 2009. OSZK. 35–80. <http://mek.oszk.hu/07400/07400/>

PÉTER TÓTH

Greek Church Fathers in the Bibliotheca Corvina of King Matthias of Hungary I.

The fourteenth and fifteenth century renaissance, as it is more and more highlighted in post-modern scholarship, brought not only the „rebirth” of classical Greco-Roman tradition, but also the revisiting and re-finding of the Christian Antiquity. This resulted in a deeper study of the works of the great Christian authors of 4th-7th century concentrating on their original Latin and Greek texts and contexts. In sharp contrast with the medieval practice, for the humanists Church Fathers were not only important theological authorities of the past, but authors whose works are interesting sources of the erudition, thought and struggles of the fathers who undoubtedly managed to create balance between the pagan Greco-Roman tradition and Christianity. The rediscovery of the church fathers in Italy has started in fourteenth century Italy and had a very interesting history consisting of various stages which stand in close connection with the most important events of the evolution of renaissance thought.

The library of King Matthias of Hungary, which apparently kept up with the flourishing ideologies of the Italian renaissance, was also deeply influenced by this renewing interest towards the works of the church fathers. As it is often stressed in the scholarship of the Corvina, the patristic material has played a very important role in the formation of the library of Matthias, and beside classical authors, contemporary humanist writers and historiographers, the works of the Latin and also of the Greek church fathers constituted a considerable part of the famous humanist library in Buda. Contemporary descriptions of the holdings of the Corvinian Library always stressed how rich Matthias' collection of the fathers was and how precious patristic material was preserved in it. Fortunately, a number of these manuscripts are still extant which allow us to make an attempt to put the patristic collection into a wider European context and to make an attempt to draw some conclusions about the main interests of the intellectuals at the late fifteenth century Hungarian Royal Court in acquiring patristic manuscripts for the library. The present paper aims at sketching a short history of the renaissance of the Christian Antiquity in fourteenth and fifteenth century Italy and attempts to place the patristic material of the Corvinian Library in this wider ideological context.

V. ECSÉDY JUDIT
Ismeretlen ritkaságok a Kornfeld-könyvtárban

Az elmúlt 20. század nem bővelkedett könyvgyűjtőkben. Nem kedvezett ennek a magyarországi történelem sem, amely nem arra az állandóságra, maradandóságra épült, amelyből nagyszabású könyvgyűjtemények alakulhatnának ki. Az a könyvgyűjtemény, amelyről a következőkben szólunk, annyiban is kitűnik, hogy legértékesebb része az unikumokat is magába foglaló régi magyar könyvgyűjteménye volt. Magyarországon erre specializált magánkönyvtár a 20. században már nem létesült, különösen olyan nem, amelynek unikumai még a nagy múltú hazai könyvgyűjteményekben sem voltak meg.¹

Kornfeld Móric, a könyvgyűjtő

Kornfeld Móric (1882–1967) életét és pályáját a közelmúltban Széchenyi Ágnes foglalta össze. A következőkben az általa szerkesztett tanulmánykötet életrajzi adatait használtuk fel.²

Apja, Kornfeld Zsigmond (1852–1909) Prága közeléből származott, és mint németül beszélő, zsidó vallású bankember került 1878-ban Magyarországra, hivatali kiküldöttként, de véglegesen itt maradt. Döntő szerepe volt a budapesti tőzsde felvirágoztatásában, a banki konverzió, a valutareform, vagyis az aranyalapról a valutára való áttérés megszervezésében. Abban az időszakban érkezett Magyarországra, amikor nemcsak az iparszervezőkben, hanem az önálló műszaki alkotó egyéniségekben is bővelkedett az ország, gazdasági növekedésben pedig Ausztria-Magyarország Európában a második-harmadik helyen állt. Kornfeld Zsigmond Wekerle Sándor miniszterelnök közeli munkatársaként részt vett több magyarországi vasútvonal finanszírozásában, és szerepe volt abban, hogy a vasúti járműgyártás is ki-

¹ Rövidített változata elhangzott azon az orosz–magyar könyvtörténeti szemináriumon, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár 2009. május 15-én rendezett, orosz részről Valentina N. Marusova és Anna O. Marjeva részvételével.

² SZÉCHENYI Ágnes: *Iparbáró, mecénás, filozopter*. In: KORNFELD Móric: *Trianontól Trianonig*. Tanulmányok, dokumentumok. Közreadja SZÉCHENYI Ágnes. 2. jav. kiad. Bp. 2006. 10–88. (Továbbiakban: *Trianontól Trianonig*.)

emelkedő ágazattá vált. Megtanult magyarul, és 1887-ben megtartotta első magyar nyelvű előadását a Magyar Tudományos Akadémián.

Fia, Kornfeld Móric (Budapest, 1882. dec. 30.–Washington, 1967. nov. 5.) dr. báró, az államtudományok doktora, nagyiparos, földbirtokos, több magyar nagyvállalat, köztük a Ganz gyár igazgatója. Bőkezű mecénása folyóiratoknak, egyetemeknek, több hallgatói ösztöndíj adományozója, jeles műgyűjtő. Pályája az apja nyomdokain haladt, jogász és gazdasági szakember letére apjától örökölte irodalmi és filozófiai érdeklődését. Jogi tanulmányai után egy évet Lipcsében tanult. Rendszeresen publikált aktuális gazdaságpolitikai írásokat a *Pester Lloyd*-ban, de a *Nyugat*-ban is. Hamarosan a legnagyobb magyarországi gazdasági érdekeltségnek, a Ganz és Társa, Danubius Rt.-nek helyettes vezérigazgatója lett, majd ügyvivő igazgatósági tag a Gyáriparosok Országos Szövetségében. Kapcsolata a Ganz-gyár tulajdonosával, a Weiss-családdal már korán elkezdődött, ezt megerősítette házassága Weiss Manfréd leányával, Weiss Marianne-nal (1913). Házasságukból négy gyermek született.

Nagy megrázkódtatás volt számára az 1919-es proletárdiktatúra. Abban, hogy 1925-ben feleségével együtt katolizált, döntő része volt a Tanácsköztársaság alatt szerzett megrázó tapasztalatainak, de mélyen vallásos meggyőződésének is. 1924-ben apja, Kornfeld Zsigmond emlékére 200 millió koronás alapítványt tett a Magyar Tudományos Akadémián, amelyet bármely tudományág művelője elnyerhetett. Utóljára 1944-ben osztották ki a díjat. Nagy összegű orvosi ösztöndíjakat alapított a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen, amely 20 éven át 100 szegény sorsú orvostanhallgató ellátását biztosította. Mecénási tevékenysége, bizonyára az adományozó akaratából nem kapott nagy nyilvánosságot.

Kulturális, művészeti célokat jelentős összegekkel támogatott. Figyelme új folyóiratok alapítására is kiterjedt, így egyike volt azoknak, akik a *Nyugat* megjelenését lehetővé tették, sőt, bizonyítottan támogatta a folyóiratban publikáló költőket, így például Ady Endrét, Babits Mihályt. Jelentős szerepe volt a *Magyar Szemle* (1927) megindításában, a *Le Nouvelle Revue de Hongrie*, majd a *The Hungarian Quarterly* létrehozásában, e két utóbbival a szerkesztők célja a francia, illetve az angolszász világ tájékoztatása volt elméleti gazdasági és kulturális, irodalmi tanulmányok révén. Kornfeld szemlélete liberális konzervatív, a Bethlen István miniszterelnök nevéhez köthető konszolidáció híve.

A magyar nemességet még apja, Kornfeld Zsigmond kapta I. Ferenc József királytól, a bárói címet azonban már fia, Kornfeld Móric vehette át. Címerük hagyományos, nem utal a családfő hivatására: kék mezőben koronába helyezett fészekben négy fiát vérevel tápláló pelikán ül. A jelmondat: „BREVE EST TEMPUS”, azaz rövid az idő.

Kornfeld ex libris

Apjához hasonlóan ő is az országgyűlés felsőházi tagja (1927), vagyis elnyerte a legmagasabb társadalmi rangot. Már ebben az évben ő képviselte Magyarországot a genfi világgazdasági konferencián. Tagja az országgyűlés közgazdasági és közlekedési bizottságának, és a Magyar Nemzeti Bank főtanácsának, bár ekkor már nem aktív vállalatszervező gazdasági szereplő, hanem inkább földbirtokosként az agrárpolitika gyakorlati kérdései érdeklik.

Bár a köztudat iparbároként tartja számon, több mint 4000 holdas birtokos volt, és az 1920-as évektől magát elsősorban gazdálkodónak tartotta. A Tolna megyei Ireget a hozzátartozó birtokkal apósától Weiss Manfrédtól kapták nászajándékkul. A birtokán több helyen, és több művelési és tenyésztési ágban mintagazdaságot hozott létre, emellett mintaszerű szociális ellátást biztosított az ott élő és dolgozó családoknak. A harmincas években eredeti osztályától távolabb került. Az iregi kastélyban nemcsak a banki és gazdasági élet vezető szereplői vendégeskedtek rendszeresen, hanem a szellemi és kulturális élet képviselői is. Budapesti, Lendvai utcai bérelt lakóházukban és iregi kastélyukban jelentős műgyűjteményt és több mint 10 000 kötetes könyvtárat gyűjtött össze. Gótikus faszobrainak egy része a Szépművészeti Múzeumban maradt meg.

A háború közeledtével, és a háború évei alatt előbb a francia majd az angolszász orientációban látta a megoldást. A II. zsidótörvény (1939) őt és családját személy szerint is érintette, ezért írásba foglalta kéréseit és javaslatait a katolizált zsidóság érdekeinek védelmére, és Serédi Jusztinián hercegprímáshoz fordult. Már korábban is volt kapcsolata katolikus főpapokkal, és támogatta a katolikus egyház szociális törekvéseit. A német megszállás elől nem szándékozott elmenekülni, rövid ideig a zirci apát bújtatta őt és sógorát Chorin Ferencet, majd visszatértek Budapestre. Angolszász orientációjuk miatt 1944. márciusában mindkettőjüket elfogták. Kornfeld tíz hetet a mauthauseni koncentrációs táborban töltött, családjá pedig a fővárosban bujkált. A Ganz gyárban betöltött fontos pozíciója miatt kiengedték,

de egy megállapodás értelmében a családnak el kellett hagynia Magyarországot, ahová a háború után sem volt lehetőségük visszatérni. Kornfeld előbb Portugáliában és Svájcban élt, majd 1947-től az Egyesült Államokban, ahol 1955-ben az állampolgárságot is elnyerte. Az emigrációban továbbra is foglalkoztatták gazdaság- és társadalompolitikai kérdések, megírta mauthauseni fogva tartásának történetét,³ és ekkor írta említett, töredékes visszaemlékezéseit is.

Kornfeld Móric könyvtára, amelyről az alábbiakban szólunk, feltehetően nem sokban különbözött más gazdag polgári, főúri könyvtárak állományától. Azt, hogy a 10 000 kötetes könyvtár pontosan mit tartalmazott, arról nincsenek közvetlen ismereteink. A gyűjteményt valószínűleg még édesapja alapozta meg, aki ugyan mint sikeres bank szakember (a pesti Hitelbank elnöke), tőzsdeelnök lett a 19. század végének nevezetes személyisége, de köztudott volt róla, hogy kedvelt olvasmánya a bölcsélet, a filozófia, a klasszikus latin szerzők voltak. Kornfeld Zsigmond már két évvel Magyarországra érkezése után birtokot vásárolt Nyitra megyében, és ettől kezdve a család minden nyarat Rakovicán (Rákfalván) töltött – mindaddig, amíg az I. világháborút lezáró béketárgyalások eredményeként Magyarország el nem vesztette azt a területet, amely az akkor alakuló Csehszlovák állam része lett. Egy jellemző epizód az apa életéből: egyszer egy szombaton Rakovicára utazva a vasúti fülkében felejtette az olvasott könyvet, Kempis Tamás 15. századi németalföldi latin nyelvű szerzetesíró Krisztus követéséről szóló munkáját. Hétfőn a kalauz átnyújtotta az elveszett olvasmányt, és a csodálkozó kérdésre, honnan tudja, hogy övé a könyv, azt felelte: „ezen a vonalon csak méltóságod olvas latinul”.⁴

Kornfeld Zsigmond már Magyarországon tanult meg magyarul, de a cseh nyelven kívül németül, franciául is beszélt. A korai itáliai festmények gyűjtését mindenestre már ő megkezdte, amely később jelentős műgyűjteménnyé nőtte ki magát. Mindazonáltal nem sokat tudunk az apa gyűjtőköréről, motivációjáról. Biztosra vehetjük, hogy könyvtárában soknyelvű szépirodalom, és a hivatásához tartozó magyar és idegen nyelvű alapvető szakmunkák is megtalálhatók voltak – a kedves latin auktorokon kívül.

A személyes érdeklődését tükröző szépirodalmi, bölcséleti könyvek mellett könyvtárának túlnyomó része inkább használati könyvtár lehetett kezdetben, bár bizonyára nem hiányoztak két kedvenc költőjének Petőfi Sándornak és Arany Jánosnak versei sem. A 20. századi mecénás és könyvgyűjtő báró Kornfeld Móric bizonyára apjától örökölte irodalmi és filozófiai érdeklődését. Ugyanakkor Kornfeld Móric volt az, aki tudatosan kezdte gyűjteni a régi, magyar nyelvű könyveket, ezenkívül a könyvnyomtatás legkorábbi emlékeit, az ősnymtatványokat, és a legkorábbi budai kiadók Magyarország számára készített díszes köteteit.

³ KORNFIELD Móric: *Tíz hét története 1944-ben*. In: *Trianontól Trianonig, i. h.* (2. jegyzet) 148–181.

⁴ SZÉCHENYI Ágnes: *Iparbáró...* In: *Trianontól Trianonig, i. h.* (2. jegyzet) 23–24.

Így vált könyvtárának legértékesebb részévé egyrészt ősnymtatvány-gyűjteménye, és a több mint 500 kötetből álló, régi magyar könyveket tartalmazó hungarika-gyűjteménye. Ez utóbbiakat nagy szeretettel és szakértelemmel gyűjtötte. Számos pótolhatatlan unikum van köztük, a korai magyar könyvnyomtatás egyedi emlékei. Töredékes visszaemlékezéseinek utalásaiból arra lehet következtetni, hogy legfőbb köteteket az iregi kastély földszintjén lévő könyvtárszobában tartotta, abban a rendben, amint olvasta őket, és az ex libris alján volt feljegyezve az olvasásnak éve és hónapja. Az ex libris a családi címer mása volt. Csupa kötött könyv, nehogy ívenként széthulljanak a gyakori használatban. A kötések különböző színűek, de egy sem ríktó: hozzájárulnak ahhoz a nyugalomhoz, amely a könyvtárt eltölti. Minden polcsoport elé függöny húzható, amelyet csak a legbizalmasabb barátok jelenlétében húztak félre. Ez volt a családfő legkedvesebb tartózkodási helye.⁵

A hungarika-gyűjtemény és katalógusa (Index)

Az alábbiakban csupán a Kornfeld-könyvtár hungarika-gyűjteményének sorsával kívánunk foglalkozni. A régi magyar könyvek gyűjtésében Kornfeld Móricnak többen is segítségére voltak szakértelmükkel, tanácsaikkal, így alakulhatott ki ez a ritkaságokat tartalmazó könyvtár. Név szerint említhető Balogh József, aki alapos klasszika-filológiai tudásával, egyháztörténeti jártasságával barátja és közeli munkatársa volt, és a jelek szerint rá volt bízva a könyvtár hungarika-gyűjteményének gondozása is. A könyvek kiválasztásában több antikvárius, de a régi magyar irodalom olyan szakértője is részt vett, mint Dézsi Lajos.

Hogy tulajdonosa is tisztában volt hungarika-gyűjteményének ritkaságával és egyedi jellegével, azt az is mutatja, hogy 1913-ban nyomtatásban is közreadta ennek katalógusát, amelyet B[alogh] J[ózsef]⁶ állított össze: *Index librorum Hungaricorum, Bibliotheca Mauriti Baronis Kornfeld* címmel (Budapest 1913), (továbbiakban: *Index*). 217 számozott tételben, betűrendben sorolja fel a könyveket. A leírások a könyvek teljességére, kötésükre és egyéb külső jellemzőjükre is kitérnek. Bár a katalógus címe latin, a könyvek leírása magyar. Még ugyanebben az évben kiegészítő jegyzék készült gépiratban a gyarapodásról, amely a 218.-tól a 265. sorszámig további 48 művet sorol fel. A jegyzéket Balogh József átadta a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának, ahol azt ma is a Kézirattár őrzi.⁷ Balogh egyébként Melich János (1920–1922) és Fitz József (1934–1945) főigazgatókkal is levelezett, utóbbival 1944-ig folyamatosan tartotta a kapcsolatot.⁸

⁵ KORNFIELD Móric: *Önéletrajzi töredékek*. In: *Trianontól Trianonig, i. h.* (2. jegyzet) 442–459.

⁶ Balogh József életrajzát lásd GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái. II.* Bp. 1940. 129–130. – Minden bizonnyal ő ismerte legjobban a Kornfeld-könyvtár anyagát. A gyűjtemény szétosztásának már nem volt tanúja, mert 1945-ben elhunyt.

⁷ OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 2602

⁸ OSzK Kézirattár, Balogh József és Fitz József levelezése, Fond 45/25

A második világháború alatt, ahogy a család veszélyeztetettsége nőtt (a zsidó-törvények a katolikus vallású, de zsidó származású személyeket is érintették), a biztonság reményében a család több helyre is vitt értékeket. Így a budapesti Hitelbankban 6 láda festményt és szobrot, 2 láda ezüstöt, az ugyancsak budapesti Kereskedelmi Bankban 6 láda képet, ezüstöt, porcelánt és üveget, és 2 láda hungarikát és korai német nyomtatványt helyeztek el,⁹ vagyis a könyvtár legértékesebb részét, amelynek megóvását elsőrendű fontosságúnak tartották. A Kereskedelmi Bankban elhelyezett, sértetlen ládákról 1944 májusában vettek fel leltárt,¹⁰ további sorsuk pontosan nem ismert, mindössze annyi, hogy egy részüket a németek elkobozott zsidó vagyonként Nyugatra vitték, más részük pedig az akkori Szovjetunióba került. Csak az 1990-es évek derekán, a restitúcióval kapcsolatban Oroszországban megkezdett kutatások adták az első támpontot arra vonatkozóan, hogy a pesti Kereskedelmi Bankban őrzött könyvek némelyike Nyizsnyij Novgorodba került.

A Kornfeld család további négy láda régi magyar könyvet és több láda egyéb műkincset a Weiss család Budakeszi út 48. szám alatti villájában helyezett (remélt) biztonságba.¹¹ Ezek további sorsával a jelen tanulmány nem foglalkozik, annyi azonban megállapítható, hogy a könyvek egy része az 1980-as években antikvár forgalomba került (addigra az eredeti ex librist eltávolították róluk), egy részük (mintegy 290 mű) vásárlás útján a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárba került – ezek között azonban unikumok nincsenek.

A háború pusztítását sem a család iredi kastélyának, sem pesti bérelt házuknak a berendezése nem élte túl. A könyvtár töredéke, mintegy 100 db könyv 1948-ban felbukkant a kereskedelemben (többségükben modern könyvek), de egy időre nyomra veszett a legértékesebb résznek, a több mint 500 kötetből álló régi magyar könyveket tartalmazó hungarica-gyűjteménynek. Ezek között számos pótolhatatlan unikum van, a korai magyar könyvnyomtatás egyedi emlékei.

Bár a régi könyvekkel foglalkozók számára közismert volt, hogy Kornfeld Móric hungarica-gyűjteménye az *Index* megjelenése után is nagy ütemben gyarapodott, ennek teljes anyagáról valóban nem maradt fenn leltár, ahogy azt jegyzeteiben Széchenyi Ágnes megállapította a *Trianontól Trianonig* című könyvhöz írott tanulmányában.¹²

⁹ SZÉCHENYI Ágnes: *Iparbáró...* In: *Trianontól Trianonig, i. h.* (2. jegyzet) 67, 87.

¹⁰ SZÉCHENYI Ágnes: *Iparbáró...* In: *Trianontól Trianonig, i. h.* (2. jegyzet) 87., 222. jegyzet. – Abban azonban téved, hogy a *Trofejnűje könygi – Displaced books* (Moszkva, 1997) c. katalógusban szereplnének Kornfeld Móric hungarica és ősnymtatvány-gyűjteményének darabjai, mert az csak a sárospataki könyvtár könyveit tartalmazza (vö. 218. jegyzet)

¹¹ *I. m.* (2. jegyzet) 67, 87 A kötet szerkesztője, Széchenyi Ágnes további adatokat közöl a Budakeszi úti villa háború utáni történetéről, amelyek ugyan nem adnak felvilágosítást a könyveket tartalmazó ládák sorsáról. A Weiss-család a háború után Sztéhlo Gábor rendelkezésére bocsátotta a villát, és Sztéhlo itt rendezte be gyerekvárosát a megmentett fiatalok számára. Később Tildy Zoltánt internálták ide: 1948-tól hat éven át, 1956. májusáig itt tartották háziőrizetben a koalíciós időszak köztársasági elnökét.

¹² SZÉCHENYI Ágnes: *Iparbáró...* In: *Trianontól Trianonig, i. h.* (2. jegyzet) lásd a 224. jegyzetet

Szerencsére, egy véletlen folytán – ha leltár nem is maradt fenn – mégis pontos és megbízható ismereteink vannak arról, hogy mivel gyarapodott Kornfeld Móric hungarika-gyűjteménye 1913 után.

A II. világháború után az ország minden pontjáról a megmenekült magán- és egyházi könyvtárak maradványaiból a könyveket egy központi szerv, a Könyvelosztó gyűjtötte össze és osztotta szét nagykönyvtáraknak, tudományos és közművelődési gyűjteményeknek. A könyvelosztást Borsa Gedeon felügyelte. 1954 nyarán telefonon arról értesítették, hogy az egyik ház pincéjében van egy láda, amelyet a házban lakó ügyvéd hagyhatott ott, amikor kitelepítették (azaz lakóhelye és lakása elhagyására kényszerítették 1951-ben). Borsa azonnal kiment a helyszínre, és megtudta, hogy az ügyvéd Kornfeld Móricnak volt a jogtanácsosa (neve nem maradt fenn), aki bizonyára megőrzésre vette át azt a ládát, ezért nem került az a többi, régi könyveket tartalmazó ládák közé. Amikor Borsa lement a házfelügyelő kíséretében a pincébe, azonnal felismerte, hogy ez a láda az Országos Széchényi Könyvtár kincseinek menekítésekor használt, úgynevezett „mentési” ládák pontos mása. (Az Országos Széchényi Könyvtár legértékesebb anyagát, középkori kéziratokat, korvinákat ugyanis 1944-ben külön erre a célra rendelt ládákba csomagolták, és biztos helyre menekítették.) Kornfeld Móric személyesen járt az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójánál, dr. Fitz Józsefnél, mert ugyanolyan módon akarta becsomagoltatni a saját könyvtárának legértékesebb részét is, mint a Nemzeti Könyvtár. Vagyis a pesti Kereskedelmi Bankban a Kornfeld-könyvtár értékei ugyanilyen, egy köbméternél valamivel kisebb űrtartalmú ládákban voltak, amelyeket speciálisan mentési célra készítettek. A négyzet alakú faládákat szakszerűen pántokkal erősítették meg, belül horganyzott lemezzel bélelték ki, ennek a tetejébe horganyzott fedelet forrasztottak. Ezek után erősítették rá a fatetőt úgy, hogy teljesen vízhatlanná vált, tehát akár vízbe is dobhatták.

A pincében talált láda lexikonokat, szótárakat és általában a Kornfeld-könyvtár kézikönyveinek darabjait tartalmazta, amelyeket talán még a legutolsó időkig használtak, ezért valószínűleg a megrendelt ládákba utolsóként ezeket csomagolták. Majd Kornfeld ügyvédjének gondjára bízták, aki kitelepítése alkalmával ezt nem vihette magával.¹³ A ládában talált könyvek a Könyvelosztóba kerültek, onnan feltehetően különböző nagykönyvtárakba.

Borsa Gedeon már a helyszínen felfigyelt a kézikönyvtári kötetek között a Kornfeld-könyvtár nyomtatott katalógusának, az *Index*nek üres lapokkal bővített példányára, amelybe kézírással szisztematikusan bevezették az *Index* megjelenése (1913) óta eltelt mintegy 30 év újabb régi magyar könyvbeszerzéseit, bibliográfiailag azonosítható adatokkal. Ez volt a hungarika-gyűjtemény *Index*ének házi példánya. Egyedi, pótolhatatlan voltát felismerve, Borsa Gedeon személyesen be-

¹³ Dr. Borsa Gedeonnak, az Országos Széchényi Könyvtár ny. osztályvezetőjének szóbeli közlése (2009. május)

vitte a kötetet az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárába, ahol azóta is őrzik.¹⁴ Innen lehet pontosan tudni, hogy milyen régi magyar könyveket tartalmazott a Kornfeld-könyvtár, amelyek száma a kézírással beírt újabb gyarapodással együtt már 542 művet tett ki. A kézírásos bejegyzések között szerepelnek azok is, amelyeket folytatólagos sorszámmal ellátva, gépirat formájában az Országos Széchényi Könyvtárnak megküldtek,¹⁵ de ennél jóval több kézírásos bejegyzés tanúsítja a további gyarapodást, amelyekről semmilyen más forrásból nem értesülhettünk. A kézírásos bejegyzések többsége Balogh Józseftől (az eredeti *Index* összeállítójától) származnak: minden bizonnyal ő ismerte legjobban ezt a ritkaságokat tartalmazó hungarika-gyűjteményt. A könyvek későbbi sorsát azonban nem kísérelte figyelemmel, mert 1945-ben meghalt. Mindenesetre az *Index* házi példányának adatait a magyarországi retrospektív bibliográfia (*RMNy*) a kezdetektől fogva figyelembe veszi példánynyilvántartásában.

A Kornfeld-könyvtárból származó unikális hungarikumok, amelyeket a Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtárban őriznek

2007-től fogva vált köztudottá, hogy az egykori Kornfeld-könyvtár hungarikáinak egy részét: a pesti Kereskedelmi Bank pánccéltermében őrzött ritkaságokat jelenleg a Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtárban őrzik – ugyanott, ahonnan a sárospataki református kollégium könyvei is visszazármaztak eredeti tulajdonosukhoz. Ekkor rendezett ugyanis a Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtár kiállítást azokból a régi magyar könyvekből, amelyekben a Kornfeld-ex libris megtalálható. A kiállításhoz kétnyelvű orosz–angol reprezentatív katalógus készült, amely tartalmazza a bemutatott 74 kötetet, címlapjuk színes reprodukciójával.¹⁶ A könyvek leírása bibliográfiai hivatkozást és az *Index*re való utalást is tartalmaz. A katalógus munkálataiban részt vevő magyarországi szakembereknek köszönhetően, az oroszországi kollegák az *Index* kézírással kiegészített példányának másolatát is figyelembe vették, és „Kornfeld Index” illetve „Kornfeld Index ms” megjegyzéssel különböztették meg hivatkozásaiban az *Index* nyomtatott részében és a kézírásos részben található könyvcímeket. Ezáltal követték a *Régi magyarországi nyomtatványok*¹⁷ köteteiben bevezetett gyakorlatot.

¹⁴ OSzK, Régi Nyomtatványok Tára, S 4990 jelzetten

¹⁵ Lásd a 7. jegyzetet

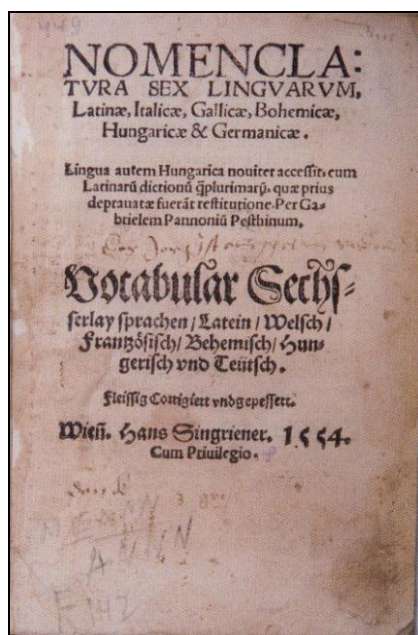
¹⁶ *Knyigi sz ekszlibriszami barona Morica Kornfelda v fondah Nyizsegorodskoj goszudarszvennoj oblasztnoj unyiverszalnoj naucsnoj biblioteki im. V. I. Lenyina. Katalog – Books with Baron Moritz Kornfeld's ex libris int he collections of Nizhny Novgorod State Scientific Library im. V. I. Lenina. Catalogue.* Compiled by T. ANDREEVA, N. GOLUBEVA, L. MISHINA. Introd.: Natalya KUZNETSOVA, István MONOK, Judit V. ECSEDY. Nyizsnyij Novgorod, 2007. – (Továbbiakban: NN Katalógus 2007, és katalógus sorszám.)

¹⁷ *Régi magyarországi nyomtatványok – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum I–III.* Bp. 1971–2000. (Továbbiakban: *RMNy*)

A Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtárban található, egykor a Kornfeld-könyvtár tulajdonában lévő hungarikumokról még egy másik katalógus is tájékoztat, amely azokat a könyveket sorolja fel, rövid címléírás formájában, amelyek Magyarországról Nyizsnyij Novgorodba „származtak el”.¹⁸ Közülük 33 mű 27 kötetben egykor szintén a Kornfeld-könyvtár tulajdona volt, amint azt az *Index* kézírásos bejegyzése bizonyítja, Kornfeld-ex libiris azonban nincs bennük.

A fenti két katalógusban ismertetett, immár példányból ismertté vált Kornfeld-ritkaságok sorából kiemelkedik az a hat régi magyar könyv, amelyekről eddig csupán a két *Index* alapján tudtak a szakemberek. Némelyiknek még a címlapja sem volt ismert, némelyiknek a szövege ismeretlen. Felbukkant továbbá egy hetedik, bibliográfiaileg ismeretlen tétel, amelynek címét most közöljük először. Időrendben az alábbi könyvekről van szó:

- 1) PESTI Gábor: *Nomenclatura sex linguarum*. [Wien 1554 Singriener.]¹⁹
 RMNy 103 – Kornfeld, Index ms (ex libris) – NN Katalógus 2007. 52. – Jelzete:
 II 17 010.1

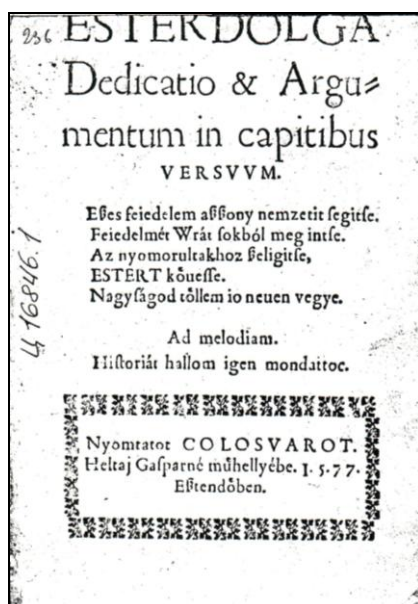
¹⁸ *Knyigi peremennije v Szozuz SzSzR v rezul'tate Vtoroj mirovoj vojnü v fondah IGOUN im. V. I. Lenyina*. Nyizsnyij Novgorod, 2008. – (Továbbiakban: NN Katalógus 2008, és katalógus sorszám.)

¹⁹ RMNy 103 – Címlap-reprodukciója azért az RMNy-ben sem szerepel.

Magyar értelmezéssel ellátott hatnyelvű (latin, olasz, francia, cseh, magyar, német) szójegyzék. Mostanáig mindössze egy elején és végén csonka példánya volt ismeretes. Az egyetlen teljes pedig az egykor Kornfeld Móric könyvtárában található példány. Valójában még az is bizonytalan, hogy nyomdása a bécsi Singriener volt-e, vagy más bécsi nyomdász? A magyar irodalom- és nyelvtörténet kutatóira vár az eddigi csonka, és a most ismertté vált teljes példány összevetése.

2) *Ester dolga. Eszes fejedelem asszony nemzetit segítse.* Kolozsvár 1577 Heltai Gáspárné.

RMNy 386 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 102 – Jelzete: II 16 846.1 (coll. 1, 2)

Verses bibliai história. Ma csak két olyan példányt ismerünk (OSzK és MTA), amelynek első levele hiányzik, így a *Régi magyarországi nyomtatványok* című bibliográfia e könyv címlapképét nem is tudta közölni. A címlapnak mostanáig csupán a szövege volt ismeretes. Az ezzel egybekötött SZTÁRAI M: *Historia de vita...*²⁰ című széphistóriának is ez az egyetlen teljes példánya.

3) [BORNEMISZA Péter:] *Ördögi kísértetekről.* (Sempten 1578) [recte Detrekő 1579 typ. Bornemisza].²¹

RMNy 433 – Kornfeld, Index ms (ex libris)– NN Katalógus 2007. 11 – Jelzete: II 16 803.1

²⁰ RMNy 323

²¹ RMNy 433 – Címlap-reprodukciója ezért az RMNy-ben sem szerepel.

Evangélikus prédikációk példatárral. Szövegkiadása ugyan megjelent,²² de csak egy elején és végén is csonka példány alapján, vagyis éppen a kiadás körülményeit összefoglaló vonatkozó bevezető részek és ajánlások hiányoznak belőle. Ezek a részek csak a Kornfeld-féle teljes példány alapján válhatnak ismertté.

4) PÉCSI Lukács: *Lelki pais minden háboruk ellen*. Nagyszombatban 1592 [typ. Capituli].

RMNy 698 – Kornfeld, Index ms (ex libris) – NN Katalógus 2007. 51. – Jelzete: II 16 808.1 (coll.1., egybekötve az 5) tétellel)

Katolikus elmélkedések. Emlékét csak a címlap fényképe őrizte meg: a mű szövege ismeretlen. Egyetlen példánya Kornfeld Móric könyvtárában volt meg, innen származik a címlapról még a háború előtt készült fénykép, amelyet az RMNy is közölt.

5) PÉCSI Lukács: *Mindennapi lelki kenyér*. Nagyszombatban 1593 [typ. Capituli]. –

RMNy 727 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2007. 51. – Jelzete: II 16 808.1 (coll. 3, egybekötve a 4) tétellel)

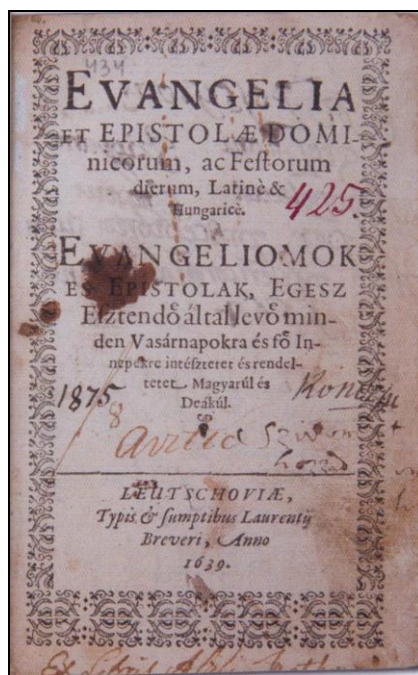
Katolikus elmélkedések. Pécsi Lukács egy másik műve ugyanabban az unikum kötetben található, mint a *Lelki pais*, és a rákövetkező évben jelent meg. A mű csak egyetlen példányban létezik. A mű szövege ismeretlen, emlékét mostanáig csak a Kornfeld-gyűjtemény darabjáról készült néhány töredékes fényképmásolat őrizte meg. A kolligátum második tagja PÉCSI Lukács: *Az keresztyén szűzeknek koszorúja*

²² BORNEMISZA Péter: *Ördögi kísértetek*. Gondozta és jegyzetekkel ellátta ECKHARDT Sándor. Bp. 1955.

című munkája,²³ amelyből eddig négy csonka, de egymást kiegészítő példánya volt ismeretes.

6) *Evangelia et epistolae – evangéliumok és epistolák egész esztendő által*. Lőcse 1639, Brewer Lőrinc²⁴

RMNy 1774 – Kornfeld, Index ms (ex libris) – NN Katalógus 2007. 21. – Jelzete: II 16 995.1

Evangélikus perikópáskönyv latinul és magyarul. Egyetlen példánya az egykori Kornfeld-könyvtárban volt.

7) *Nyomoruságnak idején...imádság*. [Nagyszombat 1690 körül, Akadémiai ny.] Kornfeld, Index ms (ex libris) – NN Katalógus 2007. 43. – Jelzete: II 17 004.1

Eddig ismeretlen magyar nyelvű nyomtatvány, amelyet nyomdai jellemzői alapján a nagyszombati akadémiai nyomda 1690 körül készült kiadványaként lehet meghatározni.

²³ RMNy 670

²⁴ RMNy 1774 – Címlap-reprodukciója ezért az RMNy-ben sem szerepel.

Adalékok a 16. századi magyarországi sokszorosított grafika történetéhez

Az elmúlt években megjelent a 16. századi magyar nyomtatványokban előforduló könyvdíszek repertórium. Ez tartalmazza az összes fametszetes könyvdísz és illusztrációt, amelyet a régi magyarországi nyomtatványokban megtalálni, azaz ez a 600 lap terjedelmű összeállítás a legkorábbi magyarországi sokszorosított grafika teljes emlék-anyaga.²⁵ A teljesség érdekében összeállításakor minden 16. századi magyarországi nyomda összes fennmaradt kiadványát át kellett nézni. Voltak azonban olyan régi könyvek, amelyeknek emlékezetét az irodalom megőrizte ugyan, de mára elvesztek, vagy lappanganak.

2007 októberében elsőként volt alkalmam átvizsgálni a Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtárban őrzött, Kornfeld-könyvtárhoz tartozó köteteket, közöttük azokat az előbbieken felsorolt unikumokat is, amelyeket csak hírből ismertünk. Az ismeretlen, korai magyar nyomtatványok művelődéstörténeti érdekessége mellett az újonnan felfedezett, eddig nem látott fametszetes díszek a korai magyar grafikátörténethez is újabb adatokat szolgáltatottak. Az alábbiakban ezek számbavételére kerül sor:

Az új fametszetek többsége a nagyszombati Káptalani (Telegdi) nyomda díszéhez szolgál további adalékkal:

– Pécsi Lukácsnak, a nyomda szellemi és művészeti irányításában legfőbb szerepet játszó alakjának címerét variáns formában látjuk viszont. Eddig is két változatát ismertük, egyikén szerepelt évszám, másikon nem. A mostani változaton az 1591-es évszám 1592-re van javítva (71×64 mm).²⁶

²⁵ V. ECESEDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*. Bp. 2004. /Hungaria typographica I./ (Továbbiakban: Hung. typ. I.)

²⁶ PÉCSI Lukács: *Az keresztyén szüzeknek koszorúja* c. művének 192. lapján szerepel a címer (RMNy 670). Az eddig ismert példányokban a címer vagy évszám nélküli, vagy az 1591-es évszámmal ellátott változata szerepelt, vö. Hung. typ. I. (25. jegyzet) a Telegdi nyomda 4. címere

– virágos keretbe foglalt díszes kelyhet és ostyát ábrázoló fametszetes könyvdísz (60×60 mm)²⁷

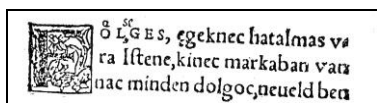
– a nagyszombati nyomda álló téglalap alakú újszövetségi képsorozatából eddig kettőt ismertünk, most két újabb jelenettel gyarapodott a sorozat, az egyik a tékozló fiú történetét ábrázolja, a másik Mária Magdolnát, amint Jézus lábát drága olajjal keni (mindkettő mérete 54×36 mm).²⁸

²⁷ PÉCSI Lukács: *Mindennapi lelki kenyér*. Nagyszombat, 1593 = RMNy 727, 62.

²⁸ RMNy 727, (:)b és 49. l. Hung. typ. I. (25. jegyzet) Telegdi-nyomda 61–62. illusztráció

- egyik stilizált indadíszes iniciálé-sorozata az újabb, F betűvel gazdagodott a sorozat, egy (14×12 mm)²⁹
- a kolozsvári Heltai-nyomda 45 kisméretű képből álló evangéliumi képsora az utolsó ítéletet ábrázoló jelenettel egészült ki (26×26 mm).³⁰

Adalékok a legújabb kori könyvtártörténet kutatásához

Az előbbieken felsorolt hét könyvről biztosan állíthatjuk, hogy irodalmi, akár nyomdatörténeti szempontból újdonságok. Vannak azonban további régi magyar könyvek is, amelyekből ma csak csonka példányt ismerünk, és nem tudjuk, hogy a Kornfeld-példány nem volt-e teljesebb? Ezt csak a könyvek kézbevétele és alapos összehasonlítása alapján lehet majd eldönteni. Ezenkívül vannak olyan unikum példányok, amelyekről még mindig nem tudni, hogy elpusztultak-e, vagy megmaradtak, és valahol ismeretlen helyen őrzik-e őket? Bár az egykori Kornfeld-könyvtár unikumai közül a fent részletesen leírt hét könyvet a hazai könyvészet nagy örömeire sikerült fellelni a Nyizsnyij Novgorod-i könyvtárban, további tíz unikuma továbbra is lappang. A jobb áttekintés és a későbbi könyvtártörténeti kutatások megkönnyítése érdekében alfabetikus rendben közöljük e lappangó művek jegyzékét:

- Abecedarium*. (Pápa 1630) = *RMNy* 1484 – ez lenne az egyetlen teljes példány
- Budák György: *Rövid elmélkedés a közönséges anyaszentegyházról* (Csepreg 1637) = *RMNy* 1669 – ez lenne az egyetlen ismert példány
- Imádságos könyvecske* (Bécs 1655) = *RMNy* 2566 – ez lenne az egyetlen ismert példány
- Kalendárium 1584-re*. (Nagyszombat 1583) = *RMNy* 531 – ez lenne az egyetlen teljes példány

²⁹ Pécsi Lukács: *Lelki pais minden háboruk ellen*. Nagyszombat, 1592 = *RMNy* 698 A_{2a} Hung. typ. I. (25. jegyzet) Telegdi-nyomda 10. iniciálé-sorozata.

³⁰ *Catechismus Canisius Pétertől*. Vásárhelyi Gergely fordításában (Kolozsvár 1599) = *RMNy* 860, 240. lapján található az utolsó ítéletet ábrázoló kisméretű illusztráció, a sorozat többi tagját l. Hung. Typ. I. (25. jegyzet) Heltai-nyomda, 8–52. illusztráció-sorozata. A könyv Nyizsnyij Novgorod-i jelzete II 17 008.1 – a katekizmus eddig ismert példányainak vége hiányos, így ez az illusztráció nem szerepelt bennük.

Károlyi Péter: *Az halálról* (Debrecen 1575) = RMNy 358 – ez lenne az egyetlen teljes példány

Károlyi Péter: *Az egy igaz Istenről.* (Debrecen 1570) = RMNy 277 – ez lenne az egyetlen ismert példány

Prognosticon astrologicum (Debrecen 1610) = RMNy 978 – csak töredéke van jelenleg, ez lenne az egyetlen teljes példány

Szenci Molnár Albert: *Imádságos könyv* (Frankfurt 1620) = RMNy 1206 – ez lenne az egyetlen ismert példány

Temesvári István: *Historiás ének az jeles győzelemről* (Kolozsvár) = RMNy 326 – ez lenne az egyetlen ismert példány

Vizaknai Gergely: *Az keresztényi tudományak fő artículusáról* (Sicz 1593) = RMNy 733 – ez lenne az egyetlen teljes példány

A valamikor 542, többségében magyar nyelvű könyvet tartalmazó hungarika-gyűjteményből jelenleg 111-ről lehetett megállapítani, hogy azok a Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtárban vannak. Ezek közül 74 kötetet (valójában 78 művet) Kornfeld ex libris díszít, a fiókáit etető pelikán a „BREVE EST TEMPUS” jelmondatral és Kornfeld Móric nevével.³¹ A már említett, Nyizsnyij Novgorodban 2007-ben kiadott reprezentatív katalógus ezt a 74 kötetet mutatja be.³²

A Kornfeld-könyvtár hungarikáinak nem minden kötetében volt ex libris. Az ex librisek alkalmazásában némi következetlenséget tapasztalni, ugyanis a már 1913-ban meglévő, tehát a nyomtatott *Index*ben szereplő kötetek egyikébe sem került ex libris, ugyanakkor a később vásárolt, és az *Index*be kézzel bejegyzett kötetek közül jó néhányban megtalálható. Sőt, a Nyizsnyij Novgorod-i Kornfeld-könyvekről kiadott 2007-es katalógusban van öt olyan régi magyar könyv, amelyek Kornfeld-ex librist viselnek, de sem az *Index* nyomtatott, sem annak kézírásos bejegyzései közt nem szerepelnek. Ezek talán a legkésőbbi beszerzések közé tartoznak.³³

Attól kezdve, hogy 1997-ben a restitúciós kutatások során bizonyossá vált, hogy a Kornfeld-könyvtár jelentős része Nyizsnyij Novgorodban található, az örökösök felkérésére az Országos Széchényi Könyvtár minden rendelkezésre álló eszközével azon fáradozott, hogy a könyvek visszakerüljenek jogos tulajdonosukhoz, aki azonban már előre lemondott a könyvekről az Országos Széchényi Könyvtár javára. Dr. Kornfeld Tamás, Amerikában élő orvosprofesszor mindössze egyetlen könyvet szeretett volna emlékébe megtartani.³⁴ Mindeddig sajnós a Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtárral ápolt jó kapcsolatok ellenére, a könyvgyűjtemény visszaszerzése nem sikerült.

³¹ Lásd NN Katalógus 2007. (16. jegyzet)

³² A kötetet H. HUBERT Gabriella ismertette a *Magyar Könyvszemlében: Books with Baron Moritz Kornfeld's ex libris in the collections of Nizhny Novgorod State Scientific Library im. V. I. Lenina. Catalogue.* Compiled by T. ANDREEVA, N. GOLUBEVA, L. MISHINA. Nizhny Novgorod, 2007. = Magyar Könyvszemle 2008. 2. sz. 226–228.

³³ NN Katalógus 2007. 4, 7, 27, 61, 73. sz. (az alábbi jegyzékben az 5, 8, 28, 66 és 77. tétel)

³⁴ L. OSZK Irattár, 1997. október 26. kelt levél

Általában elmondható, hogy az *Index* leírásai alkalmasak arra, hogy annak alapján a kötetek azonosíthatók legyenek. H. Hubert Gabriella, akinek 2007-ben volt alkalma megnézni a Nyizsnyij Novgorod-i könyvtárban éppen kiállított Kornfeld könyveket, felfigyelt arra, hogy vannak közöttük olyan kötetek, amelyek valaha megvoltak a kiskartali Podmaniczky–Degenfeld könyvtárban is. Ez a mintegy 27 000 kötetet számláló főúri gyűjtemény a tulajdonosok halála után ajándékozás révén került 1929-ben az evangélikus egyház tulajdonába, jelenleg az Evangélikus Országos Könyvtár védett különgyűjteménye. A könyvtár 1930-as átvételekor kiderült, hogy számos ritkaság, több mint ezerkétszáz kötet hiányzik. A magánnyomozás során világossá vált, hogy a hiányzó könyvek egy részét a Kiskartalról Budapestre való felszállítás előtt az egyik rokon eladta budapesti antikváriumokban, előtte gondosan eltávolítva a Podmaniczky–Degenfeld-ex libriseket. Az eladott könyvek nagy részét megtalálták az antikváriumok raktáraiban, de mintegy 60 kötetet időközben az antikváriumok már eladtak. Bornemisza Péter *Ördögi kísértetekről* és az *Evangéliumok és epistolák* c. könyvet Ranschburg Gusztáv antikváriuma adta el, a vevők nevét azonban nem közölte. A jóhiszemű vásárlók között lehetett Kornfeld Móric: ma mindkét könyv az egykori Kornfeld-könyvtár unikuma és Nyizsnyij Novgorodban van.

Tehát az előbbieken a 3) és 6) szám alatt leírt két unikum esetében biztosra vehető, hogy az egykori Podmaniczky–Degenfeld-példányokról van szó. A 3), az *Ördögi kísértetek* esetében ugyanis a könyvön szereplő kézírásos szöveg alapján lehet az egykori Podmaniczky-példánnyal azonosítani, a 6) az *Evangéliumok és epistolák* esetében pedig a Kornfeld-féle példány címlapján kivehető Koncz Józsefnek, a korábbi tulajdonosnak neve. Szabó Károly *Régi magyar könyvtárában*³⁵ az egyetlen fellelhető példány³⁶ tulajdonosáról a következőt jegyezte be: „Koncz József m.-vásárhelyi ref. tanárnál.” Ez a Lőcsén 1639-ben nyomtatott könyv azután Koncz Józseftől vétel útján került a kiskartali Podmaniczky-könyvtárba – onnan antikvár vétel útján a Kornfeld-könyvtárba, majd Nyizsnyij Novgorodba. Igazat kell adnunk H. Hubert Gabriellának,³⁷ mert valóban, a 20. századi könyvtárak történetének feltárása legalább olyan izgalmas és nehéz feladat, mint a több évszázaddal ezelőtti könyvtáraké.

*Jegyzék Kornfeld Móric hungarika-gyűjteményének
a Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtárban található darabjairól*

A kiemelkedően fontos, mert unikális értékű könyvek után, könnyebb áttekin-
tés és hozzáférés érdekében közöljük a Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtár-
ban őrzött, és a Kornfeld-könyvtárhoz tartozó művek – mai ismereteink szerinti –

³⁵ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. I-II.* Bp. 1879–1885. (Továbbiakban: *RMK*)

³⁶ *RMK* I 696=*RMK* II 540

³⁷ H. HUBERT Gabriella: *i. h.* (32. jegyzet)

teljes jegyzékét. Hivatkozunk az Oroszországban 2007-ben és 2008-ban publikált katalógusokra és azok alapján a példányok mai jelzetére is. Az 1–78. tételekben³⁸ ma is megtalálható a Kornfeld-ex libris, a 79–111. szám alatt leírt tételekben ugyan nincs ex libris, de eredetük nem kétséges, minthogy mindegyikük szerepel vagy a nyomtatott *Index*ben, vagy annak pótlólagos, kézírásos bejegyzéseiben. Az itt felsorolt 111 mű nagyjából egyötöde az egykori hungarika-gyűjteménynek. Meglehet, hogy valóban nincs több Nyizsnyij Novgorodban, mert körülbelül ennyi könyv férhetett abba a két ládába, amely a pesti Kereskedelmi Bankból hadizsákmányként az akkori Szovjetunióba került. Ugyanakkor vannak és lehetnek további értékes könyvek a Kornfeld-könyvtárból a Nyizsnyij Novgorod-i Szépművészeti Múzeumban. Nem kétséges az eredete az ott őrzött, ex librisszel ellátott 1685-ös lőcsei Comenius *Orbis pictus* példánynak³⁹ és két, egykorú színezéssel díszített, ugyancsak ex libriszes német ősnymtatványnak. Ez utóbbiak nem tartoznak szorosan dolgozatunk tárgyához, de valószínű, hogy ezeket – s talán a többi ősnymtatványt és a budai kiadók korai nyomtatványait is, amelyeket eddig nem mutattak meg magyar kutatóknak – mint műkincseket helyezték el az Állami Könyvtár helyett a Nyizsnyij Novgorod-i Múzeumban.

- 1) [Ádám J.]: Az igaz, iambor és teokelletes baratsagrol. (Kolozsvár 1599) – *RMNy* 857 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 1 – II 17 022.1
- 2) Agendarius. Liber continens ritus...(Nagyszombat 1583) – *RMNy* 528 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 2 – II 16 742.1
- 3) Approbatae constitutiones Regni Transilvaniae – (Kolozsvár 1696) – *RMK* I 1486 – Kornfeld, Index 4, ex libris – NN Katalógus 2007. 3 – II 16 814.1 (coll. 1)
- 4) Compilatae constitutiones (Kolozsvár 1695) – *RMK* I 1469 – II 16 814.1 (coll. 1)
- 5) Az igaz isteni tiszteletnek tiszta tüköre. (Pozsony 1638) – *RMNy* 1741 – Kornfeld, Index 0, Index ms: 0, de ex libris van – NN Katalógus 2007. 4 – II 16 992.1
- 6) A Mi Urunk Jesus Christusnac Uj Testamentoma. (Debrecen 1586) – *RMNy* 584 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 5 – II 17 028.1
- 7) [Baranyi P.]: Lelki paradicsom – (Csiksomlyó 1700) – *RMK* I 1572 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 6 – II 16 810.1
- 8) Ugyanaz, másik példány – *RMK* I 1572 – Kornfeld, Index 0, Index ms 0, ex libris van rajta – NN Katalógus 2007. 7 – II 16 984.1
- 9) Batai B. Gy.: Lelki próbakö. (Szeben 1666) – *RMK* I 1040 = *RMNy* 3316⁴⁰ – Kornfeld, Index ms és Suppl. 222, ex libris – NN Katalógus 2007. 8 – II 16 873.1
- 10) [Beythe A.]: Fives könüv. (Németújvár 1595) – *RMNy* 766 – Kornfeld, Index ms, ex libris-- NN Katalógus 2007. 9 – II 16 832.1

³⁸ A Nyizsnyij Novgorod-i 2007-es Katalógus 74 tételt tartalmaz ugyan, de 78 művet. – Az alábbi jegyzék tételei viszont a műveket sorolják fel, 1–78-ig.

³⁹ *RMK* I 1339

⁴⁰ A *Régi magyarországi nyomtatványok* kéziratban már elkészült, megjelenés alatt álló 4. kötetének tételszáma

- 11) Beythe I.: Eztendő által való vasarnapi epistolák – (Németújvár 1584) – *RMNy* 553 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 10 – II 16 809.1
- 12) Bornemisza P.: Ördögi kisirtetekről. (Sempte 1578) – *RMNy* 433 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 11 – II 16 803.1
- 13) Comenius, J.A.: Orbis sensualium pictus trilinguis. (Norimbergae 1702) [vagy 1708? Kissé sérült] – *RMK* I 1748 – Kornfeld, Index 18 [ott 1708-as évszámmal], ex libris – NN Katalógus 2007. 12 – II 16 874.1
- 14) Comenius, J.A.: Orbis sensualium trilinguis. (Brassó 1703) – *RMK* I 1665 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 13 – II 16 795.1
- 15) Compilatae Constitutiones regni Transylvaniae. (Kolozsvár 1671) – *RMK* II 1113 – Kornfeld, Index 19, ex libris – NN Katalógus 2007. 14 – II 6650.2
- 16) [Czeglédi I.]: A megh-tért bünösnek...első része. (Kassa 1659) – *RMK* I 942 = *RMNy* 2829⁴¹ – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 15 – II 16 994.1
- 17) Czeglédi I.: Már minden épületivel...elkészült Sion vara. (Sárospatak—Kolozsvár 1675) – *RMK* I 1187 – Kornfeld, Index 25, ex libris – NN Katalógus 2007. 16 – II 16 811.1
- 18) Debreceni J.: Christianus suspirans az az... (Debrecen 1615) – *RMK* I 1081 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 17 – II 16 842.1
- 19) Derekay Gy.: Az örök életnek uttya. (Nagyszombat 1678) – *RMK* I 1226 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 18 – II 16 718.1
- 20) Eladando es veiendő műveknek...limitatio. (Gyulafehérvár 1642) – *RMNy* 1925 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 19 – II 6689.2
- 21) [Eszéki I.]: Halotti magyar oratio. (Sárospatak 1668) – *RMK* I 1075 = *RMNy* 3479⁴² – Kornfeld, Index 37, ex libris – NN Katalógus 2007. 20 – II 17 033.1
- 22) Evangelia et epistolae... evangeliomok. (Lőcse 1639) – *RMNy* 1774 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 21 – II 16 995.1
- 23) [Félegyházi T.]: A keresztieni igaz hitnek... (Debrecen 1580) – *RMNy* 454 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 22 – II 16 817.1
- 24) [Geleji Katona I.]: A válttság-títkanak ötödik része. (Várad 1647) – *RMNy* 2197 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 23 – II 16 848.1
- 25) Gyarmathi M.: Kerersztyeni felelet. (Debrecen 1598) – *RMNy* 830 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 24 – II 17 098.1
- 26) Gyöngyösi I.: Uj életre hozatott Chariclia (Lőcse 1700) – *RMK* I 1564 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 25 – II 16 802.1
- 27) Heltai G.: Chronica az magyaroknak (Kolozsvár 1575) – *RMNy* 360 – Kornfeld, Index 49, ex libris – NN Katalógus 2007. 26 – II 6741.2
- 28) Honter, J.: Rudimentorum cosmographicorum (Tiguri 1548) – *RMK* III 380 – Kornfeld, Index: 0, Index ms: 0, de ex libris van – NN Katalógus 2007. 27 – II 16 966.1
- 29) Illyés A.: Megrövidítettett ige, 1. r. (Nagyszombat 1691) – *RMK* I 1415 – Kornfeld, Index 60, ex libris – NN Katalógus 2007. 28 – II 16 840.1
- 30) Illyés A.: Megrövidítettett ige, 1. r. (Bécs 1696) – *RMK* I 1485 – Kornfeld, Index 61, ex libris – NN Katalógus 2007. 29 – II 17 019.1
- 31) Kászoni J.: Rövid igazgatás (Gyulafehérvár 1647) – *RMNy* 2171 – Kornfeld, Index ms és Suppl. 246, ex libris – NN Katalógus 2007. 30 – II 17 032.1

⁴¹ *RMNy* 4. kötet tételszáma (megjelenés alatt)

⁴² *RMNy* 4. kötet tételszáma (megjelenés alatt)

- 32) [Kopcsányi J.:] A bodog Szűz Mária élete. (Bécs 1631) – *RMNy* 1489 – Kornfeld, index 85, ex libris – NN Katalógus 2007. 31 – II 17 014.1
- 33) Lepes B.: Az halando es itéletre menendő (Prága 1616) – *RMNy* 1119 – Kornfeld, Index 94, ex libris – NN Katalógus 2007. 32 – II 17 020.1 (coll.1)
- 34) Lépes B.: Pokoltól (Prága 1617) – *RMNy* 1146 – Kornfeld, Index 95 – NN Katalógus 2007. 32 [külön címleírás nélkül] – II 17 020.1 (coll.2)
- 35) [Medgyesi P.:] Dialogus politico... az az (Bártfa 1650) – *RMNy* 2309 – Kornfeld, Index 107, ex libris – NN Katalógus 2007. 33 – II 16 798.1
- 36) Melius Juhász P.: Az egéz Szent Irasbol (Debrecen 1570) – *RMNy* 279 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 34 – II 17 024.1
- 37) Milotai Ny. I.: Speculum trinitatis az az... (Debrecen 1622) – *RMNy* 1262 – Kornfeld, Index 114, ex libris – NN Katalógus 2007. 35 – II 6643.2
- 38) Molnár A., Szenci: Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum. (Heidelberg 1621) – *RMNy* 1239 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 36 – II 16 818.1
- 39) Molnár A., Szenci: Dictionarium Ungarico-Latinum-Graeco... (Frankfurt 1644) – *RMNy* 2099 – Kornfeld, Index 185, ex libris – NN Katalógus 2007. 37 – II 16 841.1
- 40) Molnár A., Szenci: Dictionarium quadrilingue (Nürnberg 1708) – *RMNy* 1749 – Kornfeld, Index 188, ex libris – NN Katalógus 2007. 38 – II 17 027.1
- 41) Monoszlói A.: Apologia. A közönséges.... (Nagyszombat 1588) – *RMNy* 620 – Kornfeld, Index 119, ex libris – NN Katalógus 2007. 39 – II 16 990.1
- 42) Monoszlói A.: De gratia... Az Isten malasztjarol (Nagyszombat 1600) – *RMNy* 1600 – Kornfeld, Index 122, ex libris – NN Katalógus 2007. 40 – II 16 989.1
- 43) Nánási L. I.: Szü titka (Kolozsvar 1670) – *RMK* I 1103 = *RMNy* 3647⁴³ – Kornfeld, Index 123, ex libris – NN Katalógus 2007. 41 – II 17 160.1
- 44) Némethi M.: A négy evangelistak szerént. (Kolozsvar 1675) – *RMK* I 1179 – Kornfeld, Index 168, ex libris – NN Katalógus 2007. 42 – II 16 988.1
- 45) Nyomoruságnak idején, imádság [Nagyszombat 1690 körül] – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 43 – II 17 004.1
- 46) Novum Testamentum (Bécs 1536) – *RMNy* 16 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 44 – II 16 789.1
- 47) Otrokocsi F.F.: Róma Istennek sz. városa (Nagyszombat 1698) – *RMK* I 1535 – Kornfeld, Index ms és Suppl. 252, ex libris – NN Katalógus 2007. 45 – II 16 787.1
- 48) Pápai Páriz F.: Pax corporis az az... (Lócse 1701) – *RMK* I 1636 – Kornfeld, Index 132, ex libris – NN Katalógus 2007. 46 – II 16 794.1
- 49) Pápai Páriz F.: Pax corporis az az (Kolozsvar 1690) – *RMK* I 1387 – Kornfeld, Index 129, ex libris – NN Katalógus 2007. 47 – II 16 836.1
- 50) Pázmány P.: Igasságra vezérlo kalauz (Pozsony 1623) – *RMNy* 1293 – Kornfeld, Index 141, ex libris – NN Katalógus 2007. 48 – II 6642.2
- 51) Pázmány P.: Isteni igazságra vezérlo kalauz (Pozsony 1613) – *RMNy* 1059 – Kornfeld, Index 140, ex libris – NN Katalógus 2007. 49 – II 6647.2
- 52) Pázmány P.: Kereztieni felelet (Graz 1607) – *RMNy* 961 – Kornfeld, Index 138, ex libris – NN Katalógus 2007. 50 – II 16 813.1
- 53) Pechi L.: Lelki pais (Nagyszombat 1592) – *RMNy* 698 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 51 – II 16 808.1 (coll. 1.)
- 54) Pechi L.: Az keresztyen szüzeknek koszoruja (Nagyszombat 1591) – *RMNy* 670 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 51 – II 16 808.1

⁴³ *RMNy* 4. kötet tételszáma (megjelenés alatt)

- (coll.2). Pechi L.: Mindennapi lelki kenyér (Nagyszombat 1593) – *RMNy* 727 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 51 – II 16 808.1 (coll.3)
- 55) [Pesti G.:] Nomenclatura sex linguarum (Bécs 1554) – *RMNy* 103 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 52 – II 17 010.1
- 56) [Hoffmann P.] Predikatioja (Bécs 1653) – *RMNy* 2459 – Kornfeld, Index 50, ex libris – NN Katalógus 2007. 53. – II 6652.2 (csonka, kézírással pótoltt példány)
- 57) Revay P.: Commentarius ... de Sacra Regni Hungariae corona (Pozsony 1749) – Petrik III. 218 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 54 – II 16 756.1
- 58) Samarjai J.: Az helvetiai valláson levő ecclesianak (Lőcse 1636) – *RMNy* 1654 – Kornfeld, Index 161, ex libris – NN Katalógus 2007. 55 – II 16 987.1
- 59) Sárpataki N. M.: Noe barkaja (Kolozsvár 1681) – *RMK* I 1264 – Kornfeld, Index 162, ex libris – NN Katalógus 2007. 56 – II 17 021.1
- 60) Serenissimi ... Rákóczi Ferenc [Regulamentum] (Nagyszombat 1706) – *RMK* I 1723 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 57 – II 6690.2
- 61) Soós K.: Az szent prophetaknak (Bártfa 1601) – *RMNy* 873 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 58 – II 16 838.1
- 62) Szenci Csene P.: Confessio et expositio... az az (Debrecen 1616) – *RMNy* 1109 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 59 – II 17 006.1
- 63) Szent Biblia (Várad—Kolozsvár 1660–1661) – *RMK* I 970 = *RMNy* 2982⁴⁴ – Kornfeld, Index 72, ex libris – NN Katalógus 2007. 60 – II 6645.2
- 64) Szent Biblia (Amsterdam 1685) – *RMK* I 1324 – Kornfeld, Index 0, Index ms 0, de ex libris van – NN Katalógus 2007. 61 – II 16 982.1
- 65) Szentiványi M.: Négy rövid első könyvetskek (Nagyszombat 1702) – *RMK* I 1660 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 62 – II 16 862.1
- 66) [Tarnóczi I., recte: Hevenes G.:] Régi magyar szentség (Nagyszombat 1695) – *RMK* I 1483 – Kornfeld, Index 194, ex libris – NN Katalógus 2007. 63 – II 16 947.1
- 67) Telegdi M.: Az evangeliomok első része (Bécs 1577) – *RMNy* 374 – Kornfeld, Index 198, ex libris – NN Katalógus 2007. 64 – II 16 812.1
- 68) Telegdi M.: Egy néhány jeles okai (Nagyszombat 1581) – *RMNy* 496 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 65 – II 16 996.1
- 69) [Tofeus M.:] Az szent soltarok resolutioja (Kolozsvár 1683) – *RMK* I 1302 – Kornfeld, Index 202, ex libris – NN Katalógus 2007. 66 – II 16 833.1
- 70) [Vásárhelyi G.:] Catechismus (Kolozsvár 1599) – *RMNy* 860 – Kornfeld, Index 15, ex libris – NN Katalógus 2007. 67 – II 17 008.1
- 71) [Veresmarti M.:] Tanáchkozás (Pozsony 1640) – *RMNy* 1850 – Kornfeld, Index 212, ex libris – NN Katalógus 2007. 68 – II 16 983.1
- 72) [Werbóczy I.:] Decretum az az ... (Kolozsvár 1571) – *RMNy* 307 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 69 – II 16 831.1
- 73) Ugyanaz, másik példány – *RMNy* 307 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 70 – II 16 804.1
- 74) Zólyomi B.: Szentseges elmélkedések (Bártfa 1710) – *RMK* I 1771 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 71 – II 16 816.1
- 75) Zrínyi M.: Adriaí tengernek syrenaia (Bécs 1651) – *RMNy* 2360 – Kornfeld, Index ms és Suppl. 264 – NN Katalógus 2007. 72 – II 16 819.1
- 76) Zrínyi M.: Symbolum (Kolozsvár 1705) – *RMK* I 1710 – Kornfeld, Index: 0, Index ms: 0, de ex libris van – NN Katalógus 2007. 73 – II 17 012.1

⁴⁴ *RMNy* 4. kötet tételszáma (megjelenés alatt)

- 77) Zvonarics I.: Pazman Peter pironsági (Keresztúr 1615) – *RMNy* 1091 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 74 – II 16 834.1
- 78) Tolvay Menyői F.: Arithmetica (Kolozsvár 1703) – *RMK* I 1672 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 15 – II 16 998.1
- 79) Approbatae constit. (Kolozsvár 1677) – *RMK* I 1212 – Kornfeld, Index 3 – NN kat.2008. 10 – II 6648.2
- 80) Articuli 1666 Febr. Fogaras [Szeben] (1666) – *RMK* I 1050a = *RMNy* 3314⁴⁵ – Kornfeld, Index 5 – NN Katalógus 2008. 9 – II 6651.2
- 81) Articuli (Gyulafehérvár 1642) – *RMNy* 1924 – Kornfeld, Index 8 – NN Katalógus 2008. 13 – II 6697.2
- 82) A bölcs Salamon (Kolozsvár 1551, 1552) *RMNy* 96 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 1 – II 16 999.1
- 83) Bogáti Fazekas M.: Az nagy Castriót (Kolozsvár 1592) – *RMNy* 683 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 33 – II 16 839.1
- 84) Bornemisza P.: Evangéliumok I. része (Sempte 1573) – *RMNy* 333 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 36 – II 17 031.1
- 85) Csáktornyai M.: Régenten az római... (Kolozsvár 1599) – *RMNy* 858 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 75 – II 16 844.1
- 86) *Ester dolga (Kolozsvár 1577) – *RMNy* 386 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 102 – II 16 846.1 (coll.1)
- 87) *Sztárai M.: Historia de vita... (Kolozsvár 1573) – Kornfeld, Index ms (fenntel egybekötve) – NN Katalógus 2008. 102 – II 16 846.1 (coll. 2)
- 88) Felvinczi Gy.: De conservanda... (Lőcse 1694) – *RMK* I 1459 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 79 – II 17 018.1
- 89) Pataki Füsüs J.: Királyok tüköre (Bártfa 1626) – *RMNy* 1347 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 227 – II 16 806.1
- 90) Hoffmann, P.: Predikatio (Bécs 1653) – *RMNy* 2459 – Kornfeld, Index 50 – NN Katalógus 2008. 141 (teljes példány) – II 6746.2
- 91) Káldi Gy.: Istennek szent (Nagyszombat 1681) – *RMK* I 1268 – Kornfeld, Index ms. – NN Katalógus 2008. 156 – II 6639.2
- 92) Liszti L.: Magyar Márs (Bécs 1653) – *RMNy* 2461 – Kornfeld, Index 102 – NN Katalógus 2008. 179 – II 6641.2
- 93) Margitai P.: Temetéskorra... (Debrecen 1644) – *RMNy* 2056 – Kornfeld, Index ms. – NN Katalógus 2008. 189 – II 16 792.1
- 94) Magyarai I.: Az országokban.... (Sárvár 1602) – *RMNy* 890 – Kornfeld, Index ms. – NN Katalógus 2008. 186 – II 16 837.1
- 95) Melius P.: Az egész szent irás (Debrecen 1570) – *RMNy* 279 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 195 (másik példány) – II 16 793.1
- 96) Melius P.: Herbarium (Kolozsvár 1578) – *RMNy* 413 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 196 – II 16 835.1
- 97) Mikolai Hegedüs J.: Az mennyei igazság (Utrecht 1648) – *RMNy* 2249 – Kornfeld, Index 116 – NN Katalógus 2008. 203 – II 17 005.1 (coll. 1)
- 98) Mikolai Hegedüs J.: Biblia tanui (Utrecht 1648) – *RMNy* 2247 – Kornfeld, Index 117 – NN Katalógus 2008. 203 – II 17 005.1 (coll. 2)
- 99) Mikolai Hegedüs J.: Az istenes... – (Szentek napi száma) (Utrecht 1648) – *RMNy* 2248 – Kornfeld, Index 0, Index ms 0 – NN Katalógus 2008. 203 – II 17 005.1 (coll.3)
- 100) Náray Gy.: Lyra coelestis (Nagyszombat 1695) – *RMK* I 1479 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 217 – II 17 026.1

⁴⁵ *RMNy* 4. kötet tételszáma (megjelenés alatt)

- 101) Pázmány P.: Imádságos könyv (Bécs 1665) – *RMK* I 1021 = *RMNy* 3190 (1)⁴⁶ – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 228 – II 16 991.1
- 102) Paskó K.: A nemes Erdély (Szeben 1663) – *RMK* I 1007 = *RMNy* 3127⁴⁷ – Kornfeld, Index ms. – NN Katalógus 2008. 225 – II 16 845.1
- 103) Szenci Molnár A.: Psalterium (Herborn 1607) – *RMNy* 962 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 208 – II 16 964.1
- 104) Szentpéteri I.: Tánc pestise (Debrecen 1697) – *RMK* I 1501 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 297 – II 17 016.1 (coll. 1)
- 105) Szentpéteri I.: Hangos trombita (Debrecen 1698) – *RMK* I 1521 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 297 – II 17 016.1 (coll.2)
- 106) Szentpéteri I.: Ördög szigonya (Debrecen 1699) – *RMK* I 1578 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 297 – II 17 016.1 (coll. 3)
- 107) Telegdi M.: Az evangéliumok 3. része (Nagyszombat 1580) – *RMNy* 474 – Kornfeld, Index 200 – NN Katalógus 2008. 301 – II 17 030.1
- 108) Telegdi Miklós: Felelete (Nagyszombat 1580) – *RMNy* 476 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 302 – II 17 025.1
- 109) Tyukodi Gy.: Eghi zengés (Kassa 1677) – *RMK* I 1211 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 308 – II 17 013.1
- 110) Az confoederalt... (Békességről való punctumok) (Bécs 1706) – *RMK* I 1711 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 0 – II 6633.2

JUDIT ECSEDY V.

Unknown rarities in the Kornfeld-library

Kornfeld Móric dr., baron (1882–1967) industrial magnate, patron of arts was also a collector of arts objects and books. His library amounted to ten thousand volumes, of which his hungarica-collection was especially valuable. He was fully aware of the value of these early Hungarian printings, therefore he issued their catalogue consisting of 217 items under the title *Index librorum Hungaricorum Bibliotheca Mauriti Baronis Kornfeld* (Budapest 1913).

In the meantime owing to a coincidence the original „home-copy” of the 1913 *Index* was found in Budapest in the cellar of a house. Into this unique copy all the new acquisitions that happened since 1913 were entered, thus making the number of early and rare hungarica-books 542. That is, in the course of the decades between 1913 and 1944 the collection was more than reduplicated. This amended catalogue is now in the possession of the National Széchényi Library.

During the Second World War the Kornfeld-family deposited in the vault of the Commercial Bank in Budapest besides 6 chests of valuable paintings, silver, china and glass objects two chests of the most valuable and rare Hungarian books of his collection together with some early German printings. During the last months of the war the bank deposits were robbed first by German troops, later by Soviet troops. For almost fifty years there was no knowledge about the fate of the art objects and the hungarica books deposited in the bank.

It was only in the middle of the 1990s, in connection with the restitution activities in Hungary, that certain signs hinted at the survival and existence of these precious books in the Nizhny Novgorod State Library – the same library from where the books of the Sárospatak Reformed College were returned (in 2006, when the Hungarian state had to pay, according to certain sources, 400 thousand dollars to the Nizhny Novgorod Library for preserving the books). In 2007 the State Li-

⁴⁶ *RMNy* 4. kötet tételszáma (megjelenés alatt)

⁴⁷ *RMNy* 4. kötet tételszáma (megjelenés alatt)

brary arranged an exhibition about the books with Kornfeld-exlibris and also issued a representative Russian-English bilingual book about these 74 volumes. There is a further catalogue about other „displaced” books of Hungarian origin, where there are 33 further early Hungarian printings from the Kornfeld-collection, although without exlibris. However, knowing the completed list of the Kornfeld Hungarica-collection (the *Index* of 1913 with hand-written additions) these books could be easily identified as those belonging originally to the Kornfeld-library. To our knowledge there are in Nizhny Novgorod 110 books from the Kornfeld-library, the list of which with bibliographical references is given by the author. Of these there are 7 unique books, all early relics of printing in Hungary.

However, according to the *Index* with hand-written additions, there must have been 11 other unique books, the whereabouts of which is not known at present. As the books deposited in the Commercial Bank were only a part of the whole Kornfeld Hungarica-collection, several hundred books remained in Budapest, of which some cropped up in antiquarian book-shops. However, the above-said 11 unique books were not among them – they are hiding as yet.

TÓTH GERGELY

**Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete:
a *Collectio scriptorum Hungaricorum****

Bél Mátyás (1684–1749), a jeles történész-polihisztor¹ forráskiadó munkássága kapcsán két művet szokott emlegetni a kutatás: az egyik az *Adparatus* 1735-től 1746-ig részletekben megjelent sokszínű gyűjteménye, a másik pedig a Johann Georg Schwandtner neve alatt napvilágot látott *Scriptores rerum Hungaricarum*, illetve eme kiadvány három kötetéhez Bél által írt előszavak.² Ám éppen a *Scrip-*

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Személyével kapcsolatos irodalom 1984-ig: BELÁK, Blažej [et al.]: *Matej Bel 1684–1749. Výberová personálna bibliografia k 300. výročiu narodenia Mateja Bela*. [Martin], 1984.; a frissebb irodalomra l. TÓTH Gergely: *Bél Mátyás Notitiájának kritikai kiadása. Bél eredeti elképzelései és az új kiadás terve* = Fons 2008. 425–443.

² A két munka: BEL, Matthias: *Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium. I–II*. Posonii, 1735(–1746.); SCHWANDTNERUS, Johannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini, partim ex Bibliotheca Augusta Vindobonensi eruti; partim antehac quidem editi, nunc vero ex rarissimis et optimis editionibus ab innumeris mendis vindicati... et cum amplissima praefatione Matthiae Belii... in hanc nitidissimam formam redacti. I–III*. Viennae, 1746–1748. A két kiadványra és benne Bél szerepére l. HAAN Lajos: *Bél Mátyás*. Bp. 1879. 55–59.; HÓMAN Bálint: *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században (1920)* In: Uő: *Történetírás és forráskritika*. Szerk. BÁRÁNY Attila. Máriabesenyő–Gödöllő, 2003. /*Historia Incognita* I. 6./ I. 335–357., itt: 349.; Uő: *A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon (1925)*. In: Uo. I. 363–408., itt: 378–380.; GÁRDONYI Albert: *A magyar történettudomány kezdetei*. = *Protestáns Szemle* 1926. 361–372. (az *Adparatus*ról nem szól, a *Scriptores*ben lévő, Bél által írt előszókat viszont – bár röviden és hiányosan – ismerteti); V. KOVÁCS Sándor: *Elvesztettek hitt decasok Bél Mátyás kézíratos Adparatusából*. = *MKsz* 1973. 150–157; WELLMANN Imre: *Bél Mátyás (1684–1749)*. = *Történelmi Szemle* 1979. 381–391, itt: 391; MARSINA, Richard: *Matej Bel ako historik a editor*. In: *Matej Bel. Doba – život – dielo*. Ed. Ján TIBENSKÝ. Bratislava, 1987. 238–246; KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. ³1996. 148.; SZABADOS György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Bp. 2006. 173–177; TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *A magyarországi neolatin irodalom kutatása a 18. században*. = *ItK* 2006. 233–256., itt: 238–239. Újabb kiadása: KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor: *Sedes Musarum. Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*. Debrecen, 2009. /*Csokonai Könyvtár* 44./ 48–83.; ERŐS Vilmos: *A XVI–XVIII. századi történetírás. (II.)* = *Világosság* 2009. Ősz, 127–137, itt: 130.

tores első kötetében Bél említést tesz egy mindeddig nem ismert vállalkozásáról is:

„Jómagam, amikor VI. Károly császár felséges kedvezéséből ki lettem választva erre a pályára, a honi történetben olyan tárgyköröket tűztem magam elé, amelyek az *Új Magyarország ismertetése*, e hatalmas és nehezen legyűrhető munka mellett magukban foglalták az írók egyfajta gazdag *gyűjteményét* is, illetve a *magyar történelemhez való előmunkálatot*. A császár nemcsak tudott e vállalkozásokról, hanem pártolta is ezeket. Már megkezdtem a szerzők vizsgálatát, akiket számos kötetbe rendeztem: de ekkor lépten-nyomon késedelmet szenvedtem el, akadályok kerültek utamba, ezer meg ezer nehézség merült fel. Ilyen helyzetben volt a vállalkozásom, amikor a halál váratlanul elragadta a felséges császárt, munkálkodásunk egyetlen, ugyanakkor hatalmas erejű oltalmazóját. Fölöttébb gyászos esemény volt ez egész Európa számára, amely hazámat új és veszedelmes háborúba sodorta – bár még a török veszedelem is alig csitult el –, ami pedig engem illet, hátráltatta munkáimat (különösen az *Új Magyarországét*, amelyen éppen akkor lázasan dolgoztam), a *Magyar írók gyűjteményét* pedig végleg kiütötte a kezemből.”³

Az idézetben három munkára utal Bél: elsőként nagy országleíró-történeti művére, a *Notitiára*,⁴ majd egy bizonyos „magyar írók gyűjteményére”, végül pedig a fent már említett *Adparatusra*. A „magyar írók gyűjteménye”, vagyis a *Collectio scriptorum Hungaricorum*,⁵ amint az alábbiakból kiderül, Bél különálló kiadvány-

³ „Ipse egomet, cum augustali D. Caesaris, Caroli VI. indulgentia, in hunc campum fuisset prolectus; eos mihi, in Historia Patria, designaveram circulos, qui, praeter *Notitiam Hungariae Novae*, opus vastum et refractarium; locupletem quandam *Scriptorum collectionem*, *Adparatum* item *ad Historiam Hungaricam*, complecterentur. Conscio haec non modo, sed etiam propitio, numine Caesaris suscipiebantur. Iam vero, auctorum, quos in Tomos numerosiores digesseram, recognoscendorum initium feceram; cum remorae undique se ingerere, obices poni, et sexcenta sufflamina alia, ex aliis subnasci, coeperunt. Ita cum se rationes instituti nostri haberent; mors, Augustum Imperatorem, unicum studiorum nostrorum, idemque validissimum praesidium, nec opinato, rebus humanis exemit. Tunc vero demum, funestissimus, toti orbi Europaeo, eventus hic, sicuti patriam nostram, Turcica tempestate vix dum composita, novo ac pernicioso bello implicuit: ita studiis quoque meis, *Hungariae* in primis *Novae*, cuius tunc fervebant operae, sufflamen posuit; *Collectionem* vero *Scriptorum Hungaricorum*, prorsus e manibus mihi elisit.” BEL, Matthias: *Praefatio ad Lectorem*. In: SCHWANDTNER: *i. m.* (2. jegyzet) I. i–xxi., [továbbiakban: BEL: *Praefatio (I.)*] itt: iv–v. Fent idézett fordítása: BÉL Mátyás: *Előszó*. Ford. TÓTH Gergely. In: *Magyarországi gondolkodók. 18. század. Bölcsészettudományok I.* Vál., szerk., utószó: TUSKÉS Gábor. Bp. 2010. /Magyar Remekírók. Új folyam/ 666–685, itt: 669–670.

⁴ BEL, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor, quarum prima, Hungariam Cis-Danubianam; altera, Trans-Danubianam, tertia, Cis-Tibiscanam, quarta, Trans-Tibiscanam: universibus XLVIII. Comitatus designatam, expromit... I–V.* Viennae Austriae, 1735–1749(?).

⁵ Nem „hivatalos” cím – pl. az alább ismertetett tervezetben Bél nem is ad meg pontos címet. Mivel azonban a fent idézett előszóban így nevezi, ráadásul az eredetiben is kurzíválja (ahogyan azt szabályos címeknél szokta), „munkacímként” ezt használtuk a tanulmányban (az alábbiakban *Collectióként* hivatkozunk rá).

terve volt, amellyel azonban csak az előkészületekig jutott el. Szerencsére a munka tervezete fennmaradt, sőt, a tervezetben foglaltak részben meg is valósulhattak – bár nem úgy, ahogy Bél eredetileg elképzelte.

A Collectio tervezete és a benne szereplő művek

A lipcsei tudományos folyóirat, a *Nova Acta Eruditorum* 1748-ban mutatta be a Schwandtner-féle *Scriptores* addig megjelent első két kötetét. Ebben a recenziós fontos információt közöl az első kötet előszavában Bél által említett *Collectió*ról, ugyanis megjegyzi, hogy Bél ezen elhatározását Johann Gottlieb Buder ismertette művében, a *Bibliotheca historica selecta* c. munkában.⁶ Buder 1740-ben megjelent nagy bibliográfiai-historiográfiai művében valóban megtalálható Bél Mátyás tervezete, amelyet – a német történész közlése szerint – maga a pozsonyi tudós juttatott el hozzá.⁷

⁶ „Erat quidem Matthias Belius, Vir Celeberrimus, eruditorum atque Historicorum Hungariae facile princeps, qui, vivente adhuc imperatore Augusto Carolo VI., novam exactissimamque Scriptorum rerum Hungaricarum collectionem, observationibus passim suis illustratam, multis Tomis, meditabatur: quam doctissimi viri destinationem Buderus, Vir Cl. exhibitis simul singulorum voluminum argumentis, in Bibliotheca historica, non sine laudibus recensuit...” *Nova Acta Eruditorum anno MDCCXLVIII. publicata*. Lipsiae, 1748. mensis Aprilis, 193–205, itt: 194.

⁷ „Idem ad ornamdam Patriam suam huiusque historiam natus celeberrimus Belius, de conducendis in unum corpus exemplo Bongarsii praestantissimis historicis cogitat, Syllabumque eorum, quos coniungere apud animum constituit, benevole ad me misit, quem omnino inserendum hic putavi, enixe optans, ut nobiles Hungariae, aut bibliopolae prudentes et ad literariae rei commoda provehenda excitati, eodem nitore hosce egregios scriptores educant quo Palatini Socii, Mediolanenses, et ad posteritatem commemorandus Petrus van der Aa, Italicos producerunt.” STRUVIUS, Burcardus Gotthelfius–BUDER, Christianus Gottlieb: *Bibliotheca historica selecta in suas classes distributa. I–II*. Ienae, 1740. II. 1482. [A továbbiakban: STRUVE–BUDER.] Bél tervezetét l. uo. 1482–1484. A kötet az interneten is megtekinthető: <http://catalog.hathitrust.org/Record/001765231> A tervezetet Haan is olvasta és a benne szereplő műveket felsorolta Bél-monográfiájában (a Buder-szöveghely pontos közlése és bármiféle kommentár nélkül), de tévesen úgy tüntette fel őket, mintha az *Adparatus* majdani részei lettek volna. L. HAAN: *i. m.* (2. jegyzet) 57. Buder egyébként Burkhard Gotthelf Struve 1705-ben megjelent művét (*Selecta bibliotheca historica...* Jenae, 1705.) jelentette meg kiegészítésekkel. Struve és Buder munkájáról (egyben az utóbbi historiográfiai jellegű megközelítéséről), s a korabeli történelmi szakbibliográfiákról l. WITSCHI-BERNZ, Astrid: *Main Trends in Historical-Method Literature: Sixteenth to Eighteenth Centuries = History and Theory* Vol. 11. Beiheft 12. *Bibliography of Works in the Philosophy of History 1500–1800* (1972) 51–90, különösen 70, 84.

A Collectio tervezett kötetbeosztása (STRUVE–BUDER: i. m. (7. jegyzet) II. 1482–1484.)	A mű kiadásának további sorsa Bél munkásságban (BÉL: Adparatus..., i. m. (2. jegyzet), SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) I–III.)
I. köt. THURÓCZY J.: <i>Chronica Hungarorum</i> , és a teljes Bongars-kötet	SCHWANDTNER: i. m. I.
II. köt. A. BONFINI: <i>Rerum Ungaricarum decades</i> (és az 1581-es Zsámboky-féle kiadás többi darabja)	–
III. köt. – RÉVAY P.: <i>Centuriae</i> – C. JONGELINUS: <i>Catalogus Palatinorum</i> – RÉVAY P.: <i>Commentarius</i> – „ <i>addentur analoga</i> ”	SCHWANDTNER: i. m. II. 602–837. SCHWANDTNER: i. m. II. 838–859. SCHWANDTNER: i. m. II. 416–485. SCHWANDTNER: i. m. II. 486–601.
IV. köt. ISTVÁNFY M.: <i>Historiae</i>	–
V. köt. – C. ENS: <i>Commentaria</i> – NADÁNYI J.: <i>Florus Hungaricus</i> – L. TUBERO: <i>Commentarii</i>	– – SCHWANDTNER: i. m. II. 107–381.
VI. köt. – J. SOMMER.: <i>Reges Hungariae</i> – S. TAURINUS: <i>Stauromachia</i> – N. GABELMANN: <i>Monomachia</i> – J. CSERNOVICIUS: <i>De bello Pannonico</i> – C. SCHESAEUS: <i>Ruinae Pannonicae</i>	(Az <i>Adparatus</i> meg nem valósult folytatásában) <i>Adparatus</i> , Dec. II. (III.) Mon. III. (nem jelent meg) <i>Adparatus</i> , Dec. II. (III.) Mon. IV. (nem jelent meg) <i>Adparatus</i> , Dec. II. (III.) Mon. VII. (nem jelent meg) <i>Adparatus</i> , Dec. II. (III.) Mon. VI. (nem jelent meg) <i>Adparatus</i> , Dec. II. (III.) Mon. V. (nem jelent meg)
VII. köt. – BETHLEN F.: <i>Historiae</i> – BETHLEN J.: <i>Rerum Transilvanicarum Libri IV.</i> – L. TÖPPELT: <i>Origines</i> – SZAMOSKÓZY I.: <i>Analecta</i>	– – – –
VIII. köt. – J. LUCIUS: <i>De Regno Dalmatiae...</i> – RÁTTKAY Gy.: <i>Memoria Regum...</i> – ANONYMI <i>nuperus tractatus de Bosnia</i>	SCHWANDTNER: i. m. III. 1–465. – –

A tervezet alapján megállapítható, hogy Bél a magyar történelemmel kapcsolatos legfontosabb elbeszélő forrásokot kívánta megjelentetni, Thuróczytól Nadányi Jánosig, vagy éppen Johannes Luciusig. A nyolckötetesnek szánt sorozatban többféle rendezőelv érvényesül: egyrészt kronológiai – amennyiben a korábbi szerzőkkel kezdi, s halad a későbbiek felé –, másrészt különböző tematikai csoportosítások. A harmadik kötetben Révay Péter művei vannak összegyűjtve (illetve a Révay *Monarchiájával* együtt megjelent Jongelinus-mű), az ötödik kötetben kisebb, 16–17. századi munkák (bár itt a két kortörténet, azaz Ens és Tubero műve mellé nem annyira illik Nadányi *Florusa*). A hatodik kötetben kizárólag verses (epikus), de történeti tárgyú művek szerepelnek. Végül két, „földrajzi” szempont alapján összeállított kötet következik – a hetedikben az erdélyi történetírók, a nyolcadikban pedig a Dalmáciával, Horvátországgal, Szlavóniával, illetve Boszniával kapcsolatos történeti munkák szerepeltek volna. Bél a tervezet végén azt írja, hogy mindegyik művet előszóval, jegyzetekkel kívánja kiadni, vagyis az *Adparatus*ból is ismert módon kívánja közölni a szövegeket; emellett azt is ígéri, hogy a legnagyobb gondossággal fogja átfésülni őket, a szöveghibákat kijavítandó.⁸ Az egyes művekhez kisebb megjegyzéseket is fűz arról, hogy melyik kiadásukat akarja közzétenni, s hogy milyen (formai) módosításokat, illetve kiegészítéseket (jegyzetek stb.) kíván a szöveg közlésénél végrehajtani (ezeket alább részletesen ismertetjük).

A forráskiadvány-tervezet előzményeinek, mintáinak felkutatásában fontos lehet Bél 1744-ben írt egyik levele. Azt írja benne ugyanis – a *Collectióra* utalva –, hogy a magyar írókat olyan nagy gyűjteményben szerette volna kiadni, „amely Muratoriéval versengett volna”.⁹ Ezek szerint Lodovico Antonio Muratori (1672–1750) nagy forráskiadvány-sorozatát, a *Rerum Italicarum scriptores*¹⁰ követendő példának tartotta. Az itáliai történész hatását mutatja egyébként a kötetek tematikus-kronológikus összeállítása, továbbá az előszó és a jegyzetek ígérete is; de a „mintakövetés” még egyértelműbbnek tűnik, ha az *Adparatus* megvalósult decasaival hasonlítjuk össze az itáliai forráskiadványt (az egyes művek elé írt előszók és azok tartalma stb.). Mindazonáltal, bár Bél többször is nagy tisztelettel emlegeti Muratori mun-

⁸ STRUVE–BUDER: *i. m.* (7. jegyzet) 1484.

⁹ L. Bél Mátyás levelét Andreas Mohrnak. Pozsony, 1744. jún. 25. In: *Bél Mátyás levelezése*. Kiad. SZELESTEI N. László. Bp. 1993. /Magyarországi tudósok levelezése 3./ nr. 855.

¹⁰ MURATORI, Lodovico Antonio: *Rerum Italicarum scriptores, ab anno aerae Christianae quingentesimo ad millesimumquingentesimum, quorum potissima pars nunc primum in lucem prodit ex Ambrosianae, Estensis, aliarumque insignium bibliothecarum codicibus...* I–XXV. Mediolani, 1723–1751. Megjegyzendő, hogy Buder a *Collectio* tervezetének közlése előtt szintén a Muratori-féle sorozattal példálózik (l. a 7. jegyzetet), amihez gyaníthatóan Bél adta neki az ötletet (nyilván úgy, hogy a Budernek írt levélben ugyancsak Muratori munkájához hasonlította a sajátját). A *Scriptores* I. kötetének előszavában viszont Bél már abban bizik, hogy a Schwandtner nevét viselő kiadvány fog Muratori munkájával „versengeni”. L. BEL: *Praefatio (I.)*, *i. m.* (3. jegyzet) xviii., fordítása: BÉL: *Előszó, i. h.* (3. jegyzet) 682. Mindez együttesen jól jelzi, hogy Bél szemében etalonnak számított az itáliai vállalkozása.

kásságát,¹¹ természetesen nem feltétlenül, sőt bizonyosan nem csupán a *Rerum Italicarum scriptores* volt az egyetlen mintája. A pozsonyi tudós igen tájékozott volt az európai történettudomány eme területén. A *Scriptores rerum Hungaricarum* elé írt, fentebb idézett előszavát azzal kezdi, hogy rámutat: a „legműveltebb nemzetek” már régóta elkezdtek saját történelmi emlékeik összegyűjtését.¹² Hogy pontosan mely művekre, vagy legalábbis mely szerzőkre gondolhatott, kideríthető abból a kis „szerzőkatalógusból”, amely az *Adparatus* előszavában olvasható:

„Mert biz mindeddig nem volt Magyarországnak akkora szerencséje, hogy Pistoriusokat, Frehereket, Goldastokat, Scharniusokat, Lindembrogokat, Reineckeeket, Reubereket, Meibomokat, Schiltereket, Menckéket, Struvékat, Petzekeket tudjon felmutatni, mint Németország; vagy Muratorikat, mint Itália; Duchesne-akat, Labbékat, Baluze-okat, mint Franciaország; Camdeneket, Seldeneket, Felleket, Gale-eket, mint Anglia; Schottokat, mint Spanyolország, és Grotiusokat, mint a belgák, s nem dicsekedhet ezekkel a gyűjteményeivel, akik összességükben és egyenként különböző írók maradványainak összeállításával nemcsak megmentették a feledéstől, hanem dicsőbbé is tették népüknek történetét.”¹³

Részletes elemzésére e listának itt nincs hely, de tanulságait érdemes néhány mondatban összefoglalni. A legfontosabb jellemzője a felsorolásnak a német szerzők túlsúlya: Bél tizenkettőt sorol fel közülük, míg a többi nemzet írói összesen tesznek ki tízet. Az arányok azonban nem állnak messze a valóságtól – beszédes párhuzam, hogy Muratori szerint is a németek az elsők ezen a téren, s egyben „ragyogó példát nyújtanak” – számára is – arra nézve, mire képes a tudósok közössége, ha a nemzet dicsőségét öregbíteni kell.¹⁴ Német területen már a 16. század-

¹¹ Muratori a francia Saint-Germain-des-Prés bencés kolostor, illetve az ott szerveződő tudós történész közösség emblematisz alakját, a forráskiadásban és a diplomatikában egyaránt jelentős alkotó Jean Mabillon tartotta mesterének; de a *Rerum Italicarum Scriptores* megírásakor, amint arról alább szó lesz, a német történettudomány eredményeit is hasznosította. A saint germani bencésékre, Mabillon itáliai hatására, illetve Muratorira I. FUETER, Eduard: *Geschichte der neueren Historiographie*. München und Berlin, 1911. /Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, Abteilung I/ 310–315, 318–320.; MOMIGLIANO, Arnaldo: *Mabillon's Italian Disciples*. In: UÓ: *Essays in Ancient and Modern Historiography*. Oxford, 1977. 277–293; BREISACH, Ernst: *Historiográfia*. Bp. 2004. 201; legújabbán ERŐS Vilmos: *A XVI–XVIII. századi történetírás (I.)*. = Világosság 2009. Nyár, 111–125, itt: 112–113.

¹² L. BÉL: *Praefatio (I.)*, i. m. (3. jegyzet) i.; fordítása: BÉL: *Előszó*, i. h. (3. jegyzet) 666.

¹³ BEL: *Adparatus...*, i. m. (2. jegyzet) I. *Praefatio*)(1^v; Fordítása: BÉL Mátyás: *Adparatus. Előszó*. Ford. DÉRI Balázs. In: BÉL Mátyás: *Hungariából Magyarországra felé*. Kiad. TARNAI Andor. Bp. 1984. 183–191, itt: 187.

¹⁴ „Germanica gens, quae reliquas procul dubio in eiusmodi aemulatione post se reliquit, illustre nobis exemplum ac documentum paravit, quid possit, et simul quid debeat Eruditorum Respublica ad suae nationis ornamentum, et laudem. Tot ac tantae veterum scriptorum utilissimae collectiones ibi factae posteros minime deterruerunt, quo minus nova in dies additamenta facerent, et adhuc faciant successu plane laudabili.” MURATORI: i. m. (10. jegyzet) I. *Praefatio* f[1]r.

ban megkezdődött a középkori krónikák és egyéb források kiadása. Ezek a formájukban, tartalmukban is jellegzetesen késő-humanista munkák – ide kapcsolhatók a Bél által felsorolt első hét német szerző forrásgyűjteményei – legtöbbször nem többek pusztán szövegközlésnél, s valójában nem ezek voltak a pozsonyi tudós mintái, csupán a hagyomány régiségét jelölik. A történeti források kiadása a 17. század végén vett újabb lendületet a Német-római birodalom területén, s már egy egészen más minőséget hordozott. A Bél által is említett Meibom, Schilter, Mencke, Struve, illetve az elsősorban filozófusként ismert Leibniz már forgatták a hollandiai jezsuita „bollandisták” és a francia bencés mauristák munkáit, akik a forráskritikát és forráskiadást a 17. század folyamán magas szintre emelték; némelyikük (pl. Leibniz) levelezésben is állt eme iskolák képviselőivel.¹⁵ Az új módszerek, s az új szemlélet egyértelműen tükröződik a felsorolt német szerzők munkáin: olyan forrásgyűjteményeket adtak ki (vagy éppen már korábbi gyűjteményeket jelentettek meg újra), amelyekben nagy hangsúlyt fektettek az egyes művek szerzőinek bemutatására, a művek értékelésére, a kiadáshoz felhasznált kéziratok bemutatására, a szöveget pedig kritikai és magyarázó jegyzetekkel és indexekkel látták el. A főleg középkori forrásokat magukban foglaló, egymásra is építkező, reflektáló, gazdag gyűjtemények – amelyek leggyakrabban a *Scriptores rerum Germanicarum* címet, illetve ennek variációit, bővítményeit tartalmazták – valóságos „műfajt” teremtettek. Struve, a jeles történész 1726-ban megjelent kollekciónak hosszú oldalakon tárgyalja a német *Scriptores*-eket, az 1740-es, fentebb említett *Bibliotheca historica*-ban pedig már tizenkilenc ilyen gyűjtemény van felsorolva (nem számítva a csak egyetlen tartomány, fejedelemség kútfőit bemutató, szintén német gyűjteményeket).¹⁶ Muratori egészen bizonyosan a német *Scriptores* műfaját vette át – erre előszavában, mint láttuk, határozottan utal –,¹⁷ vagyis egy olyan sorozatot indított el, amely Itália középkori történeti műveit volt hivatott magában foglalni. Megkockáztatjuk azt a kijelentést, hogy bizonyos ideológiai párhuzamosságok is megfigyelhetők a német *Scriptores*-ek és Muratori alkotása között: míg a németeknél az össznémet, birodalmi gondolat sejlik fel, addig Muratorinál Itáliának, mint hazának a képzete. Ami pedig Bélt illeti, megnyilatkozásaiból és

¹⁵ A történettudomány és különösen a forráskritika 17. századi fejlődésére l. KRAUS, Andreas: *Grundzüge barocker Geschichtsschreibung*. = Historisches Jahrbuch (88.) 1968. 54–77., különösen: 56–60.; WAGNER, Fritz: *Die Anfänge der modernen Geschichtswissenschaft im 17. Jahrhundert*. München, 1979. 19–25. Leibniz történeti munkásságára igen gazdag szakirodalom áll rendelkezésre. Kifejezetten forráskiadói tevékenységére – s a maurista Mabillonnal, illetve a bollandista Papebrochhal való levelezésére –, valamint általában a németországi forráskiadás Leibniz előtti történetére l. SCHRÖCKER, Alfred: *Leibniz als Herausgeber historischer Quellen*. = Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 1976. 122–142., különösen: 130–131.

¹⁶ *Rerum Germanicarum scriptores aliquot insignes... primum collectore Joanne Pistorio Nidano...* Ed. Burcardus Gotthelfius STRUVIUS. Ratisbonae, 1717. I. a3^f–b2^f; STRUVE–BUDER: *i. m.* (7. jegyzet) 776–842.

¹⁷ L. a 14. jegyzetet!

a *Collectio* tervezetéből arra következtethetünk, hogy egyszerre hatott rá a már hosszú múltra visszatekintő német forráskiadói hagyomány, és az e hagyományt követő Muratori óriási (a német előképeket is sok szempontból felülmúló) vállalkozása. Ezek a hatások ösztönözték egy, a teljes magyar történetírói korpuszt felölelő kiadvány elkészítésére.

Adódik a kérdés, hogy mi különbözteti meg a tervezett *Collectiót* az *Adparatus*-tól, egyáltalán miért akart Bél egy külön sorozatot indítani. Erre az *Adparatus* Bél által megfogalmazott célja adhat választ. Bél ugyanis az 1735-ben útjára indított forrásgyűjtemény előszavában világosan leírja, hogy az *Adparatus*ban azokat az – elsősorban kéziratos – forrásokat adja ki, amelyeket a *Notitia* készítése közben felkutatót és felhasznált.¹⁸ Az *Adparatus* tartalma ennek megfelelően igen vegyes (a címében is a *Collectio miscella* szerepel), a kiadott források között vannak országleírások, emlékiratok, naplók, jegyzőkönyv stb., ráadásul ezek mindenféle kronológiai vagy tematikus rend nélkül következnek egymás után. Ezzel szemben a tervezett *Collectió*ban Bél nem alkalomszerűen talált kéziratokat akart kiadni, hanem a legfontosabb honi elbeszélő kútfőket, jól átgondolt koncepció szerint. Hogy az *Adparatus* valósult meg, s nem a *Collectio*, annak részben bizonyosan anyagi okai voltak: az előbbi ugyanis Bél „dokumentumként” adta ki, s csak akkor köttette be (s készített hozzá mutatót), amikor összegyűlt a megfelelő mennyiség, így azt könnyebb volt finanszírozni; míg a *Collectió*val – például Thuróczy, Bonfini műveivel – nyilván nem lehetett ezt megtenni, s a nyolc kötetnyi sorozat eleve óriási összegeket igényelt volna.

Érdeemes megvizsgálni, hogy Bél mely műveket válogatta be a *Collectio* tervezetébe. Thuróczy János, Antonio Bonfini, illetve Istvánffy Miklós művei a tervezetben (1, 2, 4. kötet) nem okoznak meglepetést, hiszen ezek voltak az alapvető történeti elbeszélő kútfők a korszakban – legalábbis az 1730-as években, amikor a tervezet készült. Bél rosszalóan jegyzi meg az *Adparatus* elején, hogy egyesek úgy tartják: „Iliászt ír Homérosz után” az, aki e három szerző után „akár a maga, akár a mások munkáit ki akarja adni.”¹⁹ Természetesen számára is e három történetíró, illetve munkáik volt a kiindulópont a *Notitia* történeti részeiben, bár mindig törekedett azok adatait más kútfőkkel bővíteni, vagy éppen felülbírálni. Thuróczy *Chronica Hungarorum*át ama szövegváltozat alapján akarta kiadni, amely a Jacques de Bongars francia diplomata által összeállított *Rerum Hungaricarum Scriptores* (1600) című gyűjteményben van; sőt – amennyiben Bél szavait helyesen értelmezzük – a Bongars-kötet teljes tartalmát újra meg akarta jelentetni, amely gyűjtemény

¹⁸ BÉL: *Adparatus...*, i. m. (2. jegyzet) I. *Praefatio*)(1^{r-v}. A *Scriptores* harmadik kötetének előszavában ehhez hasonlóan nyilatkozik az *Adparatus* céljáról, ami nem más, mint hogy az általa használt kéziratos forrásokhoz a nagyközönség is hozzá tudjon férni. L. BEL, Matthias: *Lectori benevolo...* In: SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) III. i–xlíi. [Továbbiakban: BEL: *Praefatio* (III.)] vii.

¹⁹ BÉL, *Adparatus...*, i. m. (2. jegyzet) I. *Praefatio*)(1^r. Fordítása: BÉL Mátyás: *Adparatus. Előszó...*, i. h. (13. jegyzet) 185.

akkoriban rendkívül fontos volt, ám egyre inkább hiánycikknek számított.²⁰ Bonfini művét átláthatóbbá akarta tenni, a 18. századi szövegkiadások normái szerint: a benne szereplő könyveket fejezetekre, azokat pedig paragrafusokra akarta felosztani, továbbá tartalomjegyzékekkel, és marginálisokkal akarta ellátni a szöveget (l. erre az *Adparatus* kiadási gyakorlatát). Gondolt továbbá a textusban hibásan szereplő tulajdonnevek javítására is. Az 1581-es Zsámboky-féle Bonfini-edíciót szerette volna újra kiadni, a benne szereplő többi szerzővel együtt.²¹ Végül a triász utolsó tagjának, Istvánffy Miklósnak a művét – amelynek a fontosságát sohasem kérdőjelezte meg, sőt folyton hangoztatta – a Bonfini kapcsán leírtakkal egyezőleg tagoltabbá és áttekinthetőbbé akarta tenni, s ami még érdekesebb, saját koráig szerette volna folytatni, igaz, csak „kivonatosan”. A szándék világos: a nagy tekintélynek örvendő Istvánffy – kisebb átfedéssel – a Thuróczy és Bonfini által a 15. század végéig vezetett honi históriát vitte tovább, így az ő kiegészítésével akarta Bél a magyar történeti hagyományt teljessé, folyamatossá tenni.²²

Révay Péter két műve ugyancsak bekerült a tervezetbe (3. kötet), ami több tényezővel is magyarázható. Egyrészt a *Commentarius* és a *Centuriae* új szemléletével, struktúrájával nagy hatást tett a kortársakra, sűrűn olvasták, idézték.²³ Bél

²⁰ A tervezetben Bél így ír Thuróczyról: „M. Ioh. Thurocz, Chronicon Hung. ex edit. Iacobi Bongarsii, sicuti ea prodiit, Francof. ap. haeredes Andreae Wechelii a. 1600. cum XX. scriptoribus aliis, eidem adnexis.” L. STRUVE–BUDER: *i. m.* (7. jegyzet) II. 1482. Bongars kiadványa: *Rerum Hungaricarum scriptores varii...*, [ed. Jacques de BONGARS], Francofurti, 1600. Thuróczy krónikáját l. *uo.* 1–177. Kritikai kiadása: THUROCZ, Johannes de: *Chronica Hungarorum. I. Textus*. Ed. Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ; II–III. *Commentarii*, Composuit Elemér MÁLYUSZ adiuvante Julio KRISTÓ. Bp. 1985–1988. /Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. [=BSMRAe] Series nova Tomi VII–IX./ Bongars kiadványára l. BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 220–221, illetve újabban SZABADOS: *i. m.* (2. jegyzet) 90. Bongars kiadványának hiánycikké válására l. BEL: *Praefatio (I.)*, *i. m.* (3. jegyzet) v.

²¹ Bél Bonfini kiadásával kapcsolatos elképzeléseit l. a tervezetben [STRUVE–BUDER: *i. m.* (7. jegyzet) II. 1482.]. A Bél által megjelentetni kívánt edíció: BONFINIUS, Antonius: *Rerum Ungaricarum Decades quatuor cum dimidia. His accessere Ioan. Sambuci aliquot appendices, et alia...* [ed. Io. SAMBUCUS.] Francofurti, 1581. /RMK III. 706./ Bonfini kritikai kiadása: BONFINIUS, Antonius de: *Rerum Ungaricarum decades*. Ed. I. FÖGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ. Lipsiae, 1936–1941. I–IV., illetve Tom. IV., pars II., *Appendix, Fontes, Index*. Ed. Margarita KULCSÁR, Péter KULCSÁR. Bp. 1976. /BSMRAe Saec. XV./

²² A Bél által használt (akkor még egyetlen) kiadás: ISTHVANI, Nicolaus: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae, 1622. /RMK III. 1350./ Istvánffyra legújabbban l. NAGY Gábor: „*Tu patriae, illa tuis vivet in historiis*”. *Előkészület egy új Istvánffy Miklós életrajzhoz*. = Századok 2008. 1209–1248. (Szintén jelzi Bél nagyrebecsülését Istvánffy iránt. L. *uo.* 1211.) Istvánffy tervezett „folytatását” Bél eképpen fogalmazta meg a *Collectio*-tervezetben: „Addetur unius seculi, compendiarum continuatio.” STRUVE–BUDER: *i. m.* (7. jegyzet) II. 1483.

²³ A két mű: REWA, Petrus de: *De Sacrae Coronae Regni Hungariae Ortu... Brevis Commentarius*. Augustae Vindelicorum, 1613. /RMK III. 1118./; Uő, *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem... Quas emendatas et auctas publicabat Comes Franciscus de Nadasd... Quibus accessit seorsim Catalogus Palatinorum et Iudicum ejusdem Regni, opera et studio Gasparis Longelini...* Francofurti, 1659. /RMK III. 2058./ Révay munkásságára általában

is nagymértékben támaszkodott rá a *Notitiában*, Pozsony város leírásában, amikor a koronázásokról, illetve a magyar koronaékszerekről írt terjedelmes fejezeteket (így elmondhatjuk, hogy Révay tematikájában is hatott, hiszen Bél alighanem az ő műveinek ösztönzésére fordult ilyen nagy érdeklődéssel e tárgykörök felé).²⁴ Lehetek azonban további okok is, amiért Bél a Révay-művek újbóli kiadására gondolt. A *Scriptores* második kötetének előszavában elárulja, hogy gyakori segítőtje, Czemanka András evangélikus lelkész a Révayak családi levéltárában megtalálta a történész-koronaőr saját kezű, utólagos jegyzeteit a *Commentarius* első kiadásához: ez bizonyosan arra ösztönözte Bél, hogy egy új edícióval álljon elő.²⁵ Ami pedig a *Centuriae*-t illeti, ugyanebben az előszóban azt írja, hogy Révay IV. Péter „talán tizenöt évvel ezelőtt” (vagyis valamikor 1731 körül) szerette volna egy újabb, javított kiadását létrehozni elődje posztumusz alkotásának, amely tervébe beavatta Bél, sőt, őt kérte fel a javított kiadás elkészítésére.²⁶ Vagyis Bél Révay mindkét művével behatóbban foglalkozott, illetve a *Commentarius* esetében fontos felfedezés volt a kezében. Ugyanebben a kötetben akarta kiadni Caspar Jongelinus nádor- és országbíró-katalógusát,²⁷ és nem csupán azért, mert annak idején a *Centuriae*-vel együtt jelent meg: többször jelét adta ugyanis annak, milyen fontosnak tartja az ilyesfajta archontológiákat.²⁸ Hozzátette viszont, hogy Jongelinus műve javításra és kiegészítésre szorul.²⁹ A harmadik kötet terjedelmét e három művel nem érezte elégségesnek, ezért „hasonló” munkák hozzáadását helyezte kilátásba – ami alatt alighanem a koronázással, koronával kapcsolatos munkákat kell érteni.³⁰

Az ötödik kötetben lévő kisebb szerzők kiválasztásának háttere már nem ennyire egyértelmű. Gaspar Ens műve főként a Mohács utáni időszakra nyújt néhol többletet Istvánffyhoz képest; Bél esetleg ezért tartotta érdemesnek az újbóli ki-

I. BARTONIEK: *i. m.* (20. jegyzet) 389–403.; BÓNIS György: *Révay Péter*. Bp. 1981. /Irodalomtörténeti Füzetek 104./; SZABADOS: *i. m.* (2. jegyzet) 93–103.; Révay *Commentarius*ára, és művének utóéletére gazdag eligazítást nyújt TESZELSZKY, Kees: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Szerk. CZIBERE Mária, ford. TROSTOVSKY Gabriella. Pannonhalma, 2009. 215–323.

²⁴ BEL: *Notitia...*, *i. m.* (4. jegyzet) I. 279–352.

²⁵ Erre vonatkozó szavait l. BEL, Matthias: *Lectori erudito...* In: SCHWANDTNER: *i. m.* (2. jegyzet) II. i–xxxiii. [Továbbiakban: BEL: *Praefatio (II.)*] xx. Az utólagos Révay-jegyzetek kérdésére még l. alább a 61. jegyzetet.

²⁶ BEL: *Praefatio (II.)*, *i. m.* (25. jegyzet) xxix.

²⁷ Révay 1659-ben kiadott *Centuriae* c. munkájával együtt jelent meg. L. a 23. jegyzetet. Jongelinus életrajzát l. RÓZSA György: *A Nádasdy-Mausoleum és Nicolaus Avancini*. = ItK 1970. 466–478, különösen: 471–472.; művének értékelésére l. SZABADOS: *i. m.* (2. jegyzet) 103–105.

²⁸ Bővebben l. TÓTH Gergely: Bél Mátyás „*Notitia Hungariae novae...*” c. művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése. I–II. Doktori disszertáció. ELTE BTK Történeti Könyvtár. Bp. 2007. I. 66–69., 72–73.

²⁹ L. STRUVE–BUDER: *i. m.* (7. jegyzet) II. 1482.

³⁰ „Addentur analoga, ut sua sit volumini moles.” Uo. 1483.

adásra.³¹ Nadányi János *Florusa* Révayhoz hasonlóan új szemlélete, népszerűsége, emellett a külföldi források nagymértékű használata és a szigorú forráskritika (többek között Bonfini bírálata) miatt kelthette fel Bél figyelmét.³² Ludovico Tubero-ról alkotott véleményéről tudunk a legtöbbet: a *Scriptores Tubero* művét is tartalmazó második kötetének előszavában dicséri a dalmát szerző letisztult, világos stílusát, illetve leginkább azt, hogy ahol *Commentarius* „átfedésben” van Bonfini művével (1490-es évek), ott olyanokat is tartalmaz, amelyek az itáliai szerző munkájában nem olvashatók.³³

A hatodik kötet történeti témájú verses műveinek az összeválogatásánál két szempont látszik érvényesülni: az adott mű forrásértéke, vagy művészi értéke. Taurinus *Stauromachiájáról* Bél a *Notitiában* megjegyzi, hogy azért használja a Dózsa György vezette felkelés leírására, mert egykorú szerző, s nem eléggé ismert.³⁴ Gabelmann *Monomachiája* ugyancsak tartalma, a máshol le nem írt 1581. évi török–magyar párviadal miatt volt becses neki, amelynek adatait a *Notitiában* igen kimerítően hasznosította.³⁵ A többi szerzőt inkább az „emelkedettebb” téma miatt használta Bél, legalábbis a *Notitiában*: Sommer magyar királyokról írt elégiáit Székesfehérvár leírásában, Schesaeus, Czernovicz munkáit pedig az 1566. évi török háború, illetve a tizenöt éves háború hadi cselekményeinek, a keresztény katonák vitézsé-

³¹ Megjegyzendő, hogy „Commentarius” című műve tudomásunk szerint nincs Ensnek, ez vagy Bél, vagy Buder elírása [I. STRUVE–BUDER: *i. m.* (7. jegyzet) II. 1483.]. Nyilvánvalóan a következő művére gondolt Bél: ENS, Gasparus: *Rerum Hungaricarum Historia, novem libris comprehensa...*, Coloniae Agrippinae, 1604. Ezt a kötetet egyébként Bél használja is. L. BELIUS, Matthias: *Comitatus Békésiensis*. Kézirat. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (=EFK), Hist. I. o. 35.

³² NADANYI, Johannes: *Florus Hungaricus*. Anselodami, 1663. /RMK III. 2192./.. Kritikai kiadása és fordítása: *Johannis Nadányi Florus Hungaricus – Nadányi JÁNOS: A magyar Florus*. Kiad. HAVAS László [et al.]. Debrecen, 2001. /ΑΓΑΘΑ XI./

³³ TUBERO, Ludovicus: *Commentariorum de rebus, quae temporibus eius... gestae sunt, libri XI*. Francofurti, 1603. Tubero és Bonfini összehasonlítására l. BEL: *Praefatio (II.)*, *i. m.* (25. jegyzet) xii. Tubero-ra l. VAJDA György, *Tubero Lajos történetíró*. Bp. [1909.]; PETROVICH, Michael B.: *Croatian Humanists and the Writing of History in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. = *Slavic Review* 1978. 4. sz. 624–639, különösen 627, 634.

³⁴ TAURINUS, Stephanus: *Stauromachia*. Viennae Pannoniae, 1519. /RMK III. 5099./.. Kritikai kiadása: TAURINUS, Stephanus: *Stauromachia*. Ed. Ladislaus JUHÁSZ. Bp. 1944. /BSMRae Saec. XVI./.. Fordítása: TAURINUS István: *Paraszi háború*. Ford. GERÉB László. Bp. [1946]. A mű kutatásának eddigi történetét bemutatja, illetve új értelmezési lehetőségeket kínál SZÖRÉNYI László: *Neolatin Dózsa-eposz – homéroszi paródia és lucanusi történeti irónia*. In: *Uő: Philologica Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*. Bp. 2002. 51–64. Bél indoklását Taurinus használatára l. BEL: *Notitia...*, *i. m.* (4. jegyzet) III. 52.

³⁵ GABELLMANN, Nicolaus: *Monomachia Hungaro Turcica*. [Monyorókerék], 1588. /RMNy I. 618./.. Részletes ismeretése Bélnél: BEL, *Notitia...*, *i. m.* (4. jegyzet) II. 478–484.

gének, vagy drámai jeleneteknek a leírásához citálta.³⁶ Bizonyos, hogy ennek a szempontnak köszönhetően itteni szereplésüket a *Collectió*ban is – Bél Schesaeus kapcsán ezt jelzi is³⁷ –, hiszen forrásértékük nemigen jöhetett számításba.

A hetedik, „erdélyi” kötet azért bír jelentőséggel, mert Bél – habár a *Notitia*ban nem ír Erdélyről – tudatosítani akarta, hogy a magyar történetírói korpuszból nem hiányozhatnak a fejedelemség historikusainak az alkotásai. A pozsonyi tudós bizonyára felismerte, hogy a fejedelemségnek volt egy saját, virágzó történetírása, ezért szentelt neki egy külön kötetet. Közülük Bethlen Farkast emeli ki a *Scriptores* első kötetének előszavában: bár stílusa egyenetlen és gyengébb, mint Istvánffyé – írja – történeti forrásokkal jobban fel van vértézve, mint amaz. Egyébként a keresdi csonka példány szövegét akarta Bél kiadni, amelyből volt egy neki is, és gyakran használta a *Notitia*ban.³⁸ Bethlen János munkája – kisebb hiátussal – mintegy „folytatása” volt unokatestvérének (bár korábban keletkezett),³⁹ így Bél logikusan őt is bevette a kötetbe, hogy ezáltal egy megközelítőleg teljes erdélyi történet alakuljon ki. Emellett a hajdani kancellár műve a szemtanú-jelleg, a sok levéltári forrás miatt is becses lehetett Bélnek.⁴⁰ Töppelt Lőrinc *Originese* Erdély népeinek bemu-

³⁶ SOMMER, Johannes: *Reges Hungarici... Witebergae*, 1580. /RMK III. 4809./; SCHESAEUS, Christianus: *Ruinae Pannonicae libri quatuor... Witebergae*, 1571. /RMK III. 613./; CZERNOVICIUS, Johannes: *De bello Pannonico libri sex*. Pragae, 1619. Sommer idézését Fejér vármegye leírásában I. BELIUS, Matthias: Comitatus Alba Regalis. Kézirat. EFK Hist. I. c. 50–81. Schesaeus művéből a Szigetvár 1566. évi ostromáról szóló részt Bél teljes terjedelmében idézi. I. BELIUS, Matthias: Comitatus Simegiensis. EFK Hist. I. ddd. 145–163. Bél az idézés előtt kifejti, hogy a költők sokszor olyan „élő színekkel” képesek leírni egy-egy történeti eseményt – s ezzel az olvasót egyszerre gyönyörködtetni és tanítani –, amire a próza nem képes: „Habent enim id in laudibus poetae, ut rerum gestarum speciem, quam vix adsequitur pedestris oratio, vivis quasi coloribus expriment, lectoresque suos cum insigni voluptate et doceant, et oblectent.” Uo. 144. Czernovicus idézését I. BEL: *Notitia...*, i. m. (4. jegyzet) III. 67–72.

³⁷ A Schesaeus-mű tartalmának ismertetését így fejezi be: „...et plura alia, venuste cantata”. L. STRUVE-BUDER: i. m. (7. jegyzet) II. 1483.

³⁸ Bethlen munkája: BETHLEN, Wolfgangus: *Historiarum Pannonico-Dacicarum Libri X*. [Keresd, 1684–1690.] /RMK II. 2036./ Fordítása: BETHLEN Farkas: *Erdély története. I–V*. Ford. BODOR András, jegyz. PÁLFFY Géza, szerk. JANKOVICS József. Bp.–Kolozsvár, 2000–2010. Bethlen művére I. BARTONIEK: i. m. (20. jegyzet) 480–499. Bél véleménye Bethlen művéről: I. BEL: *Praefatio (I)*, i. m. (3. jegyzet) iii., fordítása: BÉL: *Előszó, i. h.* (3. jegyzet) 668.

³⁹ Bethlen János műve: BETHLEN, Joannes: *Rerum Transylvanicarum libri IV*. [Szeben, 1663.] /RMK II. 1022./, majd Amszterdamban is megjelent 1664-ben /RMK III. 2238./ Fordítása: BETHLEN János: *Az erdélyi történelem négy könyve...* In: UÓ: *Erdély története, 1629–1673*. Ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, jegyz., utószó: JANKOVICS József. Bp. 1993. 5–168. Bethlen János életére és művére I. BARTONIEK: i. m. (20. jegyzet) 460–479.; JANKOVICS József: *Bethlen János, a politikus és a történetíró. Erdély története Szalárdi és Cserei között*. In: BETHLEN J.: *Erdély története...*, i. m. (39. jegyzet) 603–619.

⁴⁰ BARTONIEK: i. m. (20. jegyzet) 472–473., JANKOVICS: *Bethlen János...*, i. h. (39. jegyzet) 615–616.

tatása – illetve az akkor egyre aktuálisabb és heves vitákat kiváltó „öslakos-kérdés” boncolgatása – miatt kerülhetett be a *Collectió*ba;⁴¹ Szamosközy Istvánnak az Erdély területén talált római és egyéb feliratokat tartalmazó *Analectája* pedig bizonyára különleges témája és tartalma, illetve Bél epigráfiai érdeklődése miatt lett a tervezet része.⁴²

A nyolcadik, „délsláv” kötet első és legfontosabb műve Johannes Lucius *De regno Dalmatiae... c.* munkája.⁴³ Bélnek korán feltűnt, hogy Lucius milyen nagy mennyiségű Árpád-kori, illetve általában középkori oklevelet tudott felkutatni a dalmáciai püspökségek és más egyházi intézmények levéltáraiból, s hogy ezeket milyen jó forráskritikai érzékkel használta fel. Ezért sűrűn elővette a trogiri (traguriumi) származású tudós munkáját *Notitiájában*, különösen püspök- és érsekarchontológiák összeállításához.⁴⁴ A *Scriptores* harmadik kötetében pedig – amelyben Lucius munkája végül megjelent – többek között azt emelte ki előszavában a dalmáciai szerzőről, hogy számos esetben rációfol Thuróczy és Bonfini állításaira az általa talált oklevelek alapján⁴⁵ – ami megmagyarázza, miért akarta elhelyezni a *Collectió*ban. Ráttkay György *Memoriája* bizonyára szintén az okleveles anyagon alapuló fontos kutatási eredményei miatt, illetve hiánypótló jellege révén – főként Szlavóniát tekintve – került bele a *Collectió*ba, illetve azért is, mert Luciust jól kiegészítette (gondolva itt ismét Szlavóniára, vagyis arra, hogy Ráttkay főleg

⁴¹ TOPPELTINUS, Laurentius: *Origines et occasus Transsylvanorum*, Lugduni, 1667. /RMK III. 2391./ Művére általában I. BARTONIEK: *i. m.* (20. jegyzet) 209–220. Az öslakos-kérdésről ír TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Bp. 1969. /Modern Filológiai Füzetek 6./ 67–69.; a kérdés aktualitására Bél műveiben I. TÓTH Gergely: „*Qua dialecto loquantur?*” *A Magyarországon beszélt nyelvek és nyelvjárások feltérképezésének kísérlete Bél Mátyás Notitiájában* In: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. KOROMPAY Klára [et al.]. Bp. 2009. /A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 229./, 163–185., itt 171–172, 176, 178.

⁴² Szamosközy műve: ZAMOSIUS, Stephanus: *Analecta Lapidum vetustorum...*, Patavii, 1593. /RMK III. 5530./, Francofurti, 1598. /RMK III. 917./; újabb kiadása (Szamosközy egy másik, hasonló tárgyú, de kéziratos munkájának közlése mellett): SZAMOSKÖZY István: *Analecta lapidum (1593) – Inscriptiones Romanae Albae Juliae et circa locorum (1598)*. S. a. rend.: BALÁZS Mihály, MONOK István. Szerk. MONOK István. Szeged, 1992. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33./

⁴³ LUCIUS, Johannes: *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Amstelodami, 1668. Kétnyelvű kiadása: LUČIĆ, Ivan: *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske – LUCIUS, Johannes: De regno Dalmatiae et Croatiae*. [Kiad.] Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ. Zagreb, 1986. /Biblioteka [!] Latina et Graeca, Knjiga 7./ Kösönöm Varga Szabolcsnak, hogy felhívta a figyelmem erre a kiadásra.

⁴⁴ Vö. TÓTH Gergely: *Katolikus egyháztörténet – protestáns szerző tollából. Bél Mátyás a magyarországi római katolikus egyházzal = Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra. (1700–1740)*. Szerk.: GÓZSY Zoltán, VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár. Pécs, 2009. /Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis VII./ 103–119., itt: 113.

⁴⁵ BEL: *Praefatio (III.)*, *i. m.* (18. jegyzet) xxii.

eme országrész eseményeivel foglalkozott).⁴⁶ Ami az „ismeretlen szerző minap megjelent, Boszniáról szóló értekezését” illeti, alighanem a *Spicilegium observationum historico-geographicarum de Bosniae regno...* című, 1737-ben kiadott propagandaműről van szó, amely már a címével is jelzi, hogy a Boszniába nyomuló császári csapatok jogi-történeti „támogatására” készült.⁴⁷ Annak ellenére azonban, hogy nyilvánvalóan politikai célokat szolgált (erről tanúskodik „naprakész” megjelenése is), meglehetősen alapos munkáról van szó, amely egyszerre adja – persze a császár Bosznia feletti jogának bizonyítása mellett – a terület történeti és földrajzi ismertetését, igen nagy elbeszélő forrásanyagot felvonultatva (köztük a *De administrando imperio*, Spalatói Tamást, Luciust és a teljes magyar történetírást, Thúróczytól Istvánffyig, Rátkayig). Ám a mű gyorsan elvesztette aktualitását – amiként a császár seregei a háborút –, így nem meglepő, hogy később Bél nem említi, s műveiben sem tűnik fel.

A Collectio további sorsa és részleges megvalósulása

Bél a *Scriptores* első kötetének előszavában azt írta, hogy legfőbb támogatójának, VI. Károlynak a halála húzta keresztül a *Collectio* terveit. Ez elég hihető indok, hiszen Bél a *Notitián* köztudottan császári jóváhagyással dolgozott, s az idézett előszóban is megjegyzi, hogy a császár tudtával és támogatásával készítette elő a „magyar írók gyűjteményét”. Felmerülnek azonban más okok is. Andreas Mohr császári tanácsosnak címzett levelében Bél azt írja, hogy pártfogójának, Pius Nicolaus Garelli császári könyvtárosnak és orvosnak a halála (1739) is közrejátszott a terv meghiúsulásában⁴⁸ – ami ugyancsak elég valószínű, hiszen Garelli korábban sokat segített Bélnek, így a császárnál kijárta, hogy a *Notitia* harmadik kötete anyagi támogatást kapjon.⁴⁹ Végül a *Nova Acta Eruditorum* fentebb már említett recenzense azt tartja a kudarc okának, hogy egyeseknek érdekükben állt elragadni Béltől a *Collectio* kiadásának dicsőségét, továbbá, hogy nem akadt mecénása sem a munkának.⁵⁰

⁴⁶ RÁTKAY, Georgius: *Memoria Regum, et Banorum Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*. Viennae Austriae, 1652. Rátkay életére és munkásságára l. BARTONIEK: *i. m.* (20. jegyzet) 415–424.; BENE Sándor: *Egy kanonok három királysága. Rátkay György horvát históriája*. Bp. 2000. /Irodalomtörténeti Füzetek 148./

⁴⁷ [Johann Gottfried von Meiern(?):] *Spicilegium observationum historico-geographicarum de Bosniae regno Hungarici quondam juris occasione armorum Caesarorum hoc anno MDCCXXXVII. in Bosniam motorum*. Lugduni Batavorum, 1737.

⁴⁸ A levélre l. a 9. jegyzetet.

⁴⁹ L. Bél Mátyás levelét Pius Nicolaus Garellinek. Pozsony, 1739. január 26. BÉL: *Levelezése... i. m.* (9. jegyzet) nr. 753.

⁵⁰ Folytatva a 6. jegyzetben megkezdett idézetet: „...quia vero reperiebantur eo tempore, qui sua interesse crediderunt, eam instauratae Hungaricae Historiae gloriam Belio eripi; neque praebitor inventus est, qui consilium sumtibus [!] iuaret; accidit, ut, mortuo inprimis Augustissimo Carolo, omnis ea destinatio sensim evanesceret.” *Nova Acta...*, *i. m.* (6. jegyzet) 194.

Bél azonban nem adta fel azonnal a kiadás tervét. 1741-ben, a pozsonyi országgyűlés alatt meglátogatta őt többek társaságában Johann Anton Cerovacz de Benzoni (1693–1745) zenggi és modrusi püspök, aki megkérdezte Béltől, hogy fog-e készíteni országleírást Horvátországról és Dalmáciáról is. Bél nemmel válaszolt, de elárulta, hogy tervezett forrásgyűjteményének (vagyis a *Collectiónak*) a nyolcadik kötetében a dalmát és horvát történetírókat, elsősorban Luciust szeretné kiadni, és pedig javítva, kiegészítve és magyarázva, amihez a dalmát és horvát urak, illetve Benzoni segítségét kérte. A püspök segítőkésznek mutatkozott, s azt javasolta Bélnak, hogy kívánságait pontosan jegyezze le, amit aztán a pozsonyi tudós – kissé későn, 1743-ban – meg is tett.⁵¹ A Benzoninak elküldött, nagyszabású forrásgyűjtést (oklevelek, feliratok) és jelentős kiegészítéseket (királyok táblázatai, püspök-, prépostarchontológiák stb.) megcélzó vázlat világosan jelzi, hogy Bél fellelkesült a püspök váratlan ajánlatától, és komolyan számolt a *Collectio*, de legalábbis a Lucius-mű kiadásával. Ám Benzoni halála (1745) újból keresztülhúzta a számításait. Hogy végül feladta eredeti elképzelését, sejteti az a tény, hogy a *Collectio* tervezett hatodik kötetének darabjait „áthelyezte” az *Adparatus* jövőbeni *deca*-saiba (bár az „áthelyezés” időpontja nem tisztázott), ám ezek sem készültek el.⁵²

1744-ben Bél értesült a bécsi könyvkiadó, Paul Kraus, illetve a császári könyvtárban kutató bécsi történészek, Andreas Mohr, majd Johann Georg Schwandtner kezdeményezéséről, amely Bongars gyűjteményének, s benne leginkább Thuróczy művének újbóli, javított és kiegészített kiadására vonatkozott.⁵³ Mohr tájékoztatta Bélt az ötletéről, amelyet az kedvezően fogadott, bár jelezte, hogy hajdan neki is volt hasonló terve.⁵⁴ Hozzátehetjük: eredetileg ő is éppen Thuróczy, illetve – ha jól értelmezzük szavait – a Bongars-kötet kiadását képzelte el, az lett volna

⁵¹ L. BÉL Mátyás levelét Johann Anton Benzoninak. Pozsony, 1743. május 6. In: BÉL: *Levelezése...*, i. m. (9. jegyzet) nr. 837. Az 1741. évi eszmecszeréről a *Scriptores* harmadik kötetében van egy rövid beszámoló, ahol alighanem maga Bél emlékezik meg (bár egyes szám harmadik személyben) a püspökkel való beszélgetéséről. A szövegben egyébként hivatkozás van a Struve–Buder-féle kötet vonatkozó helyére is, ahol a *Collectio* tervezete (így a nyolcadik köteté is) található. L. SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) III. 793–794. Bél Benzoninak adott válaszát (ahol hivatkozik Buderre) teljesen félreértette Gárdonyi Albert, aki szerint Bél „felemlítette azonban, hogy Lucius művét a Struvius–Buderius-féle »Bibliotheca historica selecta« VIII. kötetében tervezi kiadni.” L. GARDONYI: i. h. (2. jegyzet) 365. A szövegben szereplő „ubi Tomo VIII.” természetesen a *Collectio* tervezett nyolcadik kötetére vonatkozott (s a tervezetben valóban ott szerepel Lucius). L. SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) III. 794. Ugyanitt közölve van az 1743-ban Benzoninak küldött, Lucius kiadására vonatkozó vázlat néhány ponton módosított változata is. L. uo. 790–793. (A két szöveg közötti különbségeket Szelestei N. László rögzítette a fent említett levélhez fűzött jegyzetekben. L. BÉL: *Levelezése...*, i. m. (9. jegyzet) 613–614.)

⁵² L. V. KOVÁCS: i. h. (2. jegyzet) 151–152. Még l. táblázatunkat.

⁵³ A kiadás előkészületeire l. BEL: *Praefatio (I.)*, i. m. (3. jegyzet) v–vi., fordítása: BÉL: *Előszó*, i. h. (3. jegyzet) 670–671. Mohrról itt nem ír, az ő szerepe a Béllal való levelezéséből ismerhető meg. L. a következő jegyzetet.

⁵⁴ Csak Bél válaszelevelét ismerjük, amelyre l. a 9. jegyzetet.

a sorozat első kötete. Mindazonáltal Mohrnak írt válaszlevelében idős korára hivatkozva jelezte, hogy nem kívánt komolyabb részt vállalni a kiadás munkájában.⁵⁵ Az előszó írására vonatkozó felkérést azonban elfogadta, de csak úgy, ha már megkapta a kész munkát.⁵⁶ Ebből is látszik, hogy a bécsiek vállalkozásából kinövő *Scriptores* első kötetének összeállításában nem volt szerepe, bár értesült az abban megjelenő, Anonymus által írt *Gesta Hungarorum*-ról, illetve a Képes Krónika felhasználásáról is.⁵⁷

A sorozat második és harmadik kötetének összeállításában azonban Bél igen aktívnak mutatkozott. Az előszókat e kötetekhez is ő írta, s ezekben sokat elárul azok elkészültéről. Kiderül belőlük egyrészt, hogy a második kötet elején Vitéz János levelei (amelynek kéziratát a császári bibliotékában találták meg), illetve az azt követő, Johann Zermegh által írt *Commentarius* még bizonyosan a bécsiek kezdeményezésére került be a kötetbe,⁵⁸ bár az utóbbi kiadásához már Bél – jegyzetekkel ellátott – kézírata szolgált alapul, amelyet aztán fia, Bél Károly András rendezett sajtó alá a kötetben (vagyis Bél bevonta a fiát is a munkába).⁵⁹ Tubero művének a közlése⁶⁰ már esetleg Bél ötlete volt, aki, mint láttuk, maga is ki akarta adni; de még inkább valószínűsíthető ez Révay két munkája és a kötet egyéb darabjai kapcsán. Ami Révayt illeti, láttuk, hogy Bél alaposan ismerte és használta mindkét munkáját, ugyanúgy Jongelinusét, s maga is ki akarta adni őket. Elég logikus, hogy ő javasolta megjelentetésüket a *Scriptores*-ben, amit az is erősít, hogy a *Commentarius* szövege Révay utólagos jegyzeteivel együtt jelent meg, amelyeket, ahogy már írtuk, Bél szerzett meg Czemankán keresztül, s amelyek révén – mint büszkén megjegyzi – a *Commentarius* e kiadása jobb lett, mint az 1613-as és 1732-es edíciók.⁶¹ A kötetben lévő kisebb munkák, amelyek a *Commentarius*-hoz kapcsolódva

⁵⁵ L. uo.

⁵⁶ L. Bél Mátyás levelét Andreas Mohrnak. Pozsony, 1744. nov. 16. In: BÉL: *Levelezése...*, i. m. (9. jegyzet) nr. 873.

⁵⁷ L. Bél Mátyás levelét Radvánszky Lászlónak. Pozsony, 1744. dec. 10. Uo. nr. 874.

⁵⁸ Vitéz János leveleit I. SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) II. 1–106; Zermegh munkája: uo. 382–415.

⁵⁹ L. BEL: *Praefatio* (II.), i. m. (25. jegyzet) xvi–xvii.

⁶⁰ A Tubero-mű kiadását I. SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) II. 107–381.

⁶¹ L. BEL: *Praefatio* (II.), i. m. (25. jegyzet) xx. Megjegyzendő, hogy Kees Teszelszky, a Szent Korona recepció-történetének kutatója kiváló könyvében kétségbe vonja, hogy valóban léteztek volna ezek a Révay által írt utólagos jegyzetek, s azzal véli megcáfolni azok valóságát, hogy rámutat: a Schwandtner-féle kiadásban szerepel – Révay szövegének kiegészítéseként – a koholt „Szilveszter-bulla”, ám a hamisított irat csak 1644-ben, jóval Révay halála (1622) után keletkezett. L. TESZELSZKY: i. m. (23. jegyzet) 315–317. Úgy gondolta tehát, hogy Bél a Szilveszter-bulla közlését Révay utólagos jegyzeteként próbálta „eladni”, s mivel ez képtelenség, következőképpen a Révay-jegyzetekre való hivatkozás is csak egy kitaláció. Nem vette azonban észre, hogy a Schwandtner-féle kiadás részben az 1732-es nagyszombati jezsuita edíción alapul (ez már Bél előszavából is kiderül, I. BEL: *Praefatio* (II.), i. m. (25. jegyzet) xx.), s annak összes kiegészítését, bővítményét, sőt, még az előszavát is tartalmazza. Ezért szerepel a Szilveszter-bulla is benne (SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) II. 438–439.), mivel azt is a jezsuita kiadványból vette át. (L. REWA, Petrus de: *Com-*

ugyancsak a koronázásról, koronaékszerekről szólnak, egyértelműen Bél ötlete alapján kerülhettek be a kötetbe: Schmeitzel Márton munkájáról még csak sejteti, de Torkos József győri evangélikus rektor Mária Terézia koronázásáról szóló műve kapcsán már egyértelműen kijelenti, hogy ő vette fel a kiadandó munkák közé.⁶² A korona és a koronázás tematikája már csak azért is világosan Bél kezdeményezésére mutat, mert a tervezett *Collectio* harmadik kötetében, mint írtuk, ő is kisebb „hasonló” munkák kiadását képzelte el a kötet terjedelmének a növelésére, ami aztán itt meg is valósult.

A *Scriptores* harmadik kötetében Lucius nagy műve, illetve a mű 1666-os kiadásában megjelent egyéb dalmát és horvát vonatkozású történeti munkák jelentek meg újból. Volt emellett néhány egyéb darab is, így Jacobus Pfiaczevich *Illyricum* című munkája, amelyet Bél Károly András válogatott be a kötetbe,⁶³ illetve megjelentek nyomtatásban azok az adalékok (püspöklisták, feliratok) is, amelyeket Georg Wilhelm Chiolich von Löwensberg (1699–1764), zenggi és modrusi püspök osztott meg Béellel, miután „átvállalta” elődje, Benzoni adatgyűjtésre vonatkozó ígéretét – bár Bél szerint csak „bizonyos mértékig” (*quadam tenus*).⁶⁴ Végül közölve lett Bél pontokba szedett tervezete Lucius művének kiegészítéséről, amelyet még 1743-ban írt Benzoninak, de a *Scriptores*be módosítva, és friss, 1748-as dátummal és

*mentarius Petri de Réva... de Sacra Regni Hungariae Corona, ad nostra usque tempora continuatus. Dum in... Universitate Tyrnaviensi... theses prooemiales logicae propugnaret... Paulus Okolicsanyi... praeside R. P. Ioanne Szegedi... Tyrnaviae, 1732. 7–11. Megjegyzendő, hogy e 'liber gradualis'-on kívül megjelent ugyanabban az évben egy másik változat is ugyanannál a nyomdásznál (Berger), amely nem tartalmazza a Révayakról szóló tudós bevezetőt, de törzsszövege megegyezik a Bél által használttal. L. Uő: *De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, brevis commentarius... Tyrnaviae, 1732.*) Egyébként a jezsuiták sem úgy tüntették fel a bullát, mintha az Révay saját szövege lenne (bár a rész betoldás-jellegére elég szerencsétlen módon csak egy lapszéli NB. – nota bene – illetve a betoldás végén lévő „pergit Auctor” utal. L. uo. 6, 11.). Következésképpen Teszelszky cáfolata félreértésen alapul, mivel senkinek – sem a jezsuitáknak, sem Bélnek – nem állt szándékában Révay sajátjaként feltüntetni a bulla közlését. Nem segít persze a helyzeten a jezsuiták fent már említett megtévesztő eljárása, illetve az sem, hogy Bél Károly András, akit apja megbízott a Révay-szöveg közlésével, nem jelölte külön, hogy melyek Révay utólagos jegyzetei. Bizonyosan e jegyzetek közé tartozik azonban a magyarok eredetével kapcsolatos kiegészítés (l. SCHWANDTNER: *i. m.* (2. jegyzet) II. 436–437.), amely nem szerepel sem az 1613-as, sem az 1732-es edícióban. Ami az adatközlő Czemanka Andrást illeti, Bél szorgalmas segítőtársa volt, aki sok iratot másolt Bélnek Turóc vármegye levéltárából (l. TÓTH: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae”...*, *i. m.* (28. jegyzet) I. 96–97.): ez szintén alátámasztja Bél állításait a Révay-jegyzetekről és azok forrásáról. De hogy pontosan melyek ezek a jegyzetek, azt a három edíció (1613-as, 1732-es és 1746-os) alapos összevetése és „szétválasztása” döntheti el, amire a közeljövőben kísérletet fogunk tenni.*

⁶² L. BEL: *Praefatio (II.)*, *i. m.* (25. jegyzet) xxi, xxiv–xxv.

⁶³ L. BEL: *Praefatio (III.)*, *i. m.* (18. jegyzet) xxxviii. A művet l. SCHWANDTNER: *i. m.* (2. jegyzet) III. 784–790.

⁶⁴ L. BEL: *Praefatio (III.)*, *i. m.* (18. jegyzet) xxxix. Az adalékokat l. SCHWANDTNER: *i. m.* (2. jegyzet) III. 466–473.

bevezetővel került bele.⁶⁵ Mindez eléggé nyilvánvalóvá teszi, hogy a harmadik kötet Bél ötletéből született. Ő volt az, aki nagyra tartotta Luciust és ki akarta adni művét, ráadásul a Benzonival való kapcsolatfelvétel hatására bizonyára még inkább foglalkoztatta a dalmát történetíró munkája. Ehhez járult még, hogy a Löwensberg-től kapott anyag is a kiadás megvalósítására ösztönözhetette. Ezért tette félre a *Collectio* többi, tervezett kötetét, s „ugrott” rögtön a nyolcadik kötethez, hogy azt a *Scriptores* keretein belül elkészíthesse. E munkába ismét bevonta a fiát is, ami szintén kezdeményező szerepére utal. Schwandtner, ahogy arra Bél többször is utal, a filológiai munkát, a kéziratok, illetve nyomtatványok ellenőrzését, gondozását végezte el (bár nem minden esetben, hiszen Bél Károly András is kivette a részét ebből) – ennyiben tekinthető a gyűjtemény kiadójának. Az irányítás azonban bizonyosan Bél kezében volt, aki a *Scriptores* második és harmadik kötetével részben pótolhatta azt, amit a *Collectió*val nem tudott megvalósítani.

Összegzés

A *Collectio scriptorum Hungaricorum* – ha már Bél felvetette a párhuzamot – nem „versengetett volna” Muratori művével. Az itáliai történész-filológus nagyszabású gyűjteménye középkori, főként addig kéziratban lévő munkákat tartalmaz, míg Bél felvázolt sorozata – éppen fordítva – kivétel nélkül már korábban is ki-nyomatott, és nagyrészt újkori munkákat foglalt volna magába. Az összehasonlítás persze igazságtalan, hiszen amellet, hogy a középkori magyar kútfők sokkal kisebb számban maradtak fenn, Bélnek is sokkal nehezebb volt hozzájutnia ezekhez (ahogy arról nem győz elégszer panaszkodni), mint itáliai kollégájának, aki ráadásul a modenai hercegi könyvtár vezetője volt. A pozsonyi tudós ezért – jobb híján – a legfontosabb, de korábban már megjelentetett magyar vonatkozású történeti műveket akarta kiadni, a kor színvonalán álló tagolással, filológiai és magyarázó jegyzetekkel, kiegészítésekkel, illetve előszóval ellátva. Bél összeállítása jól átgondolt konstrukció, és a céljai is világosak: legfontosabb történetíróink legyenek könnyen hozzáférhetőek, s jó minőségben olvashatók. A 17. században készült, új szemléletet, szigorúbb forráskritikát alkalmazó, vagy más okból hiánypótló munkák (Révay, Nadányi, Ráttkay és különösen Lucius) „beemelése” pedig a honi történetírói kánont akarta gyarapítani, frissebbé, naprakészebbé tenni. Fontos vonás az erdélyi és a dalmát, horvát történetírók felvétele a tervezetbe, ami akár jelzéseként is értelmezhető: a magyar történettudomány nem mondhat le Erdély és a Dráván túli területek történelméről, kútfőiről, mégha e területek politikai és kulturális kötelékei meg is lazultak Magyarországgal. Végül hangsúlyozni kell, hogy Bél plánuma gazdag nyugat-európai előzményekkel rendelkezik: a *Collectió*val a német területen már nagy hagyománnyal rendelkező műfajt, a „nemzeti történetírók gyűjteményét” szerette volna megvalósítani, miként Muratori, akinek a munká-

⁶⁵ L. az 51. jegyzetet.

ja szintén nagy hatással volt Bélre. Munkájához azonban nem tudta megszerezni a kellő támogatást.

Folytatva a Muratori-párhuzamot: jellemző, hogy a rendkívül fontos középkori kútfőket (Anonymus, Képes Krónika, Vitéz-levelezés) közlő, vagy legalábbis felhasználó Schwandtner-féle *Scriptores*, amelyhez Bél is csatlakozott, a bécsi császári könyvtárból, az ott megtalált kódexek révén indult el, mint ahogy Muratori is egy jelentős gyűjtemény vezetőjeként adhatta ki a *Rerum Italicarum Scriptores* kötetét. Csakhogy a bécsi könyvtárosok a második kötethez, úgy tűnik, már nem tudtak elegendő magyar vonatkozású kéziratos kútfőt felkutatni (a Vitéz-levelezésen kívül), így Bél tanácsát kérték, aki saját *Collectiója* tervezett harmadik kötetének darabjait, vagyis a Révay-műveket és a koronázással kapcsolatos egyéb munkákat ajánlotta. A *Scriptores* harmadik köteté pedig már talán egyenesen Bél kezdeményezésére született meg, hiszen a pozsonyi tudós Lucius kiadásával korábban különösen sokat foglalkozott. Tehát a Schwandtner-féle kiadvány második és harmadik köteté javarészt Bél elgondolásai alapján, illetve hathatós közreműködése révén (a terjedelmes előszók mellett gondolva itt a Zermegh- és Révay-kéziratok elküldésére, Lucius esetében a Löwensbergtől kapott anyag és saját tervezete közzétételére, fia bevonására stb.) készült el. Ebből következőleg viszont Bélt nem csupán a *Scriptores* „előszó-írójának”, hanem sokkal inkább társszerzőjének, szerkesztőjének kell tekintenünk, s így kell tárgyalnunk életművében is.

GERGELY TÓTH

**Mátyás Bél's unknown plan of edition of sources:
the *Collectio scriptorum Hungaricorum***

Mátyás Bél (1684–1749), exquisite historian and polyhistor, felt it very important to publish Hungarian historical sources: an ambition shown in his collection, the *Adparatus*. However, beside the *Adparatus*, which contains miscellaneous materials, Bél also wanted to publish a series of seven volumes in order to issue the most important Hungarian historical works, provided with proper section arrangements, philological as well as explanatory notes, additions and introductions, according to contemporary standards. Bél sent the plan of the series to Johann Gottlieb Buder, who published it in Burkhard Gotthelf Struve's bibliographic work's new and supplemented edition (*Bibliotheca historica selecta... I–II*. Ienae, 1740. II. 1482–1484.). Bél's concept is well structured and its goals are equally clear: he intended the works of the most significant Hungarian historiographers known in his time (Thuróczy, Bonfini, Istvánffy etc.) to be easily accessible and readable in good quality. By including the works created in the 17th century, applying new perspectives, themes and more rigid text criticism – the works of Révay, Nadányi, Ráttkay and especially the one by Lucius – Bél wanted to enrich the Hungarian historiographical canon, rendering it fresher and more up-to-date. An important characteristic of the plan is that it contains Transylvanian, Dalmatian and Croatian historiographers, which can be conceived as a warning: Bél suggested that the Hungarian historiography could not neglect the history and sources of Transylvania nor the territories over the Drava, even though the political and cultural links of these territories with Hungary had loosened. Finally it has to be emphasised that Bél's plan was based on rich Western-European antecedents: with the *Collectio* he meant to create a work in a genre of great tradition in German territory, the „collection of national historiographs”, similarly to Mura-

tori (whose work, the *Rerum Italicarum scriptores* had also had a great influence on Bél). Unfortunately Bél could not get the support needed for his collection.

Bél was requested in 1744 to write an introduction to the critical text edition of *Scriptores rerum Hungaricarum* by the Viennese historian, Johann Georg Schwandtner. Although the first volume of the edition brought a scholarly sensation by publishing Anonymus's work, the librarians of Vienna were not able to explore enough manuscript sources of Hungarian interest to fill up the second volume, therefore, they probably asked Bél's advice who suggested the selection of the planned third volume of his own *Collectio*, namely the works of Révay and other works related to the coronations of the Hungarian kings. As for the third volume of *Scriptores* with its Croatian and Dalmatian writers – containing first of all the work of Lucius, entitled *De regno Dalmatiae...* –, it was probably carried out following Bél's initiative, knowing the fact that Bél had spent considerable time on publishing Lucius. Consequently, the second and third volumes of the Schwandtner-edition were framed on Bél's conceptions and were prepared with his effective cooperation – as can be seen from many allusions in the introductions by Bél written for the three volumes of *Scriptores*. As a result, we have to consider Bél as a co-author and editor of the *Scriptores* rather than a mere writer of introductions, and thus treat the work when studying his oeuvre.

VULKÁN VERA TÜNDE

Mártonfi József cenzori kinevezése és működése

Mártonfi József (1746–1815) erdélyi püspök cenzori tevékenysége nem teljesen ismertetlen, mégis kiegészítésre, pontosításra szorul. Ebben a munkában nagy segítséget jelent a Kolozsvári Állami Levéltárban újjólag előkerült iratcsomó,¹ ami a 18. század végi, 19. század eleji cenzori bizottság működését követi nyomon, illetve György Lajos irodalomtörténésznek (1890–1952) a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban őrzött hagyatéka,² melyben a szerző nagy mennyiségű anyagot gyűjtött össze főként a Levéltárban és a Batthyaneumban őrzött anyagból. Sok esetben ez a hagyaték az egyetlen fennmaradt forrása az általa is feldolgozott anyagnak, mivel a nemrég kiadott monográfiájához³ felhasznált anyagot keresve, ezek közül elég soknak már csak a hült helyét találhatja a kutató.

Mártonfi József cenzori kinevezésének időpontjáról, e felelősség súlyáról az elmúlt idők folyamán több életrajzíró munkája alapján értesülhettünk, de eltérő minősítések kíséretében. Az 1781-es évszám minden esetben ugyanaz, ám Mártonfi könyvvizsgálói működésének értékelése eltérő. Szinnyei József hatalmas művében a Mártonfi cenzori kinevezését illetően a következőt jegyzi meg:

„1781-ben a könyvvizsgálói korlátlan hatalom is reá bízott, mely hivatalában igazságos eljárásával a közszeretetet vívta ki magának.”

Szinnyei Vass Józseftől,⁴ Mártonfi első életrajzírójától (1813–1873) vette át ezt az adatot, aki 1858-ban a *Vasárnapi Újság* nevű ismeretterjesztő hetilapban⁵ majdnem ugyanezekkel a szavakkal él:

¹ Kolozsvári Állami Levéltár (a továbbiakban KÁL), *A cenzori bizottság iratai (Oficiul central de revizuire a cartilor)*, Fond 205.

² *György Lajos hagyatéka*, Mártonfi József püspökre vonatkozó iratok, Gyulafehérvári Érseki Levéltár (a továbbiakban: GyÉL), VI., 11/B/1. doboz. – A szerző tematikusan csoportosította az általa átirított forrásanyagot, s ezen csoportok egyike az erdélyi cenzúrai ügygel kapcsolatos leveleket tartalmazza.

³ GYÖRGY Lajos: *Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815) életrajzából*. Bp. 2009. METEM.

⁴ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. VIII*. Bp. 1902. 758.

⁵ VASS József: *Mártonfy József, püspök*. = *Vasárnapi Újság* 1858. 8. sz. 85–86.

„A könyvvizsgálói korlátlan hatalom is kezére bízott 1781-ben, melyet, hogy mily részrehajlatlan igazsággal kezelt, már csak az is eléggé bizonyítja, hogy a sajtót egy részről sem engedte meg más vallás, vagy nemzet rovására felhasználtatni.”

Az idézett szövegrészek alapján tehát Mártonfi 1781-ben egyedüli meghatározója cenzúrai ügyek folyásának, tőle függött minden kinyomtatandó műnek a sorsa, illetve ő engedélyezte vagy nem a könyvek behozatalát.

Ezen fenti megállapításokat a tisztelet és csodálat mondatta tollba íróival. A cenzori teendők pontosabb megjelölése Jakab Elek történészre (1820–1897) várt, aki 1881-ben elsőként írta meg az erdélyi cenzúra történetét. Levéltárosi működése során Jakab olyan iratokat tárt fel, amelyeket ebben a témában közölhetett is. Cenzúratörténetében megjegyzi, hogy II. József 1781. júl. 25-i rendelete alapján a királyi főkörmányszék előadóvá gr. Teleki Károlyt, könyvvizsgálóvá Soterius Mihályt, a vallásos tárgyú művekre nézve pedig Mártonfi Józsefet nevezte ki.⁶ Ezt az adatot György Lajos is átvette művében.⁷

Mártonfi József cenzori kinevezése nem történt váratlanul, hiszen a tanári pályáján elért eredményeiről, mély tudásáról, nyelvi műveltségéről még Mária Terézia is értesült. A sorsát és tudományos útját többszörösen meghatározó királyi rendeletek (a jezsuita rend feloszlata 1773-ban, majd a kolozsvári tanári állását a kegyesrendieknek átadó 1776-os rendelet) a kényszerű változtatások mellett mindig egy új lehetőséget adtak neki azáltal, hogy a személye iránti elismerésből fakadóan őt ajánlották, ha szükség volt tanult, művelt férfira valamilyen fontos állás betöltésére. Pályájának ebben a szakaszában, a 70-es, 80-as években a változtatások és változások tanúja és szenvedő alanya. Ezekben az években lesz előbb kisegítő cenzorrá, majd cenzorrá, később pedig már püspökként az erdélyi cenzúrai bizottság elnökévé.

Neve többször is előfordul a királynő és az erdélyi püspök közt folyó levelezésben.⁸ 1776. július 10-én Kollonitz László püspök, a királynő június 7-i rendelete után – mely szerint a kolozsvári alsó-, középfokú és főiskolákat a konvikttal és a szemináriummal együtt, valamint az akadémiai templomot a piaristáknak kell átadniuk – levelet ír Mária Teréziának. Pártfogásába ajánlja a több nyelvet beszélő, mély tudású és műveltségű Mártonfi Józsefet olyan nagynevű, tudós ex-jezsuitákkal együtt, mint Benkő Miklós⁹ bölcselet- és hittudós (1724–1801), Fridvaldszky

⁶ JAKAB Elek: *A cenzúra története Erdélyben* = Figyelő 1881. 174.

⁷ GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 159.

⁸ A tanulmányban felhasznált forrásanyagok egy része a Gyulaféhérvári Érseki Levéltárban (a továbbiakban: GyÉL) található meg György Lajos hagyatékában (jelzete: VI. 11/B/1. doboz) átiratok formájában. Ezeket vettem össze az ugyanabban a Levéltárban található eredeti kéziratokkal.

⁹ Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I.* Bp. 1891. 870; GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 82.

János bölcseleti doktor, Erdély minerológiájának a leírója (1740–1783)¹⁰ és Hartmann Ferdinánd¹¹ csillagász (?–1777).¹² E gondoskodás eredménye nem marad el: Benkő és Fridvaldszky Szebenbe kerülnek cenzoroknak 1777-ig. Hartmannról és Mártonfiról a királynő válaszelevelében újra megemlékezik német nyelvtudásuk miatt, és olyan városba kívánja őket helyezettetni, ahol szükség van e nyelv ismeretére. Így kerül Hartmann Brassóba, Mártonfi pedig egy kis gyulafehérvári kitérő után Szebenbe 1776. november 6-án mint a Bajtay püspök által létrehozott árvaház matematika professzora.¹³

Úgy tűnik, ez a kis kitérő, mely csupán néhány hónapból állt, és azt a célt szolgálta, hogy Mártonfi elmélyíthesse teológiai tudását, szemet szúrt a királynőnek. Fridvaldszky János és Benkő Mihály 1777-ben, egy év cenzori hivatalnokoskodás után Erdélyt elhagyták, így a megüresedett cenzori állásokat újra be kellett tölteni. Mária Terézia Szilágyi Márton cenzor mellé Mártonfit és Liszi Andrást nevezné ki segítőnek, ám megjegyzi, ez előbbi a nagy fizetéséért, melyet a megmaradt jezsuita alapból kap (500 ft), nem nyújt annak megfelelő odaadást a munkában.¹⁴ Nem lehet tudni, milyen forrásai lehettek a királynőnek Mártonfi József munkáját illetően, de hogy a hír nem volt igaz, bizonyítja az odaadó munkáján kívül az a levél, amelyet ugyanazon év április 23-án a püspök válaszként ír a királynőnek. Kollonitz megvédi Mártonfit, végül meggondolja magát, és kihúzza a róla írt dicsérő mondatot. A levél fordításának kivonatát György Lajos kéziratából¹⁵ közlöm, mivel az eredeti levél elveszett:

„P. Fridvaldszki és P. Benkő Miklós eltávozásával könnyen az a látszat kerekedhetik felül, hogy a könyvvizsgálat ügye kárt szenved, mégis megfontolva azt, hogy itt Erdélyben kevés az új könyvek száma, talán ezt a feladatot elvégezhetné Szilágyi Márton és Grieb András még igénybe véve Mártonfi József segítségét. Mártonfi a szebeni árvaházban az ifjúságot olyan kitűnően oktatja, hogy Felsőged kegyesség-

¹⁰ Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. III.* Bp. 1894. 759; GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 87.

¹¹ GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 89.

¹² GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 62–63. – A szóban forgó levelet sajnos már nem találtam meg a GyÉL-ben. A szerző jegyzete alapján a Prot. Ep. 1776. 365. szám alatt kellene lennie.

¹³ GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 101. – Ez a levél sincs már meg. György jelzete: Pp. Lev. 205–1776.

¹⁴ „...Martinus Szilagyii cum reliquis individuis hucusque in subsidium vocatis non sufficient, quo in casu Patri Mártonffii, qui aliunde moderna destinatione sua vix continue occupabitur, et ob majus, quod e fundo Societatis percipit, salarium, publico quoque utilia servitia praestare tenetur, nonnullorum librorum revisio concredi, imo, si necessarium invenerit, etiam P. Andreas Liszi, qui juxta superius citatam relationem Marus Vásárhelyinum ad docendam poesim, et Rhetoricam destinatus fuit, ast donec juvenis illuc concurrens grammaticam et syntaxim recenter introductam absolvet, professuram auspicari non potest, Cibinium in subsidium laborum, ad tempus vocari poterit, de factis dispositionibus, aut aliis praemissum in finem surrogandis adminiculis vero Fidelitas Vestra horsum referet.” – A levél nincs meg csak a György Lajos hagyatékában átirat formájában, az eredeti, aminek a jelzete Pp. Lev., 81–1777 volt, hiányzik.

¹⁵ GyÉL, *György Lajos hagyatéka.* VI. 11/B/1.

géből élvezett javadalmára nagyon rászolgál.¹⁶ A püspök a továbbiakban kifejti, hogy Liszi András, a poétikai és retorikai osztály tanítója Marosvásárhelyt nélkülözhetetlen. Igaz ugyan, hogy most kevés a tanulók száma, de ennek oka az, hogy az iskola megnyitása későn történt. Olyan hely, mint Mvásárhely, ahol kir. tábla van, jövőre az ifjúságot is nagyobb számmal fogja oda vonni.”

Kollonitz a laudatio helyett azzal bizonyítja Mártonfi lelkiismeretességét, hogy még aznap ajánlólevelet ír Mária Teréziának, amelyben Mártonfi Józsefet kiegészítő cenzornak javasolja:

„Die 23 Aprilis 1777. Recepto Suae Maiestatis Sacratissimae B. Rescripto de informatione submittenda cum intuitu Censurum Librorum. Exellentissimus D. Episcopus Repraesentatione N 727. sig. respondit D. Andream Grieb, et Martinum Szilágyi libris hactenus aliunde perpaucis editis revidendis sufficere, praesertim si D. Josephus Mártonffi in subsidium advocetur.”¹⁷

Kiegészítő cenzorok alkalmazása nem volt kivételes eljárás abban az időben. Előzményeit az 1770. május 4-én kiadott rendeletben láthatjuk, amely alapján a püspök, ha túl sok volt a beérkezett megvizsgálandó mű, felkérhetett más jámbor, tudós férfit is a kinevezett cenzorokon kívül, akik a munkájában segíthettek. A kiegészítő cenzorok előzetesen írásba foglalt véleményét azonban a bizottság tagjai adhatták elő, s döntést is ezek hoztak az ügygel kapcsolatban.¹⁸ Az ő tisztük tulajdonképpen az volt, hogy jegyzékbe vegyék a mű átvételének napját, a könyv címét, kiadása helyét és évét, a szerző és nyomtató nevét, s írásban összefoglalják a teljes mű lényegét kiemelve azokat a pontokat, amelyeket sérelmeseknek tartanak.¹⁹ Ezt a jegyzéket átadták a helytartótanácsban belül működő cenzúrai bizottság egyik tagjának, aki majd a gyűlésen tolmácsolta véleményét.

Mártonfi József 1777-től 1781-ig működött kiegészítő cenzorként. 1779-ben, midőn Szilágyi Márton és Grieb András állása megüresedett,²⁰ az egyházi bizottság nem őt, hanem Frieberth Sámuel és Kováts Józsefet ajánlotta cenzoroknak.²¹ 1779-ben azonban még más feladatok vártak Mártonfira, akit október 20-án a nemzeti iskolák főigazgatójának (Inspector primarius Scholarum Nationalium) nevezett ki a királynő, amivel együtt királyi tanácsosi ranggal ruházta fel.²²

¹⁶ Ezt a mondatot, amely megvédte Mártonfit a királynő azon feltételezése ellen, mintha 500 ft-os fizetéséért semmit sem csinálna, a püspök fogalmazványából törölte. – György Lajos megjegyzése. GyÉL, *György Lajos hagyatéka*. VI./11/B/1.

¹⁷ Ez a levél is csak átiratban van meg. Jelzete GyÉL, Prot. Ep. 1777. 219. l. 727.

¹⁸ GyÉL, Pp. Lev. 140–1770.

¹⁹ JAKAB: *i. h.* (6. jegyzet) 169.

²⁰ Szilágyi Márton a pozsonyi cenzúrai hivatalhoz ment át, Grieb pedig eltűnt szó nélkül. Vö. GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 159.

²¹ GyÉL, Pp. Lev. 1779, 299 és Prot. Episc. 163.

²² György Lajos megjegyzi, hogy a rendelet eredetijét nem ismerjük, de az általa megjelölt Commissio jegyzőkönyve, aminek a jelzete Pp. Lev. 1065–1784 is hiányzik. Vö. GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 117.

Az új cenzorok kinevezéséről nincsen adat, de az 1780-as Szebenben megjelent *Calendarium*²³ tiszti névtárában szerepel Frieberth mint a Cenzúrai Bizottság tagja, 1782-ben kiadott példányában pedig Kováts József is. A bizottság szerkezetében követik valamennyire az 1770. május 4-én kiadott rendeletet, mely szerint két katolikus, egy református és egy lutheránus vallású tanácsos kell tagja legyen. 1780-ban a *Commissio Regia Librorum Censoria* tagjai Frieberthet kivéve valóban mind a kormányzók tanácsosai, ám úgy tűnik, a tíz évvel korábban elrendelt négy tagú tanácsosi összetétel csupán kényszerűségből maradt meg, mivel a többi helyet nem volt ki betöltve.²⁴ Erre utal a „Caeteri vacant” megjegyzés, ami a funkció betöltettségét jelenti.²⁵

Mártonfi József nevével a cenzori bizottság jegyzőkönyvében 1781-ben találkozunk. Az évszám jelentős a sokat emlegetett új cenzúrarendelet miatt is, amit II. József vezetett be. Ezen új rendelet átírata teljes egészében fellelhető a Kolozsvári Állami Levéltárban őrzött cenzúrai bizottság anyagában német nyelven.²⁶

A cenzúra bizottság dokumentumait őrző gyűjteményben²⁷ megtalálható a Mártonfi József kinevezéséről szóló rendelet és annak másolata 1781. október 10-i keltezéssel. Ebből kiderül, hogy Mártonfit elsősorban a külföldről behozott katolikus könyvek vizsgálatával bízták meg, ami tulajdonképpen felölelt minden olyan művet, ami protestáns nyomdákban jelent meg, legyen a tematikájában vallásos, avagy nem. Revizori minőségéhez tartozott, hogy a harmincad hivatalokhoz érkezett könyvek jegyzéke alapján jelentést tegyen arról, hogy közöttünk van-e olyan, ami a katolikus vallást, az államot gyalázza, vagy az erkölcsöt sérti. Mindez nem zárja ki azt a fent említett tény, miszerint Mártonfi a vallásos könyvek cenzoraként is működött volna, bár a kinevezése utáni első években működését a revízió keretei határozták meg. Azonban miután Batthyány Ignác erdélyi püspök székét a cenzori bizottság élén Bruckenthal Sámuel kormányzói főhivatalnok foglalta el, papi hivatásától fogva is rá hárulhatott ez a feladat.

A Gubernium szeptemberben terjeszthette fel azon javaslatát, hogy Mártonfi foglalja el a revizori állást, ennek megerősítését október 10-én küldték el Bécsből,²⁸

²³ *Calendarium Titulare et Historicum Magni Principatus Transylvaniae eidemque adnexarum partium, pro Anno Domini M.D.CC.LXXX.* Martini Hochmeister, Cibini, 1780.

²⁴ „Praeses: Excellentissimus D. Comes Ladislaus Kollonits Episcopus Transylvaniae. – Assesores: Excellentissimus D. Liber Baro Wolfgang Bánffi, Illustrissimus D. Comes Antonius Haller, Illustrissimus D. Michael de Huttern, Samuel Frieberth Presbyter Saecularis. – Caeteri vacant. Actuarius: Antonius Horváth, qui et Registrator Gub.” – uo. 7.

²⁵ Mártonfi József halála után is betöltetlen maradt egy ideig a bizottság elnöki tiszte, és ezt is ugyanúgy jelölték még két évig.

²⁶ Kolozsvári Állami Levéltár (a továbbiakban: KÁL), *A cenzori bizottság iratai (Oficiul central de revizuire a cartilor)*, 205, *Normales Ordinationes in rebus librorum censoriam Commissionem Spectantibus emanata*, 12r–27r.

²⁷ KÁL, *A cenzori bizottság iratai*, 205, 28.

²⁸ KÁL, *A cenzori bizottság iratai*, 205, 39.

Szebenből pedig 30-án írták a választ²⁹, hogy megkapták a jóváhagyást. A kinevezést jegyzőkönyvbe vették, Mártonfi pedig ezennel már nem csak kiegészítő cenzor, hanem a beáramló könyvek ellenőre:

„Decretum Regium circa constituendum Revisorem Librorum Acatolicorum e Ditionibus exteris inductorum die 30ma 8bris 1781, emanatum publicatumque die 30ma 8bris 1781.

Informatio plaudati R. Gubernii circa Josephum Martonffi Supremum Scholarum Normalium Directorem pro librorum Aatholicorum ex Ditionibus exteris inductorum Revisione constituendum de dato A(nn)o 28ma Aug. a. c. N(ume)ris 5922. et 5923. Submissa demisse relata, Altefata sua Majestas praefatum Martonffi, virum de doctrina et justa moderatione commendatum benigne confirmavit.”

Az Erdélyben 1781. augusztus 28-án közölt 5922-es és 5923-as iktatószámú rendeletek közül az első a fent is említett tulajdonképpeni sajtórendelet, a második ennek a kiegészítése. Mártonfi kinevezése ez utóbbin alapszik, mivel az előírt feltételek szerint a protestánsok által behozott könyvek vizsgálására egy „Theologus Catholicus vir de doctrina et juxta moderatione commendatus constituuntur.”³⁰ A rendelet utasítása, hogy a könyvvizsgáló ne engedjen át semmi olyan könyvet, ami a katolikus vallást és tanítást sértegeti, támadja.³¹

Az 1781-es cenzúra-rendelet következtében a cenzori bizottságot mint önálló hivatalt felszámolták, és a kormányzék alá rendelték. Az új hivatal ezentúl már nem „Commissio Censurae Librorum”, hanem „Officium Revisoratus”, élén pedig egy előadó áll, akit a kormányzék nevez ki a tanácsosok közül. Az ily módon felállított hivatal előadója bár Teleki Károly, még mindig Batthyány Ignác volt az elnök. A katolikus püspökök fennhatósága alatt működött a könyvvizsgálat már 1770. május 4-től fogva,³² amikor is Mária Terézia a magyarországi minta alapján felállított cenzori bizottság élére Bajtay Antal püspököt nevezte ki elnöknek.³³ Ezt a tisztet folyamatosan az erdélyi katolikus püspökök töltötték be egészen az új cenzúra-rendeletig.

Az átállás nem történt meg egyik napról a másikra, mivel 1782-ben még mindig Batthyány Ignác elnökölt a revizori hivatal élén. Az ugyanazon évben Szebenben kiadott *Calendarium*³⁴ sematizmusa „Commissio in Re Literaria” cím alatt sorolja

²⁹ KÁL, *A cenzori bizottság iratai*, 205, 38.

³⁰ KÁL, *A cenzori bizottság iratai*, 205, 39, 31 r–v.

³¹ „[...] nullos libros, qui injuriosa contra Religionem Catholicam scomata vel Dogmata Religionis Catholicae [...] admissum(?) iri.” – uo.

³² Gyulafehérvári Érseki Levéltár, 1770. 140. sz.

³³ A hat tagú *Commissio* elnöke tehát a katolikus püspök, tagjai pedig két katolikus, egy református és egy evangélikus tanácsos, valamint egy katolikus jegyző. Név szerint Kornis Mihály, Kemény Farkas, Bánffy Farkas, Hutter Mihály és Éltes István, vagy Biró Antal. Ezen a bizottságon kívül nem volt még egy másik, amely a politikai műveket vizsgálná. Minden mű cenzúrázása tulajdonképpen a püspök fennhatósága alá tartozott.

³⁴ *Calendarium Titulare et Historicum Magni Principatus Transylvaniae eidemque adnexarum partium, pro Anno Domini M.D.CC.LXXX. Martini Hochmeister, Cibini, 1782.*

fel a tagok nevét, és elnökként még mindig Batthyányt jelöli meg.³⁵ Elnöki tisztségét gyakorolva 1781. december 18-án püspöki körlevélben magához kéreti a papok által írt műveket átnézés és engedélyezés végett.³⁶ Érdekes, hogy nem aszerint választja szét a műveket, hogy azok vallásosak, vagy nem, hanem a saját erőből létrehozott, illetve a fordított művek osztályozást használja, mivel ezek feltételezhetően mind vallásos tematikájúak voltak.³⁷ Tehát a püspök ellenőrizte a vallásos műveket, s így ez a szerep nem hárulhatott Mártonfira.

A változás azonban elkerülhetetlen: 1786-ban már a püspöki körleveleket is a Guberniumhoz kellett küldeni cenzúráztatás végett. A kormányshoz tehát teljesen bekebelezte a bizottságot, az elnök pedig a gubernátor, Bruckenthal Sámuel. A „Commissio Literaria” tagjai között az egyetlen papi személy már csak Mártonfi József, aki a Gubernium tanácsosaként cenzori tevékenységet is folytat.³⁸ A püspök eddigi helyét a Guberniumban is világi ember, Teleki Károly foglalja el.

Az 1781-es józsefi sajtórendelet³⁹ külön foglalkozik a behozott akatolikus könyvek ügyével. A Ballagi Géza⁴⁰ által közölt rendelet fordításához képest az erdélyi másolatban az első paragrafus kitér a protestáns könyvekre is, megengedve behozatalukat, ha nem sértik a katolikus egyházat, de óvatosságra int, ha az illető tartományban az a vallás nem elfogadott, kivételt képezve azok a könyvek, amelyek elnyerték már a bécsi cenzor engedélyét.⁴¹

Mártonfi József revizori feladata e paragrafus értelmében az volt, hogy a külföldről behozott akatolikus könyveket átnézzék, s jelentésében ezek tartalmáról jelezze, ha az állam, vallás, jó erkölcs, illetve a fejedelem ellen szót talál-e bennük, vagy sem.

³⁵ Benkő József 1782. január 5-én levelet ír Batthyánynak, a bizottság elnökének, melyben kéri, hogy az *Erdélyi Historiás Szekrény* című művéből csak egyetlen példányt küldhessen be a kötelező kettő helyett. – vö. BENKŐ József *Levelezése*. Kiad. TARNAI Andor. Bp. 1988. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. /Magyarországi tudósok levelezése/ 154–155.

³⁶ GyÉL, Prot. Episcop. 1781. Conceptus.

³⁷ „...hujusmodi opus, sive proprio Marte confectum, seu ex alieno idiomate traductum praevis semper iudicio, et approbationi meae substernantur...” GyÉL, uo.

³⁸ A Bruckenthal elnöklete alatt működő bizottságban Mártonfi József mellett még tagok Eszterházi Nep. János, Teleki László, Fronius Mihály, Koszta István, Lerchenfeld József, Kováts József (nagyenyedi ref. tanár) és Bruckner József ülnökök, illetve Cserei Farkas jegyző.

³⁹ KÁL, 205, Normales Ordinationes in rebus librorum censoriam Commissionam spectantibus emanata. Benignum Decretum Regium d(icto) A(nn)o 25ta Julii 1781. Nro. Gub. 5922. 12–28.

⁴⁰ BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. Franklin-Társulat, 106–110.

⁴¹ „Akatholische Werke dahin zur Ausübung der ein Lande bestehenden Religionen erforderlich werden, wenn sie sonst keine Schmädhungen gegen die Khatolische Kirche enthalten, müssen frei und gegen der alleinigen Vorsicht gestattet werden, das solche in die übrige Erblande wo diese Religionen nicht recipirt sind auser wenn solche noch der Hauptstadt, um daselbst der Revision untergeben zu werden, gerichtet wären den dortländigen Unterthanen auszuführen bei Straffe verboten sayn solle” – KÁL, uo. 13. A rendelet fordítását JAKAB is közli, *i. h.* (6. jegyzet) 174–179.

Hivatala gyakorlását bizonyító első fennmaradt irat egy jelentés, amit kinevezése után négy hónappal írt egy külföldről érkező könyvszállítmányról. Többszörösen érdekes ez az irat, mivel összekapcsolódik a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárának történetével:

**Excellentissime ac Illustrissime S. R. I. Comes Cancellarie,
Domine Patrone Gratosissime!**

Jussu Excellentiae Vestrae Catalogum librorum Joannis Nemegeyi (quem ut accepi, hic reverenter adcludo) contuli cum catalogis librorum prohibitorum, quos prae manibus habeo, et comperi; nullum ex hic connotatis libris inter prohibitos recenseri quidem; verum ut alias iam Excelso Regio Gubernio humillime declaravi, e solo titulorum conspectu diiudicari haud posse, an aliquis eorum talia non contineat, propter quae, vi instructionis meae, prohibendus foret. Sunt enim ex his libris nonnulli, quos mihi ignotos esse fateor, et quidem eo tempore scripti, quo partes in religione dissidentes nondum ad hodiernam humanitatem excultae liberius sese multos proscindebant. Scio praeterea Caluini institutiones sub Nro 36 adnotatas ex eo esse genere, quae religionem Catholicam systematica adgrediuntur, et acerbioribus scomatibus insectantur: sed quia hic liber Classicus est Reformatorum, hoc titulo fortasse prohibitus non est. Vniuerse Catalogi librorum ad reuisionem in duplici exemplo submitti, et editionis formam, locum, tempus adcurate indigitare deberent, ut hac ratione eo facilius cum catalogo prohibitorum conferri possint: quanquam ne sic quidem pientissime Sacratissimae Suae Maiestatis intentioni, religionem ab omni scomatica insectatione sartam, sectamque(?) consternere volenti satisfacere poterit, nisi libri ipsi reuisioni subiiciantur.

Excellentiae Vestrae

Humillimus, et obsequentissimus servus

Mártonfi mpr.⁴²

Cibinii, 21. Dec. 1781.

Az 1781. december 21-én, Szebenben írt jelentés egy bizonyos Nemegeyi János által hozott könyvek jegyzékéről, és a szállítmány tartalmáról szól. Nemegeyi János, a marosvásárhelyi Kollégium volt diákja a hollandiai peregrinációjából való hazatértében egy megbízatást teljesít volt tanárai kérésére, amikor, amúgy a korban szokásos módon, személyes dolgai mellett a Kollégium könyvtára számára vásárolt könyveket is magával hozza. A vásár lebonyolítója nem ő, hanem az iskola egyik volt könyvtárosa, Zilahi Sámuel,⁴³ akinek a nevével a Kollégium könyvtári számadásaiban⁴⁴ is akár tógátus diákként, akár tanárként mindig könyvekkel és azok vásárlásával kapcsolatban találkozhatunk. Nem térünk ki ezennel sokrétű működésének ismertetésére, mivel a Nyelvművelő társaságbeli tagsága, könyv-

⁴² KÁL, 205, 43.

⁴³ KONCZ József: *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*. Marosvásárhely, 2006. Mentor, 200–201.

⁴⁴ Marosvásárhelyi Teleki Téka. CB/144–151.

kiadói tevékenysége, illetve Ráday Gedeonnal való baráti levelezése már ismert az érdeklődők számára.⁴⁵

Nemegyei János, a későbbi nagyenyedi nyelvész tanár⁴⁶ 1781-ben hollandiai egyetemi éveit követően hazatérve a Kollégium felkérésének eleget tesz, s elhossa a Zilahi által megvásárolt könyvek egy részét. A Mártonfi által írt jelentés alapján tudjuk, hogy legkevesebb 36 könyvet szállított, mivel azt állítja, hogy a könyvjegyzék 36-ik pontjában Calvin *Institutiója* található. A Kollégium könyvtári számadását megvizsgálva az 1782. január 27-én, Kádár György⁴⁷ akkori könyvtáros által bevezetett könyvek száma 24 művet tartalmaz, amihez ha hozzáadjuk a külön nem megjelenített kötetek számát, akkor pontosan 36 kötetet tartalmaz a lista:

1782 27a Januarii

Tiszteletes Zilahi Samuel Uram által Hollandiában Trajectumban vasarolt Tiszteletes Prof. Nemegyei János Uram által pedig lehozott Könyvek Vecturájára tett költsék, mellyekis meg méretetvén találtattak 129 ½ fontnak fontyára eset dr. 30. mellyért kell in Summa 38 Fl 85 ½ dr.

Melly könyvek eszerint következnek

In Folio

1. Philonis (Judaei) Opera quae supersunt, cum obser(vationis) et notis Thomae Mangey – 1742. Vol. 2. Lig(atura) gall(ica)
2. Flavii (Iosephi) Opera omnia Graece et Latine ex editione Sigeb(erti) Havercampii Amstelaed(ami) 1726. Tom. Vol. 2. Lig. gall.
3. Simpsonis (Eduardi) Chronicon Catholicum ex editione Petri Wesselingii Amstelaed(ami) 1752. Lig. gall.
4. Sallengre (Alberti Henrici) Antiquitum Romanum Novus thesaurus cum figuris aeneis Hagae Comitum 1716. Tom. 3. Lig. perg.
5. Historia et Monumenta Joh(annis) Hus et Hieronymi Pragensis confessorum Christi Norimbergae 1716. Tom 2. Lig. perg.
6. Basnagii (Samuelis) Annales Politico-Ecclesiastici Annorum 645. ab Augusto Caesare usque ad Phocam in Baronium Rotter(dami) 1706. Tom 3. Lig. perg.
7. Novum Testamentum Graecum cum lectionibus variantibus studio et labore Joh(annis) Millii ex editione Ludolphi Kusteri ibidem 1710. Lig. perg.

⁴⁵ Vö. JANCÓS Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bp. 1955. Akadémiai Könyvkiadó; SEBESTYÉN Mihály: *A marosvásárhelyi egykori református kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765–1800* = MKsz 1994. 4. sz. 357–375; Uő: *Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára* = Erdélyi Múzeum (57.) 1995. 1–2. sz. 1–16; LADÁNYI Sándor: *Zrínyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáihoz* = ItK 1975. 482–498.

⁴⁶ Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. IX. Bp. 1903. 875; JANCÓS: *i. m.* (45. jegyzet) 168; SEBESTYÉN Mihály: *A marosvásárhelyi egykori református kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765–1800*. = MKsz 1994. 4. sz. 357–375; Uő: *Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára*. = Erdélyi Múzeum (57.) 1995. 1–2. sz. 1–16.

⁴⁷ Vö. SEBESTYÉN Mihály: *A marosvásárhelyi egykori református kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765–1800*. = MKsz 1994. 4. sz. 357–375.

8. Reinesii (Thomae) Syntagma inscriptionum Antiquitatum Lipsiae 1682. Lig. perg.
9. Dignorum laude virorum immortalitas et vita Germanorum et exterorum a Melch(iore) Adamo Silesio. Francoforti 1706. Lig. perg.
10. Limborchii (Philippi) Historia inquisitionis – Lig. perg.

In 4to

11. Disseratio Latine et Belgice ad Theologiam Naturalem Spectantes pro praemio Legati Stolpiani conscriptae Lugduni Batavorum 1760 Tom 5. Lig. pap.
12. Euripidis Tragediae Hippolitus cum adnotationibus Ludovici Caspari Valckenarii Lugduni Batavorum 1768. Lig. pap.
13. Ludovici Caspari Valckenarii Diatribe in Euripidis. perditorum Dramatum reliquias Lugduni Batavorum 1767. Lig. pap.
14. Burmanni (Petri) Orationes antea sparsim editae. Hagae Comitum 1757. Lig. perg.
15. Aeliani (Sophistae) Variae Historiae Cura Abrahami Gronovii Lugduni Batavorum 1731. Lig. perg.
16. Ammonius de affinium Vocabulorum Differentia ex editione Ludovici Caspari Valckenarii Lugduni Batavorum 1739. Lig. pap.

In octavo

17. Paterculi Vallei Historiae Romanae Quae supersunt curante Davide Ruhnkenio Lugduni Batavorum 1754. Tom. 2. Lig. pap.
18. Timaei Sophista Lexicon vocum Platoniarum curante Davide Ruhnkenio Lugduni Batavorum 1754. Lig. pap.
19. Elogium Tiberii Hemsterhusii auctore Davide Ruhnkenio ibidem 1768 Lig. pap.
20. Rutilii Lupi de Sententiarum Figuris et elocutionis Libri duo ex editione Davidis Ruhnkenii Lugdunum Batavorum 1768. Lig. perg.
21. Homeri Iliadis Libr. I. M. cum Scholiis Monhopuli Amstelodami 1702. L. perg.
22. Aristophanis Comoedia Plutus ex editione Tiberii Hemsterhusii. Harlingae 1744. L. perg.
23. Graevii (Georgii) Orationes quas Ultrajecti habuit. Lugduni Batavorum 1717. Lig. perg.
24. Ruperti (Christophori) Observationes ad Historiae Universalis sinopsin Besoldianam minorem, Franequerae 1688. Lig. perg.⁴⁸

Az esetet bonyolítja, hogy a könyvtári számadásban nem található a felsorolt könyvek között az előbb említett *Institutio*. Ebből arra következhethetünk, hogy 36-nál több művel térhetett haza Nemegyei. Calvin írásai alapműveknek számítottak, és az eltiltások ellenére is megvoltak általában a református magán-, illetve iskolai könyvtárakban. A Kollégium könyvtárában is több példányban és kiadásban vol-

⁴⁸ A marosvásárhelyi Református Kollégium levéltára. Teleki-Bolyai Könyvtár Mvhely. Irat-csomó CB. III. 145. 4.

tak jelen Calvinnek különböző művei. Mivel a behozott könyvek között más olyan mű is van, mint például Husz János iratai, amit katolikus szempontból elvetendőnek ítélték volna, de mégsem koboztak el, arra gondolhatunk, hogy a hiányzó mű vagy Nemegyei személyes tulajdona lehetett, vagy másvalakinek, például Teleki Sámuelnek szállította. Nem ismeretlen, hogy Zilahi Sámuel Teleki kérésére könyveket vásárolt külföldi útván. Másfelől Kádár György feljegyzéseiben sem tudhatjuk, milyen mértékben bízzunk meg, mivel őt éppen pénzügyi üzérkedései miatt bocsátották el később könyvtárosi minőségéből... Igaz ugyan, hogy 1782. augusztus 16-án tanárai, Kovásznai Sándor és Basa István, a könyvtárért felelős professzorok átnézték számadásait, és még nem találtak hibát benne,⁴⁹ s csak a következő évben, 1783. nov. 6-án fedezték fel, hogy Kádár György a Théka jövedelmét vesztegeti.⁵⁰

Ha azonban a cenzúra lefoglalta volna a könyvek egy részét, a számadásban ez valószínűleg fel lenne jegyezve, főleg mivel ez a veszteség nem a könyvtáros hibája volt. A kollégiumi számadást átnézve megállapíthatjuk, hogy 1776-tól, Zilahi Sámuel könyvtárkodásától kezdve az iskola több alkalommal vásároltatott külföldről könyveket, és hozatta el azokat ugyanígy volt diákjai által, de egyszer sem olvashatunk arról, hogy a könyvtár állománya csonkult volna a cenzúra beavatkozása miatt. Sőt, „közönséges kótya-vetyéken” is ellenőrizetlenül vehettek részt a hivatalos rendeletek ellenére. Mindenesetre azt megállapíthatjuk, hogy ha a kollégium által megvásárolt könyvek mind meg nem is érkeztek, az nem a jelentést író Mártonfi miatt történt. Ha ugyanis az ő véleménye volt a mérvadó, és miért ne lett volna, feltételezhetjük, hogy a cenzúrai jelentésben szereplő könyvek nemcsak elindultak Hollandiából, hanem mind meg is érkeztek.

A könyvek megérkezésében a könyvvizsgálók által írt jelentéseknek nagy szerepük volt. A szóban forgó jelentés őszinte, de nem kedvezőtlen. Mártonfi az 1781. július 25-i új sajtórendelet szellemében gyakorolta revizori hivatalát. Átnézte a szállítmány könyveinek katalógusát, és összevetette a tiltott könyvek listájával („contuli cum catalogis librorum prohibitorum”), és semmit sem talált, ami tiltott lett volna. Megállapítása szerint minden művet ismertettek vele, és csak egy könyvet emel ki, mint részben kifogásolhatót, a Calvin *Institutióját*. Érdemes felfigyelni arra, hogy exjezsuita létére nem támadó a hangvétele. Nem az a célja, hogy elkoboztassa, bár a fent idézett rendelet részlete alapján lehettek volna kifogásai a Calvin-mű ellen. Megállapítása szerint a mű szisztematikusan támadja a katolikus vallást, mégis átengedhetőnek ítéli, mivel a reformátusok klasszikus művének lehet tekinteni.

„Suo praeterea Caluini institutiones sub Nro 36 adnotatas ex eo esse genere, quae religionem Catholicam systematica adgrediuntur, et acerboribus scematibus insectantur: sed quis hic liber Classicus est Reformatorum, hoc titulo fortasse prohibitus non est.”⁵¹

⁴⁹ CB. III. 145. 4.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ KÁL, uo. 43.

Magatartása kétszeresen is különleges, egyfelől azért, mert őt még Mária Terézia ideje alatt alkalmazták cenzori munkák elvégzésére, s íme, katolikus pap létére át tudott siklani a mű vallástámadó jellegén. Másfelől ezt a megfogalmazást, miszerint azért lenne átengedhető a mű, mert az erdélyi bevett vallások közül az egyiknek a klasszikus könyve, előre mutat az 1787-es és 1788-as II. József által kiadott rendeletekre,⁵² illetve az 1790–91-es országgyűlés 56. törvénycikkére,⁵³ amelyben lehetővé tették a bevett vallások számára, hogy szimbolikus könyveiket előljáróik engedélyével kiadhassák.⁵⁴

Mártonfi József, mint láthattuk, az erdélyi lelkületnek megfelelően, a bevett vallásokat tiszteletben tartva járt el könyvvizsgálói munkájában. Emlékeztetnék itt Bajtay Antal katolikus püspökre, aki a Mária Terézia felkérésére írt cenzúra-szabályzatában az állam és jó erkölcs után rögtön az Erdélyben bevett vallások védelmét helyezi sorrendben a második helyre, és csak ez után következik a katolikus egyház védelmének a szempontja.⁵⁵ Nagy elődjéhez hasonlóan Mártonfi is a vallási türelem jegyében cselekszik, s ha Vass Józsefnek és Szinnyeinek a tanulmány elején idézett szavaival teljesen egyet nem is értünk – hiszen 1781-ben nem korlátlan Mártonfi könyvvizsgálói hatalma – azt mindenképp elfogadhatjuk, hogy „részrehajlatlan” volt, és nem akarta hivatalát más vallás, vagy nemzet rovására felhasználni.

⁵² Vö. JAKAB: *i. h.* (6. jegyzet) 180.

⁵³ Vö. BALLAGI: *i. m.* (40. jegyzet) 268.

⁵⁴ Az 1788-as 10395-ös számú rendelet, melyet Erdélyben december 19-én hirdettek ki, öt tételben sorolja fel a protestánsok által kiadható szimbolikus műveket: „1-mo Die drey ältere Symbola der Cristlichen Kirche als das Symbolum Apostolicum, Viconum, und Athanasium. / 2-do Die Augsgurgische Confession die Anno 1330. zu Augsgurg übergeben worden ist. / 3-tio Die Apologie derselben die von Philippe Melanchton verfaßt und 1532 als ein allgemeines Bekänntniß Buch von der Protestanten angenommen worden ist. / 4-to Die Schmalkaldische Artikel die Anno 1536 von Luthero aufgesetzt, und Anno 1737. von dem sämtlichen Protestanten angenommen, und bestätigt worden sind. / 5-to Lutheri grosen und kleinen Catechismum die 1529. herausgekommen. Anno 1580 ein Concordie Buch aufgenommen und den übrigen Libris Symbolicis beigefüget sind; jedoch aber blos in Ansehung des Jeztes und keines weges der verschiedenen Commentarien und Auslegungen für Symbolischen gehalten werden. Besonders denen Evangelischen Kirchen Vorsteher, als die von ihnen eigentlich angenommen Symbolische Bücher zum Eigenthum zugesprochen seye welches ihm hinmit zur Wissenschaft eröffnet wird.” – KÁL, uo. 87.

⁵⁵ Erről a kolozsvári BBTE Bölcsészkarának 2010. jún. 18-án tartott évzáró konferenciáján tartottam előadást „Az erdélyi cenzúrai bizottság megszervezése és a magyarországi minta” címmel.

VERA TÜNDE VULKÁN

La nomination et l'activité de censeur de József Mártonfi

Les études de l'histoire de la censure avaient déjà déposé les bases des recherches ultérieures. D'après les résultats de Elek Jakab et de Lajos György, la recherche d'aujourd'hui connaît une situation plus facile, vue l'examen des documents de langue latine et allemande déjà rangés. Malgré tout, aux Archives Nationales de Kolozsvár, on ne trouve qu'un petit nombre de documents qui puissent éclaircir, en outre des instructions officielles, l'attitude personnelle des censeurs. D'une part, les textes des arrêtés sont déjà connus, d'autre part l'examen de leur transcription transylvaine paraît toujours nécessaire.

De l'activité de censeur de József Mártonfi on ne lit que dans quelques documents de cette décennie. Toutefois on peut constater, contrairement des opinions antérieures, en 1781 Mártonfi n'était pas investi de plein pouvoir de censure, mais il est nommé réviseur, et il contrôlait les livres importés, non-catholiques. Non seulement sa nomination, mais encore un compte-rendu, d'un envoi de livres destinés à la bibliothèque du Collège Protestant de Marosvásárhely prouve son classement.

Comparant le compte-rendu aux relevés de comptes bibliothécaires de l'époque du Collège, on peut arriver à des suites intéressantes autant de l'activité de l'office de révision qu'à la personne de József Mártonfi.

LENGYEL ANDRÁS
***A Hét* „Toll és tör” rovatáról (1908–1913)**

A „Toll és tör” rovat viszonylag kései fejleménye a lap történetének. Csak az 1908. október 25-i számban bukkan föl először – azaz már a *Nyugat* megindulása után. Az új rovatot az első alkalommal ‘kopf’ vezette be:

„ezt az új rovatunkat nem egy ember írja, hanem a szerkesztőség összes tagjai. Mind, akinek valami a begyiben van. Szívesen vesszük, ha az olvasóközönség is érdeklődik e rovat iránt és figyelmeztet egyre-másra, ami figyelmünket kikerülte volna: irodalomban, művészetben, társadalmi ferdeségekben. Ide mindenkinek szabad entréje van, aki a modern ízlést védelmezi meg a lábra kapott ízléstelenségekkel szemben”.¹

A glosszák, hasonlatosan az „Innen-onnan” rovat írásaihoz, rövidke és „névtelenek”, azaz csupán jellel megjelöltek. De amíg az „Innen-onnan” rovat írásainak jelölőit a nyomdában használatos jelekből válogatták, a „Toll és tör” írásait kis rajzok: piktogramok jelölik. Az első írást, amely mellett már fölbukkan piktogram, egy tollat és tört ábrázoló rajz kíséri: ez akár a rovat emblémája is lehet. Az „álló” tollat és a rá ferdén elhelyezett tört megjelenítő piktogram csak viszonylag rövid ideig maradt használatban: ezt az 1908. november 8-i számban már új „toll és törös” piktogram váltja föl. Az új jel hasonló ahhoz, amilyen a „leváltott” változat volt, de itt a toll tintatartóba van beállítva. Azaz az emblémafunkció változatlan, de a grafikai kivitelezés módosul. Ez a piktogram a többihez viszonyítva mindig különleges helyzetben szerepelt: mindig ez nyitotta meg a rovatot, az e jelhez tartozó írás volt a rovat első cikke. Nehéz is eldönteni, rovatembléma ez, vagy szerzői jel – ennek is, annak is fölfogható. De abból kiindulva, hogy ez a jel nem a rovatcím mellett, hanem a mindenkor első glossza mellett (előtt) áll, s elhelyezése olyan, mint a többi piktogramé, arra kell következtetnünk, hogy – bár kiemelt helyzetű – mégis csak szerzői jelről van szó. A rovat többi írása mellett szintén piktogramokat találunk, de ezek sorrendje mindig változik, s egy-egy számban nem is fordul elő minden jel. Itt a jelek (piktogramok) sorrendjét és előfordulását – ahogy az „Innen-onnan” rovat esetében is – a szóban forgó írások beszerkesztésének sorrendje határozza meg: a szerző, aki egy meghatározott jelet használ írása jelölésére, megírja szövegét, majd a szerkesztő (aki nem föltétlenül azonos

¹ A Hét 1908. 685.

a főszerkesztővel, Kiss Józseffel) kialakítja sorrendjüket, egymás után következésüket. Ezek a piktogramok tehát szerzőazonosító jelek, névalírás helyett állnak a glosszák előtt.

Az új rovat viszonylag hamar népszerű lett, legalábbis a lap ezt a képet alakította ki róla. Az 1909. január 3-i szám, Kiss József aláírásával, „Előfizetési felhívás”-t tett közzé. Ebben, egyebek közt, ezt is olvashatjuk:

„két apróbb rovatunk pedig: a *Toll és tör* és az *Innen-onnan* egészen specialitásai A Hét-nek. Az utóbbiban a hét eseményeit glosszáljuk élvezetes, ötletes, szatirikus módon, az előbbi pedig, bár még csak rövid ideje hogy megkezdettük, szókimondásával, bátorságával, tekintet nem ismerő igazságosságával és tartalmasságával máris kedveltjévé vált A Hét olvasó-közönségének.”²

Ami ebből bizonyos: a rovat csakugyan a polémia eszköze volt. S ha egy mondatban kell jellemezni, a „Toll és tör” a lap polemikus glosszarovataként határozható meg.

A piktogramok, amelyeket a rovat indításakor rajzoltattak meg, nem egészen egy és háromnegyed évig voltak használatban: 1910. nyarán lecserélték őket. Az 1910. július 24-i számtól teljesen megváltozik a piktogramok „stílusa”. Az addigi rajzos ábrákat vaskosabb, fa- vagy linómetszetre emlékeztető piktogramok váltják föl: ezek grafikai képe erőteljesebb. Mi állt a váltás mögött, nem tudjuk; maga a lap nem kommentálta a dolgot. Elképzelhető, hogy „stiláris”, ízlésbeli okok motiválták a változtatást, bár az eredeti, rajzos változat kivitele grafikailag tetszetősebb. Az új piktogramok némelyike pl. kimondottan primitív – igaz, egyik része a maga nemében csakugyan jól megkomponáltnak tekinthető. Elképzelhető az is, a szerzők dekonspirálódását megakadályozandó változtatták meg a jeleket. A váltás legvalószínűbb oka alighanem mégis az, hogy a polemikus rovathoz erőteljesebb, kevésbé finomkodó grafikai képet akartak társítani.

Egy valami többé-kevésbé bizonyos: a váltás szerkesztési megfontolásokból következett be. Jellemző e vonatkozásban, hogy a július 24-i számból (egyetlen egyszer a rovat történetében!) a „toll és törös” piktogram hiányzik. Azaz: új módon akarták szerkeszteni a rovatot. A „toll és törös” piktogram azonban, úgy látszik, már olyannyira a rovathoz tartozott, hogy nem lehetett kihagyni: a következő számtól újra szerepel a lapban. S ami föltűnő, a stílusváltozás ellenére ez a piktogram utóbb már nem változik meg, nem rajzolják (metszik) újra. Megmarad az új stílusú grafikai jelek között is.

Szerzőinek állneveiről a lap viszonylag sűrűn lerántotta a leplet, olykor az „Innen-onnan” rovat jelei mögött megbújó szerzőket is „leleplezte”, a „Toll és tör” rovat piktogramjainak használóit azonban nem fedte föl. Ez, polemikus rovatról lévén szó, érthető; ezzel védte szerzői inkognitóját. S mivel jórészt e rovatban zajlott a *Nyugat* elleni csatározás is, ez az óvatosság indokolt is volt: így ugyanis a modern irodalom fő áramlatával szemben védte meg szerzőit az esetleges meg-

² A Hét 1909. 1.

bélyegző, kiközösítő gesztusoktól. Ez a speciális helyzet magyarázza azt is, hogy a rovat műhelytitkairól a lap nem beszélt, s csak annyit „ismert el”, amennyi amúgy is nyilvánvaló volt mindenki előtt. Az 1912. április 7-i szám „Heti postá”-jában, azaz szerkesztői üzenetében például ezt: „A Toll és tör, meg az Innen-onnan rovatot a szerkesztő szerkeszti”³. De valójában még ez sem bizonyosan igaz, hiszen tudjuk, ez időben a főszerkesztő, Kiss József (aki egyébként is személyében viselte a felelősséget a lap minden megnyilvánulásáért) már sűrűn betegeskedett: hosszabb-rövidebb időszakokra ki-kiesett a napi munkából. Úgyhogy itt a „szerkesztő szerkeszti” formula inkább csak a tényleges szereplők elrejtését, hivatalból való megvédését szolgálta, semmint a valóságos helyzetet rögzítette.

*

A rovatban publikált írások szerepének megértéséhez előzetesen jó lenne tudni, melyik cikket ki írta. Az azonosításhoz külső adatunk nem nagyon van, magukból a glosszákból s a hozzájuk tartozó piktogramokból lehet csak kiindulni. A rovatban az indulástól 1910. július 24-éig 9, ezt követően 11 piktogram volt használatban. Ez a két szám együttesen azonban nem húsz különböző piktogramot ad ki. A váltás után ugyanis a „toll és törös” jelet továbbra is rendszeresen használták, az egyik első időszakból származó jel (‘ördög’) pedig utóbb (1913-ban) még néhányszor újra előkerült. Összesen tehát nem húsz, hanem csak 18 jelről van szó, de egyszerre, egy periódusban ezek sem fordulnak elő. Ha a jelek előfordulásait áttekintjük, megkapjuk a jelek használatának időrendjét, ritmusát, a más jelekkel való együttes előfordulásuk gyakoriságát. (A „toll és törös” piktogramot természetesen nem érdemes külön regisztrálni, hisz ez – a korai változtatás után – mindig jelen volt.) A regisztrálásban az látszik célravezetőnek, ha a jel után megadjuk, hogy melyik évben, s az év mely lapszámaiban fordul elő az adott jel.

[‘ördög’]

1908: 43, 45, 46, 47, 48, 51, 52, **1909:** 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 36, 37, 38, 39, 47, 49, 50, 51, 52, **1910:** 1, 2, 6, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, // 39, **1913:** 13, 19, 33, 36, 47, 49, 50.

[‘darázs’]

1908: 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, **1909:** 3, 4, 5, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 16, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, **1910:** 5, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29.

³ A Hét 1912. 231.

[‘páva’]

1908: 43, 46, 48, **1909:** 2, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 43, 44, 45, 46, 52, **1910:** 3, 5, 6, 9, 14, 19, 20, 21.

[‘le- és fölfelé hajló virág’]

1908: 44, 47, 51, **1909:** 2, 3, 5, 9, 10, 40, 43, 48, 52, **1910:** 4, 6, 8, 9, 13, 16, 17, 18.

[‘sárkány’]

1908: 44, 46, 47, 48, 49, 50, 52, **1909:** 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 21, 27, 30, 39, 45, 51, 52, **1910:** 4, 8, 11, 15, 24, 29.

[‘figura, tollal’]

1908: 46, 47, 49, 50, 51, 52, **1909:** 1, 4, 7, 8, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 48, 49, 50, 51, 52, **1910:** 1, 2, 6, 7, 10, 11, 12, 17, 24, 25, 26, 27, 28, 29.

[‘macska’]

1908: 47, 48, 49, 50, 52, **1909:** 1, 3, 4, 8, 14, 20, 21, 22, 24, 27, 28, 30, 32, 34, 35, 37, 40, 41, 42, **1910:** 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 12, 13, 14, 19, 22, 23.

[‘balra néző női fej’]

1910: 30, 32, 34, 36, 38, 41, 47, 50, **1911:** 1, 3, 6, 10, 13, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38, 41, 45, 53, **1912:** 3, 9, 12, 18, 20, 23, 25, 29, 37, 40, 44, 49, 52, **1913:** 5, 7, 10, 18, 22, 24, 25, 32, 34, 36, 39, 41, 43, 49.

[‘üstökös’]

1910: 30, 34, 36, 38, 42, 46, 50, **1911:** 1, 4, 5, 10, 13, 16, 19, 24, 27, 29, 32, 35, 38, 40, 42, 44, 48, 51, **1912:** 2, 4, 6, 8, 14, 16, 19, 22, 27, 31, 32, 35, 39, 42, 45, 46, 49, 51, **1913:** 2, 4, 7, 10, 14, 15, 17, 19, 22, 25, 29, 31, 35, 38, 40, 43, 47.

1910: 30, 33, 37, 52, **1911:** 2, 7, 11, 14, 17, 21, 24, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 51, **1912:** 2, 9, 11, 14, 19, 22, 25, 28, 30, 32, 34, 43, 46, 48, 51, **1913:** 4, 8, 12, 14, 16, 21, 23, 26, 30, 37, 42, 50.

[‘női fej, küllők mögött’]

1910: 30, 32, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, **1911:** 1, 3, 5, 7, 9, 11, 14, 16, 18, 20, 22, 25, 27, 30, 33, 36, 39, 42, 45, 47, 49, 52, **1912:** 1, 3, 5, 7, 9, 10, 12, 15, 17, 20, 24, 26, 28, 30, 33, 35, 36, 38, 40, 42, 45, 47, 50, **1913:** 1, 3, 6, 9, 11, 15, 17, 20, 22, 24, 26, 29, 33, 39, 41, 46.

[‘béka’]

1910: 31, 34, 36, 38, 41, 43, 45, 51, **1911:** 2, 8, 12, 15, 17, 22, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 47, 49, 52, **1912:** 1, 4, 6, 8, 11, 13, 16, 21, 24, 26, 27, 34, 36, 38, 41, 43, 46, 48, 51, **1913:** 2, 4, 8, 11, 15, 18, 23, 31, 33, 35, 38, 40, 43, 47, 48, 51.

[‘rózsa’]

1910: 31, 32, 35, 37, 40, 42, 44, 46, 47, 49, 52, **1911:** 1, 2, 6, 9, 11, 14, 16, 18, 20, 22, 25, 27, 30, 33, 36, 39, 42, 48, 51, **1912:** 3, 5, 10, 14, 16, 19, 22, 25, 29, 32, 34, 36, 41, 43, 46, 52, **1913:** 5, 7, 9, 12, 17, 24, 28, 30, 35, 42, 44, 48, 51.

[‘sokszirmú virág’]

1910: 31, 33, 35, 40, 42, 44, 50, 52, **1911:** 4, 7, 12, 16, 18, 21, 24, 26, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 50, 53, **1912:** 3, 5, 7, 10, 12, 15, 17, 20, 23, 27, 31, 33, 35, 37, 39, 40, 42, 44, 47, 49, 52, **1913:** 2, 3, 6, 8, 10, 13, 16, 20, 21, 25, 28, 31, 32, 35, 39, 41, 44, 46, 49, 51.

[‘orrszarvú, jobbra néz’]

1910: 31, 33, 35, 37, 40, 42, 44, 46, 49, **1911:** 3, 6, 9, 12, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 30, 33, 36, 39, 41, 44, 46, 50, 52, **1912:** 1, 4, 6, 8, 11, 13, 15, 17, 21, 24, 26, 28, 30, 31, 33, 35, 37, 42, 44, 47, 50, **1913:** 1, 5, 9, 12, 14, 16, 20, 28, 30, 32, 34, 37, 38, 42, 44, 46, 48, 50.

[‘autó, fölötte repülőgép’]

1910: 37, 39, 41, 43, 45, 51, **1911:** 5, 8, 10, 13, 15, 19, 23, 26, 28, 29, 32, 35, 38, 41, 44, 47, 49, 53, **1912:** 2, 7, 13, 18, 21, 23, 25, 29, 32, 34, 37, 38, 39, 41, 45, 48, 50, **1913:** 1, 3, 6, 9, 11, 13, 18, 19, 21, 23, 26, 29, 33, 36, 37, 40, 48.

[‘vitorlás hajó’]

*

Milyen következtetések vonhatók le ebből a listából?

1. A jelek előfordulási ritmusa kizárja, hogy itt pusztán illusztrációról, tértagoló tipográfiai eszközről volna szó. Ezt éppen az előfordulások szabálytalanságai árulják el. Bizonyos periodicitás ugyan kimutatható, van olyan jel, amelyik hosszú időn keresztül minden második számban előfordul, van olyan, amelyik minden harmadik számban, de – s ez a figyelemre méltó – ez a periodicitás is rendre megdőccen: a szünetek nőnek vagy szűkülnek, majd újra fölveszik a ritmust. A szabályosságok itt jól magyarázhatók, a szerzők előre megtervezett kötelezettségvállalásával: volt, aki minden második, volt, aki minden harmadik számban vállalt írást. Ám ezt a rendet az aktuális körülmények rendre felülírták, módosították. Ez a ritmus a szerkesztőségekben szokásos munkarendek ismeretében teljességgel életszerű. S arra vall, hogy a jelek csakugyan szerzőazonosító jelek, nem pedig önkényesen használható tipográfiai eszközök.

2. A jelek ismétlődő előfordulása, illetve az adott számokon belüli elhelyezési sorrendje (amit itt nem reprodukáltunk), szintén nem tipográfiai elemekként állítja elénk a jeleket. Ezek – valamiképpen – szerzőket szimbolizálnak. Erre vezethető vissza, hogy vannak többet, s vannak lényegesen kevesebbet szereplő jelek: ahogy az írással jelentkező szerzők is változó ütemben és gyakorisággal szoktak egy-egy lapban megjelenni.

3. Magukból a jelekből nem állapítható meg, hogy egy adott jel mindig, minden esetben ugyanazt a szerzőt jelölte-e. Sőt, az ‘ördög’ piktogram nagy valószínűséggel legalább két szerzőt jelölt. 1908-10-ben egy adott szerzőt, aki 1910 nyarától, a jelcsere időpontjától új jelet kapott; majd 1913-ban ezt a „régit” piktogramot egy teljesen új szerző, egy olyan szerző kapta meg, akinek addig nem volt jele. S az, hogy az idők folyamán egyesek kiváltak a rovat munkájából, mások viszont beléptek a rovat szerzői közé, miközben jelük továbbélt, nagyon valószínű. De az egyéni váltások ténye és időpontja magukból a jelekből nem állapítható meg.

4. A piktogramok szimbolikája nem esetleges, bizonyos szervezőelvek jól érzékelhetők. A jelek elég nagy számban attitűd-kifejező funkciójúak, s összefüggenek a bíráló, támadó szerepkör valamely modalitásával. A darázs, az orrszarvú, az ördög piktogram például tipikusan ilyen szimbólum. Érdekes viszont, hogy bizonyos szimbólumok nem a bírálói, hanem egyéb szempontokat emelnek ki: az autó és a repülő kettőse például a technikai haladásban kifejeződő, „modern” nézőpont jelképe, a vitorlášhajó (amely tágabb jelentéskörű s így nehezebben konkretizálható szimbólum) talán a ‘szabadság’, a távlatok szimbóluma (de lehet, hogy a Kiss József megverselte Knyáz Potemkin-re, azaz a lázadó, forradalmár hajóra alludál), stb. A női fejek (kétféle változatban) bizonyosan a társadalmi nem, a gender jelzései, de egyáltalán nem bizonyos, hogy a szerzők, akik e jelek alatt publikáltak, csakugyan nők lettek volna. (Ismeretes, hogy *A Hét*-ben használt állnevek egyik legnevezetesebbje, Emma, nem nőt, hanem férfit – Ignostust – takarta.) A női szerzők föltételezésénél valószínűbb, hogy e két női fej csupán a „női” nézőpont, a feminista irányultság jelzése. Megint merőben más allegoricitású piktogram a békáé. A nádszálra fölkapaszkodó s ott „brekegő” béka szimbóluma valószínűleg a dolgokba való belebeszélés attitűdjét jeleníti meg. A sokszirmú virág valamiféle esz-

téticista álláspont kifejeződésésként értelmezhető. Az ‘üstökös’ a perspektíva kivételességét, a zsenialitást fejezheti ki: az üstökös megvilágítja a dolgokat. Egészeben azt mondhatjuk, a piktogramok értelmezése (bármily bizonytalan is egy ilyen értelmező munka) arra enged következtetni, hogy szerepük a szerzők vonatkozásában részben a szerepkör, részben a szerzői alkat és nézőpont kifejezése, szimbólizációja lehetett. Valamiképpen tehát ezek is a szerzőkre (s rovatbeli szerepkörükre) utalnak. Ez egy újabb oldalról is megerősíti a már kimondott összefüggést: a piktogramokat szerzőazonosító jelekként kell értelmezni.

A piktogram-listából adódó kérdés az is: hány szerző húzódik meg a jelek mögött? A kézenfekvő válasz az lenne, hogy ahány piktogram, annyi szerző. Ez azonban aligha helytálló következtetés. A rovatot is fémjelző „toll és törös” embléma megváltoztatása mögött ugyan elvileg lehetett szerzőcsere is, de nem valószínű. (A jel kicserélése, illetve módosítása időpontjában még aligha volt indokolt szerzőt, méghozzá irányító pozíciójú szerzőt cserélni.) De a piktogramok 1910 nyári lecserélése már aligha lehetett egyben szerzőcsere is: ez ugyanis azt jelentené, hogy a rovatot író teljes szerzőgárda cseréjére került sor, két ilyen, polémikus alkatú és hajlandóságú gárdája *A Héme*ek viszont aligha volt. És semmi nem is indokolta, hogy ilyen teljes szerzőcserere szánják rá magukat. (Sokkal inkább a szerzők elfedésének megerősítéséről, esetleges dekonspirálódásuk hatálytalanításáról lehetett szó.) Ha viszont arra gondolunk, hogy a piktogramcsere csupán a szerzőket elfedő szimbólumok lecserélése volt, s az új szimbólumok mögött ugyanazok a szerzők írtak, akik addig is dolgoztak e rovatba, némileg megint csak leegyszerűsíténénk a helyzetet. Részben, kisebb részben azért, mert a jelcsere után nem ugyanannyi új piktogram bukkant föl, mint amennyi korábban volt, hanem valamivel több. A cserével együtt tehát néhány új szerző bevonása is megtörtént, noha – föltételezhetően – a törzsgárda ugyanaz maradt. Az a kínálkozó újabb következtetés azonban, hogy a jelcsere előtt nyolc (esetleg kilenc) szerző írt e rovatba, utána viszont csak néhány új szerző csatlakozott hozzájuk, megint csak féligazság lehet. A csere után ugyanis a piktogram-állomány tartósan változatlan maradt, még 1913-ban is csupán egyetlen régi szimbólumot vettek újra elő kiegészítésként, – márpedig a szerzőgárda bizonyos részleges változása logikusnak látszik. Egyáltalán nem életszerű, hogy a rovat szerzőgárdája teljességgel változatlan maradt volna, miközben *A Hét* szerzőgárdája fluktuált. S azt is tudjuk, számolni kell a rovat szerzőinek esetenkénti kényszerű kiesésével (betegségével, halálával) is. Maga a főszerkesztő, Kiss József például, tudható, ekkoriban már egyre hosszabb időre esett ki a munkából, a lap egyik legtermékenyebb munkatársa, Cholnoky Viktor pedig 1912 nyarán meghalt. Ha tehát föltételezzük, hogy ők is írtak a rovatba (márpedig minden a mellett szól hogy írtak), akkor ideiglenes (Kiss J.), illetve végleges (Cholnoky) kiesésükkel is számolni kell. Azaz: a változatlan összetételű jelkészlet használói köre, legalább alkalmilag, néhány esetben változott. Az a piktogram például, amit Cholnoky használt, az ő halála után bizonyosan gazdát cserélt: új munkatárs vette át.

Fölmerül egy csupán technikainak látszó probléma is: A rovat szerzői hogyan jegyezték kézírataikat? Névalírás vagy könnyen lejegyezhető jel e rovatban értelem szerűen nem volt, a piktogramok alkalmi reprodukálása, lerajzolása pedig

– tapasztalatból mondhatjuk – gyakorlatilag megoldhatatlan. Elvileg két eset látszik lehetségesnek. Vagy előrenyomott kéziratpapírra írta mindenki a maga cikket, s a nyomdász onnan tudta, melyik szöveg mellé melyik piktogramot kell oda-tenni. Vagy, s ez a másik eshetőség, a szerzők jelzés nélkül adták le kéziratukat, s a rovat irányítója – élőszóban – utasította a nyomdászokat, hogy melyik szöveg mellé melyik piktogram illeszthető. Ha a második eshetőség volt a gyakorlat *A Hét*-nél, akkor maga e gyakorlat is magában hordozta a hibázás, azaz a jelkeveredés lehetőségét, a szerzői piktogramok elvétése pedig tovább nehezíti az azonosítás munkáját.

Mindebből két lényeges következtetés adódik. Az egyik: a rovat szerzőgárdája, bár nyilvánvalóan módosult az idők során, összesen kb. 10–15 főből állhatott. A pontos létszám azonban magukból a piktogramokból nem állapítható meg. A másik, s még rosszabb következmény: bizonyossággal nem állíthatjuk, hogy ha azonosítjuk egy adott írás szerzőjét, ezzel a hozzája tartozó piktogram „állandó” szerzőjét is azonosítottuk. A szerzők azonosítása során tehát, a legnagyobb óvatossággal kell eljárni.

*

De kik lehettek a szerzők? Mely körben kell keresnünk őket? A legvalószínűbb lehetőség az, hogy azok dolgoztak e rovatba, akik a lap belső köréhez tartoztak, akik szerződött munkatársak voltak. (Ezt a föltevést gyöngíti, de nem cáfolja, hogy az 1910. január 16-i „Heti posta” egyik üzenete szerint: „A Toll és tör rovatba olyanok is írhatnak, akik nem munkatársai »A Hét«-nek.”⁴) Ha *A Hét* évfolyamait ilyen szempontból tekintjük át, a potenciális rovatszerzők listája a következő: Wallesz Jenő, Kiss József, Kóbor Tamás, Cholnoky Viktor, Kosztolányi Dezső, Lovik Károly, Szini Gyula, Szöllösi Zsigmond, Décsi Imre (1910-ig), Rózsa Miklós, Sztrakoniczky Károly, Szabolcsi Lajos, Fodor Gyula, Kárpáti Aurél, Lengyel Ernő, Sebestyén Károly és Márkus László. Érdekes, s talán nem is véletlen, hogy ez a lista nagyjából ugyanannyi nevet tartalmaz, mint amennyit – más megfontolásból – a rovat szerzőiként következtettünk ki. Bizonyítéknak nyilvánvalóan ez kevés, de azonosítás közben, munkahipotézisként a gyanúba veendő szerzők körét mégiscsak kijelöli. Úgy vélem, ezeket a szerzőket célszerű első menetben rávetíteni a piktogramokra, keresve közöttük az összetartozás lehetőségét.

Nyilvánvaló azonban, hogy a szerzők azonosítása csakis hosszadalmas folyamat lehet. S bár törekedni kell az egyes piktogramok és a hozzájuk tartozó szerzők összekapcsolására, könnyen elképzelhető, hogy ez a munka még jó ideig csak részleges eredményt hoz. Magam, egyelőre, nem is mernék vállalkozni a szerzőség tisztázására. Néhány, a rovat tapogatózó áttanulmányozása során szerzett tapasztalatot azonban, úgy hiszem, érdemes itt is rögzíteni.

1. Bizonyos, a „toll és tör”-ös piktogrammal megjelölt írások külön problémát jelentenek, ezek – folyamatos jelenlétük és állandósult vezető helyük révén – elv-

⁴ A Hét 1910. 48.

ben is különböznek a többitől. Hogy ki lehetett a piktogram használója, szerencsére, nem megválaszolatlan kérdés. A megoldás kulcsát *A Hét* 1913. karácsonyi – ünnepi – száma adja a kezünkbe, amely a munkatársaknak a lappal kapcsolatos emlékeit és vallomásait közli. Itt az egyik írás előtt, címpozícióban, ott van a „toll és tör”-ös piktogram, az írás végén azonban ezúttal aláírás is olvasható: Lynkeusz-Wallesz Jenő.⁵ A cikk jegyzésének ez a kettős formája (elején a piktogram, végén az aláírás) csakis egyféleképpen értelmezhető: a szerző, aki ezúttal megnevezi magát, elárulja, hogy a rovatot szimbolizáló piktogram az ő jele. Maga a cikk, amelynek szoros értelemben vett címe nincs (hacsak magát a piktogramot nem tekintjük címnek!) ezt az önleplezést, persze, explicit alakban nem mondja ki. De az elbeszélt anekdotát keretező nyitó és záró szövegrész indirekt beismerés. A nyitás ez:

„Gyakran találkoztam velük, a haragosokkal. Gyűlölet lobog a szemükben, de én állom a tekintetüket. Valamikor megbántottam őket, de nekem ez nem fájt és lelkiismeretem nem háborgott. Most, hogy körülményegek az ünnepi hangulatok, olyasfélét érzek, mintha elégtétellel tartoznék azoknak, akiket megbántottam. Vajon beérik az elégtétellel?”⁶

Ez a szöveg félreérthetetlenül a polémikus rovat szerzőjének megnyilatkozása. S az anekdotát záró részlet is ilyen jellegű:

„Talán beérik ezzel [ti. az elmesélt anekdotával]. Sohase bántottam meg senkit, aki rücskösebb volt, mint én.”⁷

(Itt a „rücskösség” valószínűleg a bírálhatóság metaforája.)

A „toll és tör”-ös piktogram ilyen, önleplező használatának nyilvánvalóan oka volt. Wallesz Jenő ezzel nemcsak azt „ismerte be”, hogy rendszeresen dolgozott a rovatba, de – a toll és tör-ös piktogram címbe emelésével – további két dolgot is hallgatólagosan elismer. A piktogram az ő jele, s e kiemelt helyzetű jel viselőjeként ő szólal meg a rovat nevében is. Azaz, jogosnak látszik a következtetés, ő volt a rovat irányítója. Ezt erősíti meg, hogy ő volt ez időben a lap segédszerkesztője is, azaz a tényleges napi munka irányítója. Az önleplezés oka, persze, aligha csak az ünnepi hangulatban keresendő: ilyen szerepkört tartósan titokban tartani úgysem lehetett. Az újságíró szakma, ha nyilvánosan nem is írt róla, alighanem tisztában volt Wallesz Jenő szerepkörével. Konspirálnia tehát már fölösleges volt. Ám így is óvatosságra vall, hogy még e helyzetben sem beszélt nyíltan, tételesen. Szövege inkább csak sejtet, mintsem tételesen leír. Meghagyja az esetleges visszavonulás és tagadás lehetőségét.

2. Az alkalmi excibihizmus is segítségünkre van. *A Hét* 1911. március 15-i számának egyik „toll és tör”-e „A Magyar Tudományos Akadémia” címet viseli.⁸ Eb-

⁵ *A Hét* 1913. 870.

⁶ *A Hét* 1913. 870.

⁷ *A Hét* 1913. 870.

⁸ *A Hét* 1911. 147–148.

ben a glosszában a jel mögé bújó szerző a *Magyar Nyelv* című folyóiratot emlegeti, amelynek – mint írja – „utolsó számában a következő épületes stílusban fogalmazott kérdést intézi hozzám [vagyis a szerzőhöz!]:

»Kiss Józsefnek. Tisztelettel kérdem, e versében:
ez itt a Tátra! egy világcsoda!
a sík mezőről púpja égbe mállik,
vajjon mit jelent itt a mállik?«⁹

A megfogalmazás kétségtelenné teszi, hogy a glosszában idézett szöveg címzettje Kiss József, s a válaszoló, aki a glosszát írja, csakis ő lehet: ezt a szerző a „hozzám” szóval hallgatólagosan elismeri. Bizonyos tehát: „A Magyar Tudományos Akadémia” című glossza szerzője Kiss József. S mivel a glossza jele, piktogramja egy vitorlášhajó, kimondható, hogy – legalábbis egy esetben – ez Kiss József jele volt. A kérdés az, mindig ő használta-e a vitorlášhajós piktogramot?

A válasz, sajnos, nem egyszerű. Van, ami amellet szól, hogy máskor is ő használta ezt a jelet, s van írás, amelyet – bár a jel azonos – bizonyosan nem ő írt.

Vitorlášhajós piktogram jelöli „A »Világ« című lapot” címmel megjelent cikket is.¹⁰ Ennek érdekessége, hogy ez a glossza voltaképpen Kiss József sérelmének fölpanaszolása: a *Világ* nem tudósított egyik fölolvásásáról, amelyet az Izraelita Magyar Irodalmi Társaságban tartott. Hogyan értelmezhető ez a témaválasztás? Pontosabban: kizárja-e ez, hogy a szerző maga a sérelmet szenvedett költő volt? Hogy Kiss József saját sérelmeit panaszolja föl, megítélésem szerint egyáltalán nem kizáró ok; az ilyesféle eljárás, név nélkül közölt írásokban, meglehetősen általános gyakorlat volt a korban. A glossza nyelve, stílusa, s az a mód, ahogy a szerző elégtételt vesz a *Világon*, ráadásul nagyon is jellemző Kissre. A „tör”-használat a maga nemében mesteri teljesítmény. Úgyhogy úgy vélem: Kiss József nevének és esetének fölemlegetése nemhogy Kiss szerzősége ellen szól, de megerősíti azt.

Merőben más a helyzet az 1913-ban publikált „A nevét nem tudtuk” című glosszával.¹¹ Itt, bár a piktogram ezúttal is a vitorlášhajós jel, a következőket olvassuk:

„Fiatal jogászok voltunk, ő [ti. Lengyel Zoltán] obstrukciós hős, és neki is jól esett, nekünk is, ha azt kiálthattuk: éljen doktor Lengyel Zoltán”.¹²

Ez a cikk, amely a tárgyalt időszakban (1908–1913) az utolsó ‘vitorlášhajós’ cikk, nem lehet a Kiss Józsefé. Kiss sohasem volt joghallgató, önmagáról nem beszélhetett úgy, mint aki valamikor „fiatal jogász” volt. Aki ezt a glosszát írta, az az utalásokból következtetve Kissnél jóval fiatalabb volt.

⁹ A Hét 1911. 147.

¹⁰ A Hét 1911. 753.

¹¹ A Hét 1913. 765.

¹² A Hét 1913. 765.

Ez az adat elbizonytalanítja a piktogram szerzőjének azonosíthatóságát. Vagy, talán helyesebb, ha úgy fogalmazunk, arra világít rá, hogy a piktogramot nemcsak Kiss használta, hanem – legalább egy esetben – valaki más is. A legvalószínűbbnek azt látom, hogy a piktogram eredetileg a Kissé volt (ez erősíti a piktogramnak „A Knyáz Potemkin” című verssel való lehetséges szimbolikus összetartozása is), ám – valamikor 1911 után, betegség vagy más okból – a jelet átvette tőle valaki. Teljes világosságot ez ügyben csak az teremtene, ha valamennyi e piktogrammal megjelölt írást módszeres tárgyi és stíluskritikai elemzésnek vetnénk alá. Most már mindenesetre van egy cikkíró, aki szerzőként megalapozottan gyanúba vehető.

3. A Hét 1911. április 9-i számában a „Toll és tőr” rovat egyik cikke „Shakespeare-fordításból” címmel (s kezdettel) jelent meg.¹³ A glossza a magyar Shakespeare fordításokat, közülük is elsősorban a klasszikusok fordításait bírálja.

„Fordították irodalmunk klasszikusai, akik a maguk eredeti soraiban soha ezekhez a fordításokhoz fogható zörgést véghez nem vittek.” Ez a vélekedés, nemzeti klasszikusokról szólván, már-már bálványromboló, de éppen ez a gesztus teszi lehetővé a szerző azonosítását. Sánta Gábor¹⁴ gazdagon adatolt, alapos tanulmányából tudható, hogy ez a vélekedés Cholnoky Viktorra vall. Ő képviselte, több írásában is. S hogy e glossza a szerzőnek korábban már kifejtett véleményét ismétli meg, ill. gondolja tovább, maga a cikk is jelzi:

„A mi klasszikusaink nevével megszentelt fordítások is egyszerűen értelmetlenek. A Július Caesar például – utánanéztünk – *mégegyszer*, mielőtt ezt a képrombolást véghez vittük – lehetetlen”.¹⁵

E bírálat korábbi részletezőbb változata meglehető Cholnoky írásai közt, Sánta Gábor hivatkozik is több ilyen írásra. Úgy gondolom tehát, e „képromboló” hevület, amelyet Cholnoky képviselt, de kortársai e téren nem követték, önmagában is eldönti a szerzőség kérdését. Ezt a „toll és tőr”-t Cholnoky írta. Szerzőségét megerősíti, hogy a glosszában van egy intertextuális utalás Szabó Dezső nevezetes kijelentésére – tagadó formában: „az apagyilkosoknak nem kell megkegyelmezni”.¹⁶ Ez a gondolat, úgy látszik, erősen foglalkoztatta Cholnokyt, mert több, névvel jegyzett írásában¹⁷ is főlemlegeti. Az utalás itt mindenesetre az ő szerzőségét valószínűsíti.

Az íráshoz tartozó piktogram egy rózsá’, az így jelölt glosszák tehát a Cholnoky írásaiként vehetők gyanúba.

Az azonosítást azonban komplikálja, hogy a Cholnoky-kutatásban komoly érdemeket szerző, s már hivatkozott Sánta Gábor a rovat egy másik (más piktogramú)

¹³ A Hét 1911. 228.

¹⁴ SÁNTA Gábor: *Irodalomtári kalandozások*. Szeged, 2008.

¹⁵ A Hét 1911. 228.

¹⁶ A Hét 1911. 228.

¹⁷ Vö: „ő nem tartja magukról azt, hogy olyan kevesen vannak, hogy még az apagyilkosoknak is meg kell kegyelmezni”. *A cettinjei ítélet*. = A Hét 1908. 436.

írását gyanítja a Cholnokyénak. A Cholnoky Shakespeare-kultuszát vizsgáló írásában ezt írja: „A Hét [...] 1910. február 6-i számának *Toll és tőr* című rovatában név nélkül megjelent írások egyikének szerzője is Cholnoky Viktor lehet”.¹⁸ S állításához lapalji jegyzet is tartozik: „[Cholnoky Viktor?]: Shakespeare-bojkott. A Hét, 1910. febr. 6. 86.”¹⁹ Sánta Gábor ugyan az írást jelölő piktogramról nem szól, azt nem kívánja azonosítani, de szerzőazonosító gesztusa – közvetve – ezzel is jár. Márpedig ez a február 6-i glossza más piktogrammal van jelölve, mint az általunk azonosított 1911. április 9-i.

Mit jelent mindez? A két azonosítás közül legalább az egyik nem stimmel? Úgy vélem, más a helyzet. Sánta Gábor föltevése nem zárható ki. A tematika csakugyan jellemző Cholnokyra, a vitában elfoglalt pozíciója is egybevág az övével. Akár ő is írhatta tehát. S ha jobban meggondoljuk, az sem zárja ki szerzőségét, hogy a rovatban egy másik piktogram már az övéként lett azonosítva. Mivel a két különböző piktogram egyike, a korábbi, „rég” stílusú, a másika pedig már „új” stílusú, a két jel különbsége egyszerű „átjelölés”, szimbólum-korszerűsítés eredménye is lehetne – amely az 1910 nyári piktogramcsere során keletkezett. Azaz, mindkét piktogram lehetne a Cholnokyé. Az egyik az ő régi, a másik pedig az ő új jele. Stílusát tekintve azonban ez a Sánta Gábortól – hipotetikusan – azonosított glossza megítélésem szerint más, mint amilyeneket Cholnoky írni szokott. E szöveg nyelvi jellemzői, „dallama” inkább a másik Shakespeare-rajongóra, Kosztolányi Dezsőre vallanak, semmint Cholnokyra. Egyelőre tehát az időben korábbi piktogram mögötti szerző azonosítását nyitva hagynám.

Egy dolog így is bizonyos: a ‘rózsás’ piktogrammal jelölt írások közül más darabok is Cholnokyéként vehetők gyanúba. Az egyik, ugyancsak 1911-ben publikált glosszában például így emlegeti Shakespeare-t: „rég elhalt kollegánkat, Shakespeare *Vilmost*”.²⁰ Márpedig ez a „magyaros” keresztnév használat Cholnoky jellemző stílusjegye volt, így, „magyarosan” használta a nevet például a drámaíró édesapjáról írott kitűnő, s Cholnokyra nagyon jellemző cikkében is.²¹

A ‘rózsás’ piktogram azonosításában azonban mégiscsak van egy zavaró momentum. Ha kigyűjtjük a megítélésem szerint Cholnokyt jelölő piktogram előfordulási adatait (ahogy korábban meg is tettük), nyilvánvalóvá lesz, hogy a ‘rózsás’ piktogramot *A Hét*-ben Cholnoky halála (1912. jún. 6.) után is használták. Elvben tehát legalább két eset lehetséges. 1. A ‘rózsás’ piktogram mégsem az ő jele volt (akkor azonban Cholnoky semmiképpen nem írhatott a rovatba, hisz ott Cholnoky halálának időpontja egyetlen piktogram előfordulási sorozatát sem szakítja meg!), vagy 2. halála után (esetleg már korábban) valaki más átvette, s a továbbiakban a sajátjaként használta a jelet. Teljes bizonyossággal nem lehet eldönteni a kérdést, de nagyon valószínű, hogy a második eshetőséggel kell számolnunk. Valaki valamikor (leginkább a Cholnoky halála körüli időkből) átvette tőle a piktogramot.

¹⁸ SÁNTA: *i. m.* (14. jegyzet) 124.

¹⁹ Uo.

²⁰ A Hét 1911. 839.

²¹ CHOLNOKY Viktor: *Beszélgetések*. Bp. 1910.

Itt is tehát csak a megalapozott gyanúig jutottunk el. A bizonyosság megszerzése további módszeres elemző munkát igényel. De hogy milyen nagy a tét, azt az egyik (még Cholnoky halála előtt, 1912. január 7-én született) 'rózsás' piktogramos glossza mutatja meg, amelyben a szerző ezeket írja:

„Hatvany Lajos két évvel ezelőtt életet adott a Nyugatnak s apasága hetedik esztendejében azt látja, hogy kár volt a csemetét meg nem fojtani, még mielőtt szégyent hozott a szülők tisztés nevére”.²²

Majd, miután Ady, Osvát és Fenyő Miksa is kap egy-két éles hangú minősítést, így folytatja:

„Hatvanynak nemcsak a két jó barától [Osvát, Fenyő], hanem a Nyugattól is el kellett távolodni, hogy tisztán lássa azt a kárt, melyet a lap a magyar irodalomnak és a magyar jó ízlésnek okoz. Másfél évvel kellett megnagyobbítani a distanciát, hogy Hatvany felismerje a Nyugat hibáit és bűneit. Másfél évig kellett remetéskednie Berlinben, hogy kultúrmissziójába vetett hitét kikezdje a saját lelkiismerete. Gondolkodási időnek ez elég hosszú, de mi meg tudjuk érteni, ha az emberek soká készülődnék ahhoz, hogy lebecsméreljék múltjuknak egy olyan fejezetét, amelyre a legbüszkébbek voltak valamikor. Hatvanyban becsüljük a kíméletlenséget, mellyel saját múltját és legsajátabb alkotását kritizálja, de ugyanakkor őszintén irigyeljük a siker miatt, melyet fellépése máris hozott neki. Mert az események csak ritkán igazolnak valakit oly hamar, mint amily hamar Osvát Ernő igazolta Hatvany Lajost. Osvát egy harmincsoros nyilatkozattal felel Hatvanynak, s ez a harminc sor megdöbbentő bizonyítványa annak a sokoldalú impotenciának, melyet Hatvany Lajos rászabadtott valamikor az irodalomra. Fenyő Miksa okosabb és hallgat. Miután Alfred Kerr még soha sem nyilatkozott Hatvany Lajos ellen, a Kerr-imitátornak semmisen áll rendelkezésére, amit mintául használhatna fel nyilatkozatához. Inkább hallgat tehát és türellemmel vár egy Hatvany–Kerr afférra”.²³

Ha ezt az élesen *Nyugat*-ellenes glosszát is Cholnoky írta, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a hajdan Osvátot respektáló, s a *Nyugat* indulásakor is még Osváttal együttműködő Cholnoky ekkorra teljesen szembefordult Osváttal és a *Nyugattal*. Mindez a modern magyar irodalmon belüli jelentős szakadásra utalna. Ha azonban ezt a glosszát már nem Cholnoky, hanem csak a lap valamelyik „névtelen” újságírója írta, e glossza nem több mint az öregedő Kiss József *Nyugat*-ellenes „magánháborújának” egyik, igaz paradigmátikus dokumentuma. Az írás helyi értéke tehát szerzőjétől függően akár jelentősen is különbözhet.

A megalapozott gyanú mindenestre Cholnokyra vetül.

A szerzőség tisztázása, túl az elvi megfontolásokon, más esetekben is perdöntő lehet. *A Hét* 1912. április 14-i számában jelent meg a 'békás' piktogrammal jelölt „Ankét lesz” című írás. A glossza, amely picit hosszabb, mint a rovat legtöbb írása, a magyar sajtótörténet egyik alapkérdéséhez szól hozzá, s jellegzetes álláspontot foglal el. Érdemes teljes egészében idézni:

²² A Hét 1912. 6.

²³ A Hét 1912. 6.

„Ankét lesz, a társadalmi tudósok, szociológusok megankétezik a kérdést, hogy összeegyeztethető-e az erkölccsel, a publicisztikai erkölccsel az a kettős alapra épített foglalkozás, mely nappal az ellenzék, este pedig a kormánypárt politikáját szolgálja. A problémáról hetekig írnak és beszélnek majd azok, akik nappal ügyvédek, orvosok, törvényszéki jegyzők, bankhivatalnokok, este pedig ügynevezett zsöllyeszociológusok. Mert akinek zsöllyéje van, az okvetlenül szociológiára adja magát, hisz a szociológia az a tárgy, mely a leggyorsabban elálmosít, tehát leginkább alkalmas arra, hogy egy ember jól kihasználja drága pénzen vásárolt zsöllyéjét. És amit az urak a zsöllyében kieszelnek, azt feltalálják nekünk, publicistáknak, mint erkölcsfilozófiai kiskátét. Érdekes, nagyon érdekes lesz ez az ankét. Meghalljuk, hogy a szövetkezeti direktornak mi a véleménye a politikai cikkirő erkölcséről. És hallunk még sok más véleményt, mert az erkölcs és a szociológia olyan, mint a vidéki ripacstársulatok primadonnája: mindenki hozzányúlhat. Pedig ha kissé komolyan foglalkoztak volna a problémával, még mielőtt az ankét boncoló asztalára feltalálták, maguktól is rájöttek volna, hogy a téma alkalmatlan a fejtegetésre. Miért ne szolgálhatna a politikai cikkirő két különböző irányú politikai pártot? Ő maga egyik párthoz sem tartozik, mert neki tökéletesen mindegy, hogy melyik párt politikája diadalmaskodik, nyugodtan és minden lelkiismereti konfliktus nélkül szolgálhatja akár az összes politikai pártokat. Egyikkel sem szolidáris, tehát nem vét se a meggyőződése, se a pártfegyelm ellen, ha este az ellenkezőjét írja annak, amit reggel írt. Nem ír meggyőződésből, tehát nem is jut összeütközésbe a meggyőződéssel. Mert elképzelhető ám az is, hogy vannak publicisták, akik semmiféle párthoz sem tartoznak, mert egyetlen párt politikáját sem tartják jónak. Avagy talán okvetlenül muszáj valamely párt kötelekébe tartozni? Nem, és a magyar publicisták érettségére vall, hogy a legtöbbjük nem is tagja a politikai pártköröknek. És ebben a különválásba mutatkozik legvilágosabban a publicisták tiszta erkölce. Ez az exkluzivitás dönti el, hogy erkölcsük minden kétségen felül áll, mert hiszen azzal, hogy nem párttagok, bizonyosságot tettek amellett, hogy semmiféle párt politikájával sem azonosítják magukat s így tehát tökéletesen mindegy, hogy eszükkel és tollukkal ezt vagy azt a pártot, vagy akár mind a kettőt szolgálják. És végül, miért erkölcsösebb egy pártot szolgálni, mint kettőt? Ahol minden pártpolitikának súlyos szépséghibái vannak, miért erkölcsösebb dolog, ha csak egy pártot szolgálunk s nem kettőt? Elvégre az erkölcsösséget nem a pártok száma, hanem a pártok politikája teszi. S ha már annyira erkölcsstelenek vagyunk, hogy egy ilyen párt politikáját szolgáljuk, az erkölcsünk semmivel sem süllyednek, hogy egy párt helyett kettőnek toljuk a szekerét”.²⁴

Aki ismeri a Kosztolányi-életrajzot, és ismeri a „Pardon”-okat író Kosztolányit leleplező Göndör Ferenc „interjúját” Kosztolányinéval,²⁵ az nem tudja elfojtani „ahá”-élményét: ez bizony az az érvelés, amelyet, önmaga védelmében, felesége közvetítésével Kosztolányi adott elő a bécsi emigránsoknak. Még a ‘reggel’, illetve ‘este’ szó metaforikája is ugyanaz: Kosztolányi és Kosztolányiné ugyanezzel a metaforikus szóhasználattal él, amikor az ellentétes lapokba való egyidejű dolgozás lehetőségéről beszélt. De kérdés, ő írta-e *A Hét* glosszáját? Vagy a ‘békás’ piktogrammal jelölt cikk csak előképe, érvelési mintája lett az élete nagy kríziséhez érkező „új nemzedékes” Kosztolányinak?

²⁴ A Hét 1912. 236–237.

²⁵ Vö. GÖNDÖR Ferenc: *Pardon! Kosztolányi Dezsőné kalandjai és viszontagságai a destruktív Bécs városában*. = Az Ember 1921. máj. 1. Csaknem egészében újraközli: Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Bp. 1979. 105 skk.

A válasz, sajnos, nem egyszerű. Az érvelés logikáján túl olyan szövegválasztás is Kosztolányira vall, mint a 'zsöllye' szó használata. A 'zsöllye' Kosztolányi egyik kedvenc, gyakran használt szava volt. Bizonyos megfontolások azonban óvatosságra intenek. Mindenekelőtt: van valami a mondatépítkezésben, amit nem érzek kosztolányisnak. Ilyen mindjárt a 'zsöllye' szó egy bekezdésen belüli túl gyakori használata. Kosztolányi általában nagyobb nyelvi választékosságra törekedett. Az 'És'-sel való, többszöri mondatkezdés sem az, ami tipikusan rá lenne jellemző. Leginkább azonban: az egész írásban van valami olyan újságíró-cinizmus (mondhatnánk ezt persze „bölcesség”-nek is), amelyhez 1912-ben Kosztolányi még nem volt elég öreg, elég tapasztalt. S ha ő írta *A Hét* glosszáját, voltaképpen kenyéradó napilapjának, a *Világnak* az irányultságát vonta – igaz, inkognitóban – kétségbe.

Summa-summárum: egyelőre nem merném azt mondani, hogy ez az érett Kosztolányira oly erősen emlékeztető glossza, s következésképpen a 'békás' piktogram az ő számlájára írandó.

A kérdés eldöntéséhez itt is további filológiai és stíluskritikai vizsgálat szükséges.

*

Mindaz, amit jelenleg a „Toll és tőr” rovatról tudunk, túlzottan sok bizonytalanságot tartalmaz. S ez, azt kell mondanunk, hogy nem is pusztán a véletlenek műve. Bizonyos jelek arra vallanak, a lap szerkesztői tudatosan törekedtek a rovat valóságos szerzőinek homályban tartására, sőt a velük kapcsolatos összefüggések elfedésére. A dezinformatív szerkesztésmód, természetesen, „érzékeny” területről lévén szó, érthető. De jó lenne minél nagyobb világosságot teremteni a rovat körül, mert a modern magyar irodalom (s szellemi élet) olyan folyamatai dokumentálódnak e rovat anyagában, amelyeknek módszeres föltárása elengedhetetlen.

A *Nyugat* indulása (1908) utáni *A Hét* eljelentéktelenedésének mítosza nem több mint az egykori harcok közben született *A Hét*-ellenes legendárium.

ANDRÁS LENGYEL

A propos de la rubrique „Plume et poignard” de 'A Hét' (La Semaine) (1908–1913)

L'inauguration de la rubrique „Plume et poignard” a été un résultat relativement tardif de l'hédomadaire fameux de József Kiss, intitulé 'A Hét' (*La Semaine*). La nouvelle rubrique est née en 1908, donc après le départ de 'Nyugat' (*L'Ouest*), et elle a été devenue dépôt des écrits polémiques. Son importance est due – entre autres – au fait, que la majorité des débats de 'A Hét' avec 'Nyugat' se sont également déroulés dans cette rubrique: donc le rapport des deux organes importantes de la littérature moderne hongroise peut être analysé à partir des articles de cette rubrique. Malheureusement, les écrits de la rubrique „Plume et poignard”, représentant les variants polémiques des écrits de la rubrique „A bâtons rompus”, conformément à sa pratique bien éprouvée, sont marqués par des signes qui symbolisent les auteurs.

L'étude présente procède au recensement de ces pictogrammes, cachants mais à la fois quand-même identifiants les auteurs, préparant avec la collection et la systématisation des données la base à une identification ultérieures des auteurs, actuellement anonymes. L'enjeu d'une pareille identification est grand, puisque c'est seulement à partir la définition des auteurs qu'on peut éclaircir les rapports personnels des débats de 'A Hét' et 'Nyugat'.

L'étude s'occupe des années de 1908 jusqu'en 1913 de la rubrique.

KÖZLEMÉNYEK

Ki volt valójában Bornemisza Péter magyar *Elektrájának* a nyomtatója?¹ A magyar irodalomtörténet által réges-rég óta számon tartott, korábban csak bibliográfiák leírásában említett² első, teljes egészében fennmaradt magyar nyelvű drámafordításunknak, Bornemisza Péter: *Tragoedia magiar nyelvenn, az Sophocles Electraiaabol* mai napig egyetlen fennmaradt példányát 1923-ban Herman Anders Krüger találta meg a gothai Tartományi Könyvtárban.³ A számára rejtélyes magyar nyelvű nyomtatványról sürgősen tájékoztatta a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatóját, Ferenczi Zoltánt,⁴ akinek gondozásában és utószavával, tekintettel a felfedezés jelentőségére, már a következő esztendőben közadakozásból megjelent a Bornemisza magyarította *Elektra* fotólitográfiai faksimile kiadása.⁵ Az igen értékes felfedezés napjainkig felbecsülhetetlen hatással van irodalomtörténetünkre. A hasonmás kiadást követően viszonylag rövid időn belül szövege újból megjelent.⁶ Később a „Régi Magyar Drámai Emlékek” ugyancsak közzétette a mű latin nyelvű utószavának magyar fordításával, valamint szövegkritikai jegyzetekkel és a korábbi szövegkiadások bibliográfiai vonatkozásaival együtt.⁷ Legutóbb pedig, mivel napjainkra a faksimile kiadás maga is megfogyatkozott, újra napvilágot látott az *Elektra* hasonmás kiadása Oláh Szabolcs kísérőtanulmányával.⁸ E dolgozat bevezetőjében olvasható az a széles körben elterjedt megállapítás – az addigi

¹ BORNEMISZA Péter: *Tragoedia magiar nyelvenn, az Sophocles Electraiaabol...* (Kolofon: Vienne Avstriae. Octavo calend: Iunij. 1558). *RMK* I 35 – *RMNy* 144 – VD 16 ZV 22964.

² Szabó Károly (*Régi Magyar Könyvtár* I. Bp. 1879, 35. sz. tétel) említést tett arról, hogy 1778. július 17-i levelében Kapronczai Ádám Bécsből küldött levelében pontosan idézte a mű címét. Sándor István példány ismerete nélkül *Clitemnestra Tragédiája* címen hivatkozott rá (Magyar Könyvesház, 14). Bessenyei György az egykor nála meglévő példány alapján a *Holmiban* (1779: 106–111) részleteket közölt Bornemisza drámafordításából.

³ A gyűjtőkötet annak a Georg Tannernek volt a tulajdona, aki Bornemisza Péter görög tanáraként javasolta tanítványának éppen ennek a Szophoklész műnek a fordítását.

⁴ Ferenczi Zoltán (1857–1927) irodalomtörténész, könyvtáros. 1891-től a kolozsvári, 1899–1925 között a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója volt. 1905-től az MTA levelező, 1917-től rendes tagja.

⁵ *Tragoedia magiar nyelvenn, az Sophocles Electraiaabol*. FERENCZI Zoltán az Elektra faksimile kiadásához írt utószava. Bp. 1923. I–VII.

⁶ A Magyar Irodalmi Ritkaságok 21. köteteként DIÓSZEGHY Erzsébet sajtó alá rend. és kiad. [Bp. 1933].

⁷ *Régi magyar drámai emlékek. I.* Kiad. és bev. KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla. Bp. 1960. 791–843.

⁸ OLÁH Szabolcs: *Bornemisza Péter: Tragédia magyar nyelven az Szophoklész Élektraiaabol*. Bp. 2009. /BHA XLII./ 1–60.

kutatások összefoglalásaként –, amely szerint a Szophoklész drámája alapján Bornemisza Péter által nemcsak magyar nyelvre átültetett, de „az keresztényeknek erkölcsöknek jobbításokra például szépen játéknak módja szerint rendeltetett” görög tragédia Raphael Hoffhalter bécsi nyomdájában készült.⁹ A császárvárosban tevékenykedő tipográfus nyomdai készletének ismeretében azonban ezt az uralkodó nézetet cáfolnunk kell. Az irodalomban és a nyomdászattörténeti szakirodalomban meghonosodott téves állítás forrásának feltárását követően a betűtípus-kutatás módszerét alkalmazva választ kívánunk adni a címbe feltett kérdésre: Vagyis, a magyar irodalomtörténet szempontjából oly jelentős irodalmi alkotást tulajdonképpen melyik bécsi tipográfiában nyomtatták ki?

A *Tragoedia magyar nyelvű... 1558.* május 25-én jelent meg Bécsben. A nyolcadrét formátumú nyomtatvány címlapján az impresszumban a megjelenés helye és dátuma mellett a nyomdász nem tüntette fel nevét, miképpen később a kolofonban a kiadás megismételt és napra pontosan megjelölt időpontjának közzététele után úgyszintén nem tette ezt meg. Ennek tudható be, hogy sem Szabó Károly bibliográfiájában¹⁰ a példány ismerete nélkül készült leírásakor, sem a korabeli bécsi kiadványokat számba vevő munkájában a magyar bibliográfusra hivatkozó Anton Mayer¹¹ nem nevezte meg a Bornemisza-féle irodalmi alkotás tipográfusát. Miként nem közölte ezt Ferenczi Zoltán a fentebb hivatkozott kísérőtanulmányában, valamint az akadémiai előadásában sem.¹² Gulyás Pál a 16. századi magyar nyomdászattörténetet összefoglaló, az 1931. esztendőben megjelent monográfiája szintén nem tett említést arról, hogy az *Elektra* megjelentetője Raphael Hoffhalter lett volna.¹³ Ez azért is figyelemre méltó, mert ugyanakkor ebben a tanulmányában szóba hozta a legfrissebb kutatási eredményt, a Bornemisza Péter által fordított, 1562. évre szóló magyar nyelvű, Bécsben Raphael Hoffhalter tipográfiájában kinyomtatott kalendáriumot.¹⁴ De nem említette, és összefüggésbe sem hozta a magyar nyelvű naptárat Bornemisza korábbi másik magyar nyelvre átültetett művével, az *Elektrával*.

A szakirodalomban elsőként Pukánszky Béla említette az *Elektrát* a Hoffhalter-műhely nyomtatványaként a magyar nyelvű könyveket megjelentető korabeli német nyomdáról 1939-ben publikált tanulmányában.¹⁵ Német nyelvű értekezésében ugyan nem indokolta feltételezését, de valószínűsíthetően a titkon református tipográfus és a protestáns Bornemisza 1561. évi együttműködését¹⁶ alapul véve – szemben Gulyással – gondolhatott arra, hogy kettőjük kooperációja már korábban is létezhetett. Ezért vélelmezhetette a Bornemisza-művet a Hoffhalter-officina termékének.

⁹ Uo. 5. Oláh Szabolcs követve a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* 144. sz. tétel leírását –, ahol a betűtípusokra hivatkozva a Hoffhalter műhely nyomtatványának vélték az *Elektrát* – elfogadta, hogy a nyomtató személye, Raphael Hoffhalter.

¹⁰ *RMKI* 35.

¹¹ MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1682*. I. Band. Wien, 1883. 99. „Sine anno et typographi nomine” felsoroltak között az 530. számú tétel.

¹² Ferenczi Zoltán előadását az MTA I. osztályában 1923. október 8-án tartotta meg.

¹³ GULYÁS PÁL: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV–XVI. században*. Bp. 1931. 131–134.

¹⁴ *RMNy* 165.

¹⁵ PUKÁNSZKY Béla: *Deutsche Offizinen im Dienste des ungarischen Buches*. = Gutenberg Jahrbuch 1939. 218.

¹⁶ *RMNy* 165.

Ugyancsak 1939-ben jelent meg Schulek Tibornak a Bornemisza Péter életét és tevékenységét gazdag forrásanyag felhasználásával feltáró monográfiája, amelyben ő úgyszintén Raphael Hoffhaltert nevezte meg az *Elektra* nyomdászának.¹⁷ Álláspontja szerint az 1558-ban a bécsi tipográfustól nyomdai készletet vásárló, a császárvárosban Bornemiszával ekkoriban ugyancsak ismeretséget kötő Huszár Gál közvetítésével jött létre a kapcsolat a görög drámát magyarra fordító szerző és Bécs jeles nyomdása, Raphael Hoffhalter között. Ennek ésszerű következményeként gyanítható Schulek az *Elektrát* Raphael Hoffhalter kiadványának. Álláspontja logikus, különösen annak ismeretében, hogy Huszár Gál és Raphael Hoffhalter 1557-től személyesen ismerhették egymást.¹⁸ Bornemisza Péter életrajzából pedig köztudott, hogy 1557 őszén beiratkozott a bécsi egyetemre, ahol a filozófiai kar hallgatója lett.¹⁹ Elviekben tehát a három érintett személy, akiknek sorsa a későbbiekben valóban összefonódott, csakugyan tarthatott fenn kapcsolatot egymással már 1558-ban. Ezt az érvelést elfogadva vált a szakirodalomban általános érvényű állítássá, hogy az *Elektra* kiadója Raphael Hoffhalter volt.

A valós tények azonban cáfolják az ésszerű feltételezést. Az *Elektrában* alkalmazott nyomdai anyaga ugyanis nem egyezik a Hoffhalter-officina tipográfiai jellemzőivel, az ott használt betűtípusok összességével. Bornemisza híres művét nem Raphael Hoffhalter, hanem más nyomtatta ki. A következőkben állításunk bizonyítására ismertetjük a bécsi Hoffhalter-műhely tipográfiai jellemzőit, részletesen felsorolva a műhely által ebben az időszakban, a kiadványaiban alkalmazott antikva és kurzív betűtípusokat.

Raphael Hoffhalter 1557-től kezdve rendelkezett azokkal az antikva betűsorozatokkal,²⁰ amelyeket bécsi tevékenysége alatt mindvégig a latin, illetve később a magyar nyelvű nyomtatványokban szerepeltetett. A reá jellemző tipográfiai sajátosságok szerint: a húsz sor méretű 292 mm-es szövegtípust a cím, fejezetcím, valamint a szedett iniciálék kiszédésénél alkalmazta. A legtöbb esetben a főrész szövegét a 118 mm-es antikva szövegtípussal,²¹ míg az elő- illetve utószót felváltva a 96 mm-es antikva vagy az ugyancsak 96 mm-es kurzív szövegtípusokkal szedte. Ez utóbbit, a 96 mm húsz sor méretű kurzív betűsört esetenként felváltva a 80 mm-es antikva szövegtípussal, használta a marginális jegyzetek kiszédésekor is. Az 1558. esztendő jelentős változásokat hozott a Hoffhalter nyomda életében. A műhely felszerelése számottevően gyarapodott. Kiadványaiban ekkor tűnnek fel azok

¹⁷ SCHULEK Tibor: *Bornemisza Péter*. Sopron–Bp.–Győr, 1939. 20. és 22.

¹⁸ Huszár Gál 1557. október 26-án Heinrich Bullingerhez írott levelében a választ Raphael Hoffhalter bécsi címére kérte. LAMPE, Friedrich Adolf: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 115.

¹⁹ VÉGH Ferenc: *Bornemisza Péter ifjúsága*. = It 1952: 516. – NEMESKÜRTY István: *Bornemisza Péter az ember és az író*. Bp. 1959. 47. – KATHONA Géza: *Bornemisza Péter névbejegyzése a wittenbergi egyetem anyakönyvében*. = ItK 1987–1988: 91. – SCHULEK: *i. m.* (17. jegyzet) 14.

²⁰ A 20 mm-es antikva kiemelőtípus, a húszsorméretük alapján 292, 118, 96 és 80 mm-es antikva szövegtípusok, valamint a 96 és 80 mm-es kurzív szövegtípusok.

²¹ A vizsgált időszakban a 118 mm-es betűtípus csak Raphael Hoffhaltternél fordult elő Bécsben, amelynek matricájával is rendelkezett. (L. 1. ábra). Ezért tudott újabb változatot önteni Huszár Gál Magyaróvárott felállított tipográfiája számára. Majd később, Debrecenbe menekülését követően a Huszár Gál által hátrahagyott nyomdai anyag részeként 1564-ben felújította ezt a betűsört. BÁNFI Szilvia: *Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa*. = MKsz 1986: 12.

az újonnan beszerzett, saját tulajdonú nyomdai díszek, illusztrációk, iniciálé sorozatait, nyomdász-jelvénye, amelyek megjelenésüket követően a tipográfus bécsi működése során nyomtatványaiiban végig felismerhetők, nyomdatermékeit pontosan azonosítják.

A Raphael Hoffhalter által 1558. esztendőben kinyomatott latin nyelvű kiadványokat az előzőekben leírt, a felsorolt betűsorozatok és könyvdíszek felhasználásával szerkesztett tipográfiai megjelenítés jellemzi. Ez lényegesen eltér a Bornemisza *Elektrájában* alkalmazottól. Ugyanis ott a címet, a fejezetcímet és a szedett iniciálékat egy másik, mérete szerint 7,5 mm-es antikva kiemelőtípussal, míg az előszót, valamint a dráma szövegét a 116 mm-es antikva szövegtípussal szedték. Az utószó a Hoffhalter nyomdában is előforduló, azzal egyező 96 mm-es kurzív szövegtípussal készült. A nyomtatvány illusztrálására egyedül a címlap hátoldalára (A₁b) nyomtatott két fametszetet szolgált. A szerzőnek a keresztény közönség morális jobbítását célzó szándékát nyomatékosító 62×49 mm-es metszetek a Tízparancsolat „Ne ölj,” és „Ne paráználkodjál” erkölcsi parancsát illusztrálják.²² Díszítőelemként még szerepel a 7,0 x 4,5 mm méretű nyomdai cifra, amely a dráma szövegét zárja le, elválasztva egyben azt a latin nyelvű utószótól. A Hoffhalter által megjelentetett nyomtatványokban sohasem fordulnak elő az említett könyvillusztrációk, sem a cifra. Vagyis a Hoffhalter-féle tipográfia díszkészletével, beleértve a nyomdai cifráit is nem egyeznek az *Elektrában* találtakkal.

1558-ban Raphael Hoffhalter sajtója mellett Bécsben még két nyomda dolgozott. Nevezetesen az 1549-ben Ägid Adler által alapított officina, amely a tulajdonos halálát követően az özvegygel kötött házasság révén 1553-tól Michael Zimmermann tulajdonába került. A másik a Johannes Singriener által 1510-ben alapított tipográfia volt. Ekkorra már az alapító fiának, ifjabb Johannesnek tulajdonát képezte. A három nyomda anyagának összehasonlító vizsgálatát követően megállapítható volt, hogy a Bornemisza-műben található nyomdai anyag – a betűtípusok, valamint a nyomdai cifra – a korábbi Adler majd Zimmermann műhelyben alkalmazott nyomdai készlettel azonos.

Raphael Hoffhalter bécsi nyomtatványainak ismerete azonban tovább árnyalja a képet. Ugyanis éppen az 1558. évben két olyan nyomtatványról is tudomásunk van, amelyeknél kimutatható a tipográfusnak Michael Zimmermann-nal való együttműködése.²³ Ennek egyik bizonyítéka a né-

²² A 16. század közepén Bécsben működő nyomdák közül mind a Singriener, mind a Zimmermann nyomda rendelkezett olyan fametszetsorozattal, amely a bibliai Tízparancsolat illusztrálására szolgált. A tíz tagból álló fametszetsorozatot legtöbbször a nagyméretű falinaptárak illusztrálásakor használták fel. A Bornemisza műben szereplő Káin által elkövetett testvérgyilkosságot, illetve a paráznaságot szimbolizáló, a fürdőző Bethsábét megleső Dávid királyt ábrázoló metszetek nem egyezöek a Singriener nyomda azonos témájú metszeteivel. A feltehetően a Zimmermann officina nyomdai készletébe tartozó fametszeteket még nem sikerült azonosítani. Erre csak az említett nyomda teljes készletének ismeretében van remény, ami további kutatást igényel.

²³ A nyomdai vállalkozásból élő, egy városban tevékenykedő Michael Zimmermann, valamint Raphael Hoffhalter tipográfusok, akik elvileg egymás konkurensei voltak, mégis szokatlan módon együtt működtek. Ebből arra következtetünk, hogy a bécsi Adler nyomdában való 1553-as foglalkoztatása előtt a Zürichből a császárvárosba érkező Zimmermann (DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich*. Wien, 1982. 49.) és Raphael Hoffhalter korábról ismerhették egymást. Nagy valószínűség szerint Zimmermann már a svájci városban, mint nyomdász dolgozhatott, és ennek során még akkor, ott kapcsolatba kerülhetett a betűöntő és mintametsző Raphael Hoffhalterrel. Feltevésünket erősíti, hogy Hoffhalter 1556-ban bécsi működését azzal az elwangeri Kaspar Krafttal közösen kezdte meg, aki korábban, mint betűöntő az Adler–Zimmermann-tipográfiával szoros munkakapcsolatban volt. Közös együttműködésük eredményeként 1555-ben a szír nyelvű János evangéliumát (Denis 541), 1556-ban pedig szír nyelvű könyvet (Denis 546) adtak ki. Mindezek alapján elképzelhetőnek tartjuk, hogy Raphael Hoffhalter Zimmermann hívásának eleget téve változtathatta meg hirtelen Lengyelországba való visszatérésének szándékát és költözött családjával

met-római császárrá megválasztott Ferdinándot köszöntő, *Triumphus D. Ferdinando I.*²⁴ című kötet volt. Köztudomású, hogy Miksa nagy ünnepségeket rendezett apja, I. Ferdinánd tiszteletére, amikor császárrá koronázásáról Frankfurtból visszatért Bécsbe. Az ünnepségeken az egyetem vezetése is képviseltette magát. Az újdonsült császár köszöntésén Georg Ederrel együtt több tanártársa is részt vett. Az egyetem rektora köszöntő beszéde mellé átnyújtotta I. Ferdinándnak, az ünnepi alkalomra elkészült ajándékkötetet. Ez tartalmazta Georg Edernek ott, akkor elmondott szónoki köszöntőbeszédét is, valamint az egyetem tanárai által az új császár tiszteletére írt üdvözlő verseket.²⁵ Ezt az ünnepi kiadványt nyomtatójának, Raphael Hoffhalternek erre az alkalomra időzítve kellett kinyomtatnia. Am minden bizonnyal kicsúszhatott a megadott határidőből.²⁶ Véleményünk szerint ezért fordulhatott elő szokatlan módon, hogy a konkurens Michael Zimmermann is segédkezhetett felszerelésével az ajándékba adott kötet kinyomtatásában. Ugyanis az utolsó két füzetnek saját készletével²⁷ történt kinyomtatásakor maga is hozzájárult ahhoz, hogy az újdonsült császár számára átadandó ünnepi kötet időre elkészülhetett. Az impresszumban viszont egyedül csak Raphael Hoffhalter neve olvasható.

együtt Bécsbe. (1553. május 27-i keltezésű az az írásos tanúsítvány, amelyet a zürichi tanács Hoffhalter eredeti lengyel nevére – Skrzetusky – állított ki „Posnonia in Polen” történő visszatérése céljából. BORSA Gedeon: *Hoffhalter-problémák*. In. *Könyvtörténeti írások*. I. Bp. 1996. 209). Így értelmet kap, hogy miért segítette ki az időzavarba került Hoffhaltert a konkurens Zimmermann nyomda 1558-ban.

²⁴ EDER, Georg: *Triumphus D. Ferdinando I. Ro. Imperator i... archigygnasii Viennensis nomine... renunciatus... Ad eundem Panegyrica aliquot doctissimorum hominum ... carmina*. Denis 590 – RMK III 5271 – VD 16 E 550.

²⁵ A 16 szerző, közöttük Zsámboky János verseit tartalmazó kötet elnyerte az uralkodó tetszését, amelynek következtében hamarosan megerősítette az egyetem privilégiumait, valamint nagyapja, I. Miksa idejében meghonosodott ünnepi alkalmakkor rendezett költőkoronázások hagyományának felelevenítését is engedélyezte. Érdemes itt megemlítenünk azt is, hogy a feltételezések szerint július 12-én a bölcsészeti kar megtartotta első ünnepélyes „költőkoszorúzását,” amelyen talán a bécsi magyar diákság előadhatta Bornemisza *Elektráját* SCHULEK: *i. m.* (17. jegyzet) 17. – OLÁH: *i. m.* (8. jegyzet) 5. – ALMÁSI Gábor: *A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében*. = AETAS 2005: 28–29. – FULTON, Elaine: *Catholic belief and survival in late sixteenth century Vienna: the case of Georg Edre (1523–87)*. Aldershot, 2007. 56–57.

²⁶ Ebben minden bizonnyal nem a nyomdász, Hoffhaltert terhelhette a felelősség. Valószínűleg a szerzőktől csak későn kaphatta meg a publikálásra szánt írásaikat. Megjegyzendő, hogy Hoffhalter pontosan az üdvözlő kötetel azonos időpontban nyomtatta ki azt az egyleveles nyomtatványt, amely Bartholomeus Reisacher *Corona Caesare* című képversét jelenítette meg. A fába metszett császári korona gyöngydiszeibe illesztett betűk ügyes elhelyezése bravúros tipográfiai megoldást, s vele együtt időt igényelt. Ezt az egyleveles nyomtatványt az ajándékba szánt kötetbe ragasztva adták át az új császárnak.

²⁷ Az utolsó két, „S” és „T” jelű füzet a Zimmermann officina készletébe tartozó 7,5 mm-es antikva kiemelőtípussal, valamint a 116 mm-es antikva szövegtípussal nyomtatták, akárcsak az *Elektrát*. (L. 4. ábra).

A másik munka, amelyet szintén Hoffhalter nem egymaga készített, Wolfgang Lazius *Commentarium rerum Graecarum libri II, quibus tam Helladis quam Peleponnesi...* című műve volt.²⁸ Ennek nyomtatásában a betűtípusok alapján megállapíthatóan Hoffhalter mellett saját készletével ugyancsak részt vett Michael Zimmermann, továbbá az ifjabb Johannes Singriener is. Feltételezhetően, mivel a három bécsi nyomdász közösen működött közre a díszes, reprezentatív kötet megjelenítésében, ezért hármójuk nevének a címlapon történő szerepeltetésétől ez esetben inkább eltekinthettek. Ezért a mű a tipográfusok nevének feltüntetése nélkül jelent meg. Az említett két nyomtatványnak jelentős részét saját felszerelésével azonban Raphael Hoffhalter nyomtatta. Az ifjabb Singriener és Michael Zimmermann a maga betűkészletével csupán csak a kötet néhány füzetének megjelenítésében működött közre. A későbbiek során nincs ismeretünk más olyan, a Hoffhalter-officina által megjelentetett kiadványról, amelynek nyomtatását ne egyedül, hanem másokkal együtt közösen végezte volna. Raphael Hoffhalter a nyomtatóműhelyében készült köteteket saját készletével nyomtatta. Amikor pedig más műhely számára dolgozott, mint például 1560-tól a Jezsuita Kollégium nyomdájában, akkor nevét az esetek döntő többségében feltüntette az impresszumban.²⁹ Éppen ezért kizárjuk annak lehetőségét, hogy az *Elektrát* a Zimmermann-féle készlettel esetleg Hoffhalter nyomtatta volna.

A fentiek összegzéseként megállapíthatjuk, hogy az eredeti görög szöveg alapján Bornemisza Péter által átdolgozott és magyarra fordított Szophoklész tragédia kiadója Bécsben Michael Zimmermann tipográfiája volt. Ezek alapján az *RMNy* 144. tétele az alábbiak szerint módosul:

BORNEMISZA Péter: Tragoedia magiar nelyenn az Sophocles Electriaiabol. Nagiob rezre forditatot éz [!] az kerezteneknek erkoeczöknek iobitasokra peldaul szepen iateknek mogia szerint rendeltetet Pesti Bornemizza Peter deak által. (Viennae Avsriae) MDLVIII [Michael Zimmermann].

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* bibliográfiája eddig a Zimmermann műhelyben (1553–1565) készült magyar nyelvű nyomtatványt nem ismert, de számon tartja az előd, Ágidius Adler tipográfiájában 1549–1551 között nyomtatott magyar nyelvű munkákat (*RMNy* 80, 81). Vagyis az utód, Michael Zimmermann számára nem volt előzmények nélküli magyar nyelvű nyomtatvány megjelenítése.

BÁNFI SZILVIA

²⁸ VD 16 L 846. A reprezentatív kiállítású nyomtatvány három tipográfus közös munkája. Michael Zimmermann készletével készül az első, számozatlan füzet 2–4 levele, a címlap verzójára nyomtatott Lazius portréját ábrázoló rézmetszet, az „L–M” füzetek közé kötött ugyancsak számozatlan két levél, továbbá a két térképmelléklet (rézmetszet). Raphael Hoffhalter felszerelésével nyomtatták a címlapot, a „B–R” (utóbbi csak két levélből álló) füzeteket, míg az „S–Y” füzeteket a Singriener nyomda betűtípusaival szedték ki.

²⁹ OLÁH Miklós: *Catholicae ac Christianae... religionis praecipua quaedam capita de sacramentis*. VD 16 O 530 – DES FREUX, André: *De Vtraque Copia, Verborvm Et rerum praecepta, una cum exemplis dilucido breuique carmine comprehensa, ut facilius & iucudius edisci, ...* VD 16 D 599 – DESPANTERIUS, Johannes: *Io. D. Ninivitaie, grammaticae Institvtionis Libri Septem: una cum carminum eiusdem succincta enucleatione, et dictionum compendiaria interpretatione, per Sebastianum Duisburgensem in compendium redacti*. Viennae, Austriae: In Aedibus Iesv. Excudebat Raphael Hoffhalter, [1560–1562?] Prievizda, SK Piarista könyvtár, jelzete: Pr 3422.

IDE KERÜL AZ 1a és 1b ÁBRA (FEKVŐ)

A Æ B C D E G H I K L M N
O P Q R S T V X Z , =

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V Y Z Q U
A Æ C E G I K L M N O R S T V Z a ã ä å b c d e è é ê ë ì í j k l m n ñ o ó ò ô õ ö æ p q r s t u v x y z
h i j k l m n o ó ò ô õ ö æ p q r s t u v x y z
v x y z & . , : ; ? - =)

M V f a g e d u m b r e u i b u s m i h i f u g g e r e g r a t a c a
O m n i b u s i n u i c t i p r æ c o n i a C æ f a r i s , v l t r o (n e t i
E x o p t a t a d i u m e l i o r i b u s v t e r e p e n n i s ,
C æ f a r a d e s t e t e n i m n o s t r i s p e s v n i c a r e g n i ,
F e r d i n a n d u s , a u i s G e r m a n i s e d i t u s , v n u s
C e u c a p u t I m p e r i j , q u i T e u t o n a r e g n a g u b e r n a t .
A p r i m a r e p e t a m s i c u i u s o r i g i n e s t i r p e m ,
H e i m i h i d e f i c i e n t i n t a l i c a r n i n e v i r e s .
E s t q u i a c e u r e f e r u n t a n n a l e s , r e g i b u s o r t u s ,
H a u d q u i b u s e x i g u a m d e b e t G e r m a n i a l a u d e m
Q u o r u m s i t e n u i p r æ c o n i a d e b i t a v e r f u ,

2. ábra. A Zimmermann-nyomda 7,5 mm-es kiemelőtípusa és 116 mm-es szövegtípusa

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R R S T V W X Y Z Q U I Q U
a ã ä å a a c a s a t b c d e e è é ê ë ì í j k l l m n o ó ò ô õ æ
p p p q q q r r s s s t t t u u u v v x y z Et & §
. , : ; ? - =) (0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 9

Thomas Bakocz de Erdewd. Cardinalis Stri
goniensis mortuus in mense Iunio. Anno 1521.
Cui successit Georgius Zachmar eodem anno.
Eodẽ Anno, Maria Regina deducta in Hun-
gariam, excepta fuit Buda, à Rege Ludonico in
mense Iunio.

3. ábra. A Hoffhalter- és a Zimmermann-nyomdában is használt 96 mm-es kurzív szövegtípus

TRIVMPHVS D. Ferdinando I. Ro.

IMPERATORI INVICTISS. P. P.

AVGVSTISS. ARCHIGYMNASII VI-
cennensis nomine pro felicibus Impe-
rij auspicijs renunciatus.

PER D. GEORG. EDER I. V. D.

Ces. S. Maiestatis Consiliarium, & pro
tempore Rectorem.

AD EVNDEM PANEGYRICA A-

liquor doctissimorum hominum carmina, eius-
dem scholæ nomine, pro communi congratula-
tione de Imperij fascibus tam feliciter
adeptis, conscripta. QUORUM A V-
TORVM nomina se-
quens exhibet pa-
gina.

VIENNÆ Austriæ excudebat
Raphael Hofhalter.

ANNO M. D. LVIII.

Sic quoque longa trahent triplices tibi fila forores,
Regnum bonis abundet ut fluentibus.

MAGNIFICVS RECTOR D.
Georgius Eder I. V. D. &c. suo &
Academiz nomine.

Hic quodcumque vides, quiddam tenet ambitus orbis,
Fluminis instar abis.
Omnia vertuntur, premit vrgens cuncta vetustas
Nil sine fine manet,
Ardua rumpuntur vallatis moenia fossis,
Altaque recta cadunt,
Magnanimus vires Heros amittit, & omne
Quod fuit ante, fugit,
Magnus Alexander quorsum, quorsum Hector &
Gloria Dardanidum? (ingens
Nonne velut fumus tenues fugere per auras,
Nil nisi fama subest.
Sed manet æternos durans doctrina per annos,
Ingenijque decus.
Cuncta quidem mortis telo rapiuntur acerba
Interitumque ferunt.
Sed floret studij dos acquisita probatis,
Nec perijisse potest.
Doctorumque licet membris mors sæua minetur,
Non nocet ingenio.

Corpore

Corpore sed vivit fragili tellure sepulto,
Perpetuoque manet.
Mæonides testis vates, quem scripta celebrem,
Et sua vena facit.
Ergo triumphali rediens nunc Cæsar honore,
Imperijque caput.
Te tali reducem plaudens Academia vultu,
Excipit atque petit,
Ut se defendas, nullo monitore quod ante
Cæsar amice dabas.
Perfarum utque tibi Regis succurrat imago,
Egregiumque labor.
Qui quantum dubio traheretur Marte, nec hostis
Tutus ab ense foret.
Attamen eximium capiti substravit Homeri,
Strennus ille librum.
Et sic cum redijt superato Victor ab hoste,
Legit in Iliade.
Sic licet incubant tibi grædia sceptræ Monarchæ,
Quem caput orbis habet?
Non tanquam ex animo tibi turba Scholastica ceda.
Sed veneranter ames.
Sic te perpetua donabit laude vicissim,
Esseque grata volet.
Hoc ego, Rectoris qui nunc insignis honore,
Muneribusque feror:

S Nomi-

4. ábra. Az I. Ferdinánd számára készült ajándékkötet,
Georg Eder: Triumphus D. Ferdinando I. Ro. imperatori... című mű címlapja
a Raphael Hoffhalter által nyomtatott részlete (R_{4b}),
valamint a Michael Zimmermann készítette „S” jelű első levél

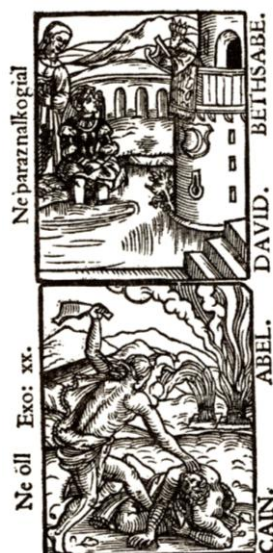
TRAGOEDIA
MAGIAR NELVENN, AZ
SOPHOCLES ELECTRAIABOL
 Na giob rezre fordítatot, ez az Kerez
 teneknek erkoec zóknek iobitafokra
 peldaül szepen iateknak mogia
 fze rint rendeltetet Pesti
 Bornemizzá Peter
 deak által.

*

*Electra Sophoclis à Petro Abite
 mo Pestino, Georgy Tameri. Aida
 rare, ungarico Idiomaticè reddita.*

Luc: VI.
Iai neček kikueüettek most,
mert meg sírtok.

M. D. LVIII.

NEMES, ES VI
TEZLOE PERNESZICH
 Giorginek. Az Nagifagos Nadaf di
 Thamas vramnak, Magyar orfzagnak
 Nadrispania, Es az Romai Kiral oe
 felfege hell tartoia fue fzoigaiának es
 Tanaczofának Nekem bizot vramn-
 ak, es Istenben szerelmes Atiamnak,
 minden Isteni kegelmet es Bekefeg-
 et, az Christufnak alta
 la keua nok.

* * *

Mikor az Beczi tanulo nemes v-
 raim kertek volna hogi valami iate.
 kot magyarul szerzenek Kiucl az vra-
 kat vigasztalnak. Iolleh et elegnek ma-
 gam nem tartot tam mert ez fele iraf-
 ba nemfogatam, mind azon által.
A ij keua

5. ábra. Bornemisza Péter: Tragoedia magiar nyelvenn, az Sophocles Electraiabol...
 (Kolofon: Viennae Avstriae. Octauo calend: Iunij. 1558).
 Címlapja és a Perneszych Györgyhöz írt ajánlás részlete

Daniel Schultz krakkói nyomdász levele Thurzó Györgyhöz (1615). A Thurzó-udvarok majdnem két századon keresztül (a 15. század végétől a 17. század első feléig) fontos szerepet töltek be Közép-Európa művelődéstörténetében. A család biccsei udvara a magyarországi későhumanizmus jelentős központja volt a 17. század elején. A családfő ekkor a nádor, Thurzó György (1567–1616) volt. A Thurzók mecenatúrájáról, könyves műveltségéről megjelent monográfia és adattár¹ összegzi azokat az adatokat, amelyek a szakirodalomból, illetve a saját kutatásaimból ismertté váltak. Itt csak utalnék arra a tényre, hogy Thurzó Györgynek kiterjedt hazai és nemzetközi levelezése csak részben ismert, főként a wittenbergi egyetemen kapcsolatos iratanyag.² Thurzó Györgyöt mint gyűjtőt, művelt embert és magas rangú királyi méltóságot tisztelte több krakkói személyiség is. Ezek közé tartozott a bölcész- és orvosdoktor Sebastjan Steszkowski, aki Thurzó Györgynek ajánlotta orvosi munkáját a flebotómiáról és lázról (*Opera medica duo*. Kraków, 1616).³ A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia (RMNy) mutatóiból jól követhető a Thurzók és a bártafi nyomdász, id. Klöss Jakab, illetve a lőcsei (1617–1623), majd kassai (1623–1629) tipográfus Daniel Schultz kapcsolata, de azt nem tudtuk, hogy utóbbit már Magyarországra költözése előtt is ismerte a nádor. Ennek bizonyítéka az alább közölt levél: Krakkó, 1615. május 19.⁴ Schultz krakkói évei azonban továbbra sem ismertek.

A levél szövege:

Illustrissime Domine D. Domine colendissime.

Praemissa salute seruitiorum meorum paratissima commendatione etc.

Historia testantur Alexandrum Magnum adeo delectatum fuisse scriptis Homeri, vt illum ad verbum edidicerit, ac dormiens etiam cervicali suppositum voluerit, quo facto Imperator et Monarcha suo tempore inuictissimus significare voluit, nihil esse laudabilius et conuenientius homini ad nobilitatem nato virtutis studio et amore literarum quae literae perpetua possunt esse monumenta, vel nimum ipsorum apud posteros et subsequentes publicanda. Cum autem Illustrissimam Celsitudinem Tuam non dissimilem quoque commendet fauor et beneuolentia, qua in honestas disciplinas et earum cultores natura quadam propensus es, hanc *Scholae Salernitanae de conservanda valetudine institutionem* tuo nomini consecrare volui, nihil dubitans Illustrissimam Celsitudinem Tuam, illam laeto ac lubenti animo excepturam.

Interim me singulari munificentiae Illustrissimae Celsitudinis Tuae cum obsequijs meis quam diligentissime commendatum esse cupio.

Datum Cracouiae 19. Maij Anno Domini 1615

Illustrissimae Celsitudinis Vestrae Infimus Seruitor

Daniel Schvltz
Typographus Cracouiensis

¹ SAKTOROVÁ, Helena: *Turzovské knižnice. Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzo*. Martin, 2009, Slovenská národná knižnica. A kötet tartalmaz egy teljes, a Thurzókka kapcsolatos könyvtártörténeti bibliográfiát is. A szerző magyar nyelvű összefoglalását a kérdésről lásd: SAKTOROVÁ, Helena: *Thurzó György nádor és az Illésházyak családi könyvtára*. In: *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700*. Szerk.: MONOK István. Bp. 2005. OSzK, 142–157.

² *A Thurzó család és a Wittenbergi egyetem. Dokumentumok és rektor Thurzó Imre irásai 1602–1624*. Sajtó alá rend.: DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós. Szeged, 1989. JATE BTK. /Fontes rerum scholasticarum. I./

³ S. Steszkowski levele a biccsei Állami Levéltárban (Štátny archiv Bytča, Fond Oravský komposesorát, Turzovská korešpondencia) OK–TK, j.č. 543.

⁴ Biccse, Állami Levéltár (Štátny archiv Bytča, Fond Oravský komposesorát, Turzovská korešpondencia) OK–TK, j.č. 526.

Ebben a levélben Daniel Schultz összehasonlítja Thurzó Györgyöt mint kivételesen művelt és egyben nagytekintélyű embert Nagy Sándor személyiségével, aki ismert volt arról, hogy csodálta Homérosz műveit, melyeket fejből megtanult és alvás közben a vánkos alatt tartotta azokat. Dicséri Thurzó György mecénási tevékenységét, és tájékoztatja arról, hogy neki ajánlja az egészség-tani kézikönyvet, a *Scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine institutió*t. Kinyilvánítja reményét, hogy ezt a könyvet Thurzó György elfogadja.

Daniel Schultz a levelet, mint „Typographus Cracouiensis” írta alá. Sajnos krakkói tevékenységéről sem adatokat, sem szakirodalmi utalást nem találtam.

V. Ecsedy Judit röviden összegezte az eddigi adatokat Daniel Schultzról:⁵ tudjuk, hogy Bártfán tanult könyvkötőnek és nyomdásznak és id. Klöss Jakab löcsei nyomdában dolgozott. 1617–1622 között saját officinát vezetett Lőcsén és utána 1623-ban, a kassai nyomdász Festus János halála után, letelepedett Kassán. Ide átvitte a löcsei nyomdájának berendezését és itt működött haláláig, 1629-ig.⁶ Feltételezhetjük, hogy Krakkóban nem volt önálló nyomdája, lehetséges, hogy más krakkói műhelyben dolgozott.

A levél szerint Daniel Schultz Thurzónak ajánlotta a fent említett, ismert, kedvelt és gyakran kiadásra került egészség-tani kézikönyvet. Miután ilyen krakkói nyomtatvány még nem került elő, feltehetjük, hogy csak a kiadási szándék létezett. Mindenesetre Schultz Lőcsén megjelentette 1617-ben (*RMNy* 1143).⁷ Ezt azonban a szepesi káptalan kanonokjainak Franyay Istvánnak, Feyerdí Mártonnak, Sicula Balázsnak és más tisztviselőnek ajánlja.⁸

A Thurzó család kapcsolatai Daniel Schultzcal nem szakadtak meg Thurzó György halálával. A löcsei műhelyben jelent meg Izák Abrahamides (1557–1621) gyászbeszéde, melyet a nádor felett mondott el (1617: *Oratio exequialis*).⁹ Abrahamides ezt Thurzó Imrének, Thurzó György fiának ajánlotta. Daniel Schultz adta ki Elias Ursinus (1580–1627) prédikációjának szövegét III. Thurzó Szaniszló (1576–1625) halálakor, ajánlotta az elhunyt fiainak IV. Szaniszlónak († 1627), Ádámnak († 1635) és I. Mihálynak († 1636).¹⁰ A kassai műhelyben jelent meg (1625) Peter Zabeler (1578–1645) halotti beszéde a család szepesi ágából való Thurzó Szaniszló felett, aki 1622-től volt az ország nádora.¹¹ Temetése Lőcsén volt 1626. január 12-én.¹²

SAKTOROVÁ, HELENA

⁵ ECESEDY Judit, V.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Bp. 1999. Balassi Kiadó, 91–94.; *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. V. zväzok. Martin, 1992. Matica slovenská, 242.

⁶ *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. V. zväzok. Martin, 1992. Matica slovenská, 242. ECESEDY J., V.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Bp. 1999. Balassi kiadó, 92, 94.

⁷ ČAPLOVIČ, Jan: *Bibliografia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700*. Martin, 1972. Matica slovenská, Nr. 748.

⁸ A káptalan tagjainak tevékenységére lásd: HRADSKÝ, Josephus: *Initia progressus ac praesens status capituli ad sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio*. Szepesváralja, 1901. Typis Dionysii Buzás, 419, 425, 417.

⁹ ČAPLOVIČ: *i. m.* Nr. 745.; *RMNy* 1141.

¹⁰ ČAPLOVIČ: *i. m.* Nr. 520.; *RMNy* 1364.

¹¹ ČAPLOVIČ: *i. m.* Nr. 522.; *RMNy* 1366.

¹² *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. VI. zväzok. Martin, 1994. Matica slovenská, 152.

Sárospatakat dicsérő londoni Comenius-kiadvány 1664-ből. Jan Amos Komenský, latin nevén Comenius, változatlanul a 17. század leggyakrabban idézett pedagógusai és nyelvészei közé tartozik. Néhány évtizeddel ezelőtt olyan jelentős pedagógus méltatta munkásságát, mint Jean Piaget és pár éve Genfben újra kiadták latin eredetiben és azzal párhuzamos francia fordításban egyik kevésbé ismert nyelvészeti munkáját, az 1648-ban vagy 1649-ben Elbingában kinyomtatott *Novissima Linguarum Methodus*.¹ Nem hiszem, hogy létezne teljes és tökéletes Comenius-bibliográfia, bár néhány éve Anežka Bad'urova készített egy ilyen igényű bibliográfiát Prágában² – engem mindenképpen meglepett a British Libraryben található, csupán angol földön megjelent Comenius-nyomtatványok sokasága. Ezek 1620-tól a század végéig kisebb-nagyobb hullámokban öntötték el az angol könyvpiacot, többnyire a latin nyelv tanítását, vagy népszerűsítését célozva, de van köztük számos angolra fordított politikai vagy kegyességi mű is. A fáradhatatlan Samuel Hartlib mellett (aki egyébként 1662-ben elhunyt) a „Comenius angol hívei” címszó alatt legalább annyi nevet lehetne összeszedni, mint hajdan Herepei János tette a „Az öreg Comenius néhány magyar híve” című dolgozatában.³

Ezúttal egy olyan Comenius kiadványt szeretnék ismertetni, amelyiknek szövegei néhány rövidebb szövegrészlet (pl. a „Ratio Methodi Comeniana”) kivételével jöllehet már Sárospatakon korábban⁴, valamint az 1657-es amszterdami összkiadás második és harmadik kötetében⁵ megjelentek, a londoni könyvpiacra csak 1664-ben, a Magyarországra és a magyarokra irányuló angol figyelem csúcspontja idején láttak napvilágot. 1664 Angliában nem csak a Gusztáv Adolf-kultusz óta külföldivel szemben példátlan, az angol Zrínyi-életrajz által jelzett óriási Zrínyi Miklós-kultusz éve, de ebben az évben jelenik meg Nadányi János *Florus Hungaricus*ának angol kiadása is, meg több általános tájékoztató mű Magyarország és Erdély földrajzáról és történelméről. Ekkor indul többéves diadalútjára „Berenius”, a Londonban megtelepedett Jászberényi P. Pál kétnyelvű, latin–angol nyelvű könyve, a *Fax nova linguae latinae*, amelynek latin előszavában a szerző természetesen hivatkozik Comeniusra, akit személyesen ismert és nagyon tisztelt. 1664 olyan év, amikor Magyarország még Samuel Pepys naplójába is belekerül, mert a londoni kávéházakban nagy izgalmat keltenek a török felett aratott győzelmek hírei.⁶ Ebben az évben több Comenius-mű is megjelenik Londonban, tehát úgy tűnik, ekkor találkozik a nagy pedagógus angliai kultusza a magyar vonatkozású kiadványok iránti szélesebb körű érdeklődéssel. Thomas Parkhurst könyvkereskedő költségén kiadják például a Sárospatakon írt, és már Comenius távozása után, 1656-ben ott kinyomtatott *Schola ludus*.⁷ Ez az iskoladráma az amszterdami összkiadásra alapul, benne van

¹ Franciára fordította Jean Honoré, a bevezetőt írta Etienne Krotky, Librairie Droz, Genève, 2005.

² BAD'UROVA, Anežka: *Bibliography of Works of John Amos Comenius printed before 1800*. Prague, 2007. Academy of Sciences.

³ *Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei*. Szerk. KESERŰ Bálint. Bp.–Szeged, 1971. /Adattár XVII századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3./ 394–418.

⁴ *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1636–1655*. 2431. Míg a pataki kiadvány nyolcadrét alakú és 267 lapos, a londoni összesen 299 lap terjedelmű negyeddrét kiadvány. Mivel a pataki kiadványt címlapja kivételével nem tanulmányozhattam, a teljesen pontos összehasonlításra nem volt alkalmam.

⁵ COMENIUS, J. A.: *Opera Didactica Omnia*. Amsterdam, 1657. Tom. II. pars III. 451–717., Tom. III. 108–112.

⁶ *The Diary of SAMUEL PEPYS* (with an introduction by G. Gregory SMITH): London, 1920. 274, 275.

⁷ Teljes címe: *JOHAN-AMOS COMENII Schola- Ludus seu Encyclopaedia Viva, h. e. Januae Linguarum Praxis Comica*. London, 1664. (RMK III. Pótlások: 6468). Bár Bad'urova bibliográfiája számontartja, az RMK szerint Magyarországon nincs példány belőle.

Comenius már ott írt előszava (a kötet A2–A5 lapjain), valamint az eredeti, 1654. április 24-én kelt, hat sárospataki magyar iskolai kurátornak ajánlott előszó, és ezt követi a nyolc részből álló, voltaképpen „Janua Linguarum Praxeos Comica” 417 lapon. Aki tehát kézbevette ezt a már 1663/64 januárjában hatóságilag kiadásra engedélyezett művet, nem fog csodálkozni azon, hogy egy másik, ugyancsak Londonban kiadott Comenius-nyelvkönyv legelső lapján felbukkan egy, a fejedelmi lelkész Medgyesi Pálénál sokkal kevésbé ismert, sárospataki tanár neve.

Az illetőt Ecsedi Jánosnak hívják, aki ha latinosan írja a nevét, „Etsedi”-ként szerepel a korabeli kiadványokban. Ő az, akinek a neve azonnal szembeötlik az *Ars oratoria* előszavában. Comenius, mint a sárospataki ‘triclassis’ moderátorához,⁸ vagyis tanárához, hozzá intézi lelkes kezdőmondatait:

„Si Ternarius recte numerus perfectus, omnisque in rebus perfectionis mensura est, ut Aristoteli visum, illud... scriptum reliquit: gaude, Etsedi, honorem cum contingere Tibi, ut Latinae Scholae nostrae Triclassis tertia, hoc est, suprema, ad perfectionem adspirans, Tuae committatur Prudentiae. Tu ecce Latinae Linguae studium hac in Schola absolves! Tu Latinitatis purae candidatulis nostris Latinus pater eris!”

Más szóval Comenius Ecsedit itt a tanítványok „tisztá latinságának atyjaként” üdvözli és élteti. Mielőtt rátérnék arra, mit tudunk még Ecsedi Jánosról, részletesebben szeretném ismertetni a szóban forgó és az *RMK*-ban eddig nem szereplő 1664-os londoni kiadványt.

A szakirodalom már régóta tud róla, hogy bár Comenius Sárospatakon hét osztály felállítását tervezte, ezekből csupán hármat sikerült felállítania, de ezeknek megnyitásokor mindhárom alkalommal hosszabb-rövidebb felavató beszédet tartott.⁹ Ezek közül az elsőt Tolnai Istvánhoz, a másodikat Kaposi Pálhoz, végül a harmadikat Ecsedi Jánoshoz intézi, az ajánlásokat latin nyelvtannal, illetve nyelvkönyvvel egybekötve. A harmadik, 1652-es, 267 lapra rúgó kiadvány az „Eruditionis Scholasticae Pars III. Atrium, rerum et linguarum ornamenta exhibens, in usum scholae Patakiniae editum” címet viseli.¹⁰ Miután Comenius Amszterdamba költözött, a pataki szövegeket újranyomatta az *Opera didactica omnia*-ban, ahol azok a „Pars III. Exhibens ea quae ab Anno 1650 usque ad annum 1654 in Hungaria fuerunt acta” alcímmel jelentek meg. Ennek a több mint ezer oldalas szöveggyűjteménynek a 451-től 756 lapig terjedő része az „Eruditionis scholasticae”, amin belül az Ecsedi Jánoshoz írt előszó három fólió lapot tesz ki.¹¹ Fennmaradt Comenius pataki búcsúbeszéde is, ami megjelent az *Opera didactica*-ban csakúgy, mint egy külön, *Latinitatis Schola Triclassis* című amszterdami kiadványban, ahol a morva pedagógus köszönetet mond a már elhunyt Rákóczi Zsigmond, a pataki iskola fő támogatója mellett Tolnai Dali Jánosnak, Klobusiczky Andrásnak és Veréczy Ferencnek, továbbá név szerint a pataki osztályok öt tanítójának.¹² Érdekes módon Ecsedi János neve hiányzik ebből a szinte minden fontosabb pataki embert méltató búcsúbeszédéből.

⁸ Az előszót említi az *RMNy*: 2431. Ecsedi azonosításában segítségemre volt P. Vásárhelyi Judit, akinek ezúton mondok köszönetet.

⁹ HÖRCSIK Richárd: *Comenius és a magyar művelődés*. Bp. 1994. 38. Az avatóbeszédnek külön kiadványként sorra megjelentek.

¹⁰ Lásd a 4. lábjegyzetet: *RMNy* III. 1636–1655. 2431.

¹¹ COMENIUS, J. A.: *Didacticum Operum*. Pars III. Amstelodamii, 1657. 451–453.

¹² COMENIUS, J. A.: *Latinitatis Schola Triclassis per Vestibulum, Januam, Atrium...* Amstelodami, 1657. 104.

A fent említett 1657-es amszterdami kiadvány előszavában a Lorántffi Zsuzsannának kijáró obligát köszönet mellett Comenius még külön megköszöni a „Gyöngyösi László nevű igen kiváló ifjúnak”, hogy egy hiányzó könyvének példányát magával hozta Hollandiába. (Itt a többi közt a *Lexicon Atriale Latino-Latinum*ról van szó, ami csak 1657-ben Amszterdamban láthatott napvilágot, de mint az *Opera didactica* IV. részének bevezetőjéből kiderül, az Utrechtbe peregrináló magyar diákok, köztük Gyöngyösi II. Rákóczi György parancsára elhozták Comeniusnak a *Ianuae Linguarum Praxeos, Schola Ludus*nak egy Patakon frissen megjelent példányát is).¹³ A fentebb dicséért Gyöngyösi szintén sárospataki diák volt, Utrechtben 1656-ban Daniel Voetiusnál disputált *De divisione entis in substantiam...* címmel,¹⁴ s talán az ő testvéröccse volt az a Gyöngyösi András, aki másodmagával 1663 tavaszán Oxfordban járt és ott kapott segítyt az egyik kollégiumtól.¹⁵

Az *Ars oratoria* teljes címe nem érdektelen, címlapján ugyanis ez áll:

Johannis-Amos COMENII... *Ars Oratoria, sive Grammatica Elegans et Eruditionis Scholasticae ATRIUM, Rerum & Linguarum Ornamenta exhibens*

amit négy újabb sor követ, majd egy kurzívval szedett információ arról, hogy ez az anyag első ízben jelenik meg Angliában, ami az eladhatóság szempontjából lényeges:

Omnia Autoris ex mente et suasu nunc primo in Anglia recusa. Kiadta Roger Daniel, Londonban.

A mű terjedelme mintegy 299 oldal, amiből az „Epistola Nuncupatoria” (ez az „Etsedit” köszöntő ajánlólevél) négy oldal, utána „Ratio Methodi Comenianae” két lap, hogy aztán azt az „Artis Oratoriae sive Grammaticae Elegantissimae” kövesse 102 és az „Eruditionis Scholae Atrium” 127 oldalon. Ezt kiegészíti egy „Grammatica Janualis” (48 oldal) és egy 16 oldalas „Praefatio”-val ellátott szöveg, amit 127 lapon követ az „In Latinitatis Atrium”.

Mint már említettem, mindez kisebb változtatásokkal már megjelent Amszterdamban, az 1657-es Comenius-összkiadásban. Ugyanakkor az Ecsedinek írt ajánlólevél néhány helyen eltér az amszterdami kiadás szövegétől, így például az ötödik sorban „hoc est” áll az amszterdami „h. e.” rövidítés helyett, a következő sorban a londoni kiadás nagy kezdőbetűvel írja a „prudentiae” szót és ugyancsak nagybetűvel a hetedik sor „pater” szavát. Végül (itt csak az első oldal eltéréseivel foglalkozom) a tizenegyedik sorban „partim” áll az alighanem sajtóhibás amszterdami „partam” helyett. Más szóval az angol nyomdász, vagy annak latinul jól tudó lektora gondosan végigolvasta Comenius szövegét, mielőtt hozzáfogtak volna kinyomtatásához.

Comenius legkedveltebb angol nyomdása Roger Daniel volt, aki 1667-ben hunyt el –, nyomdája címéül a Pater-noster Row-t adja meg, nem messze a Szent Pál katedrálislól, az akkori London egyik legforgalmasabb környékén. Daniel már 1662-ben kiadta Comenius *Janua Linguarum Trilinguis*ét, s az angol–latin–görög szójegyzék előszavából kiderül, hogy az amszterdami számuított egyenesen Roger Danielnek „az igen híres könyvárusnak” küldte azt kiadásra még 1659-ben.¹⁶

¹³ „... jussu Celsitudinae Principis typis excusum, cujus & exemplar accepi”, *Comenii Didacticum Operum*. Pars IV. 1. A *Schola Ludus* pataki, Georgius Renius által nyomott kiadásáról lásd az *RMK* II. 860 tételét.

¹⁴ *RMK* III: 7645. Egyetlen ismert példánya a British Libraryben.

¹⁵ GÖMÖRI György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*. Bp. 2005. 32.

¹⁶ Ez a mű nem kevesebb, mint 16 angol, latin és görög nyelven írott üdvözlő verssel jelent meg, ami jelzi Comenius rendkívüli elismertségét Angliában.

Ezt követte az *Ars oratoria*, aminek példányaiból a Wing-katalógus néven ismert *STC 1641–1700* (New York, 1994) szerint viszonylag kevés maradt fenn – négy Angliában és egy (a Yale egyetem könyvtárában) az Egyesült Államokban; a könyv számos példánya alighanem a nagy londoni tűzvész martalékává lett. Példányait az *STC 1641–1700* az 5504 és 5540/a jelzetek alatt tartja számon, ezek szerint az első kiadásból¹⁷ egyet Londonban, egyet a cambridge-i egyetemi könyvtárban, illetve a cambridge-i Gonville és Caius kollégiumban, az 1671-es másodikból pedig egy unikumnak látszó példányt a washingtoni Folger könyvtárban találunk.¹⁸ Mivel az 1664-as kiadás két példányának más-más címlapvariánsa van (az egyikben római betűkkel van megadva a kiadás éve), nincs kizárva, hogy Daniel gyors egymásutánban kétszer nyomta ki ugyanazt a könyvet, alig különböző címlapokkal, s mivel a „Janualis” szó hibásan szerepel az „1664”-os évszámmal ellátott példányban, az lehetett az első, és a római betűs címlapú (a cambridge-i egyetemi könyvtári példány) a második, „javított” nyomat.

Végül térjünk vissza ahhoz a személyhez, akire Comenius „Isten áldását” kéri az *Eruditionis scholasticae, pars III.* illetve az *Ars oratoria* előszavában. Ecsedi Jánosról már korábban is tudott a Comenius iránt érdeklődő olvasó, ha máshonnan nem, a *Comenius and Hungary* című gyűjteményből, ahol ez áll vele kapcsolatban: „Comenius igen dicsérőleg említi őt az 1652-ben Sárospatakon kiadott ÁTRIUM előszavában, amelyet hozzá [ti. Ecsedihez] intéz”.¹⁹ Ugyanebből a könyvből értesülünk, hogy Ecsedi János 1651. június 20-án szénior diákja volt a pataki iskolának, s egy másik szénior kora alapján meg lehet határozni az ő életkorát is: szénior Dobrai P. Mihály, a későbbi hollandiai orvostanhallgató is, aki ekkor tizenkilenc éves, tehát Ecsedi is 1631–32 táján született. Valószínűleg 1652-ben vette át a triclassis legfelső osztályának tanítását – ugyanebben az évben született egyetlen jelenleg ismert latin verse, a *Musae Patakinae*²⁰ című antológiában (amiben Comeniusnak is volt gyászverse) közölt 46 soros, Rákóczi Zsigmondot gyászoló latin költemény. Ez a gördülékeny hexameterekben megírt „Purpureos Pollux radios ut spargit in astris” sorral kezdődő vers nagyfokú költői tudatosságra, s a klasszikus latin verselés kitűnő kezelésére mutat. Nem tudni, miért nem lett folytatása, illetve feltételezhető, hogy ha Ecsedi több latin verset írt, azok kéziratban elvesztek. Ami az 1652 után alighanem már Sárospatakot elhagyó ifjú klasszika-filológus további sorsát illeti, erre csupán egy adatunk van, a sárospataki lista szerint ugyanis: „Ductus Kereszturinum”,²¹ vagyis Patak után Ecsedi János Bodrogkeresztúron lett rektor – talán a helyi iskolára vonatkozó adatokból (ha fennmaradtak ilyenek) ki fog derülni, meddig teljesített itt szolgálatot. Mindenesetre az a tény, hogy a *Schola ludus* kiadásával egy időben, egy másik 1664-es londoni kiadvány ennyire dicsérő hangon, kiemelt helyen emlékezik meg Ecsediről és kiváló latintudásáról, mutatja, milyen híre volt, vagy lehetett a latinul olvasó angolok között, tíz évvel az Európa-szerte ismert Jan Amos Comenius Sárospatakról való távozása után, az általa „Racocianum Atheneum”-nak tisztelt²² pataki iskolának a távoli Angliában.

GÖMÖRI GYÖRGY

¹⁷ Az *STC* nem tartja számon a manchesteri John Rylands könyvtár példányát.

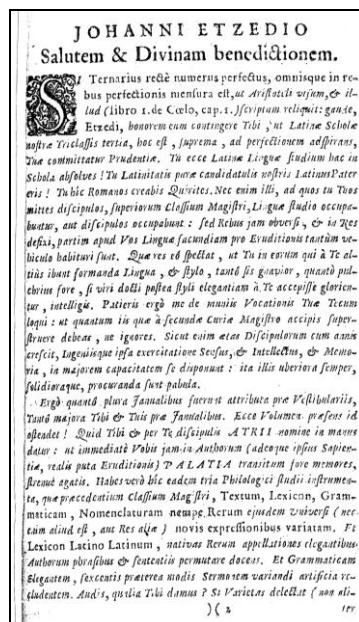
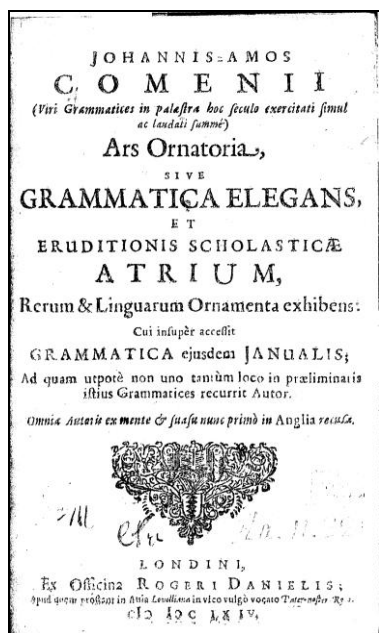
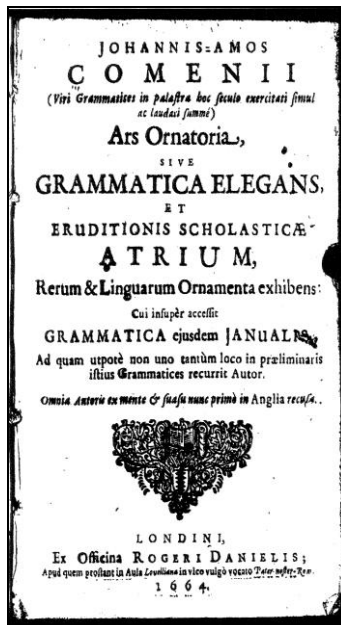
¹⁸ Az 1664-es kiadáshoz képest változatlan címlappal és római betűs számozású dátummal. Ez a John Redmayne-féle kiadás nem szerepel az új prágai bibliográfiában.

¹⁹ FÖLDES, Éva–MÉSZÁROS, István: *Comenius and Hungary*. Bp. 1973. 163.

²⁰ *RMNy* III: 2435 *Musae Patakinae iterum ad Luctum vocatae*... Patakinis repraesentate typis, Anno MDCLII

²¹ FÖLDES–MÉSZÁROS: *i. m.* (19. jegyzet) Fig. 25

²² COMENIUS, J. A.: *Primitiae Laborum Scholasticorum*. Patakin, 1652. (MDCI és MDCII), 37.

Az *Ars Ornatoria* cambridge-i, illetve yale-i könyvtári példányának címlapjai és előszavának első lapja

A Hét két nyomdászamlája (1901, 1909). A magyar sajtótörténet-írás tagadhatatlan egyoldalúsága, hogy – érzéketlenségéből-e, vagy kényszerűségéből, egyre megy – nemigen figyel az egyes lapoknak, mint intézményeknek a gazdasági helyzetére. A szövegek irodalmi és/vagy politikai értelmezése mindent maga alá rendel. Ám ez már csak azért is hiány és egyoldalúság, mert a lapok gazdasági háttere, könnyű belátni, magára a lapelőállítás során születő szövegekre is kihat. A pénztelenség, a mecénásokra való rászorultság például nyilvánvalóan következményekkel jár. S nagyban meghatározza a munkatársi gárda lehetséges összetételét, a megszerzhető-megírtható írások minőségét, sőt a lap ilyen vagy olyan tipográfiai arculatát is. Több pénz, több lehetőség, nagyobb tér a szerkesztői invenció és kreativitás érvényesülésére. A pénzügyi háttér vizsgálata tehát az emiatt sajtótörténetinek vélelmezett földolgozáshoz is szükséges. S igazán jó munka csak akkor születhet, ha ezek (s az itt most nem említett, egymástól nagyon különböző) részfeladatok egyaránt teljesülnek.

A Hét most előkerült két nyomdászamlája,¹ amelyet a szerkesztő-tulajdonos Kiss József hagyatéka őrzött meg, s ma a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában van – különösen becses forrás tehát. A két dokumentum becsé részben ritkaságértékükből fakad (ilyen típusú forrás *A Hét* történetéhez eddig nem került publikálásra!), részben jellegükből. Ez a két nyomdászamlá ugyanis a lapelőállítás olyan összefüggéseibe enged bepillantani, amelyekről eddig sejtelmünk sem nagyon volt, tényszerű, konkrét ismeretünk pedig egyáltalán nem lehetett. Külön szerencse, hogy e nyomdászamlák összefoglaló jellegűek, több szám költségeit tartalmazzák, s a két számla más-más évből (1901, 1909) való, így két különböző metszetben is informál *A Hétről*.

Mindkét számlát az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat állította ki, amely sok más kiadvány mellett *A Hét* nyomdai előállítója is volt. Mindkét számla a cég hivatalos, grafikus rajzolatú firmáján olvasható, az előnyomatott rovatok egy részét kitöltetlenül hagyva. Közlésünkben, kerülve a fölösleges technikai bonyodalmat, nem a nyomtatványt, hanem csak a beléje írott releváns információkat reprodukáljuk, s a nyomtatott szövegből csak azt adjuk, ami a kézírásos szöveggel szerves egységet alkot.

Az időben korábbi számla:

AZ „ATHENAEUM” IRODALMI ÉS NYOMDAI R. TÁRSULAT
KÖNYVNYOMDÁJA

Budapest 1901 decz 21.
VII Kerepesi út 54.

Nagyságos Kiss József
úrnak

Budapesten
Fizetendő Budapesten

Példány		Kor.	Fl.	Kor.	Fl.
1900	A Hét 45 szám – 2 ív	186	40		
1900	-- „ -- boríték	54	60		
890	-- „ -- expedálás postán	5	34		
415	-- „ -- kihordókkal	4	15		
450	-- „ -- külön kiadás	19	80	270	29
1900	-- „ -- 46 szám – 2 ív	186	40		
1900	-- „ -- boríték	54	60		
898	-- „ -- expedálás postán	5	39		

¹ PIM Kézirattár V. 5239/448/1., V. 5239/448/2.

Példány		Kor.	Fl	Kor.	Fl.
419	-- „ -- kihordóknál	4	19		
450	-- „ -- külön kiadás	19	80	270	38
	Átvitel			540	67
	Áthozat			540	67
1900	A Hét 47 szám – 2 év	186	40		
1900	-- „ -- boríték	54	60		
894	-- „ -- expediálás postán	5	37		
420	-- „ -- kihordókkal	4	20		
450	-- „ -- külön kiadás	19	80	270	37
1900	-- „ -- 48 szám – 2 év	186	40		
1900	-- „ -- boríték	54	60		
898	-- „ -- expediálás postán	5	39		
424	-- „ -- kihordókkal	4	20		
450	-- „ -- külön kiadás	19	80	270	39
500	Levélpapír 8			14	–
500	Levélborték			10	–
80 drb címszalag f 44–47				8	–
				1113	43
Tartozási áthozat				13238	05
Összesen Korona				14351	48

A második, évekkel későbbi számla:

Az „ATHENAEUM” IRODALMI ÉS NYOMDAI R. TÁRSULAT
KÖ-, FÉNYNYOMDÁJA ÉS FÉNYMETSZET OSZTÁLYA

Budapest 1909. április 30.
VII. Kerepesi út 54.

Nagyságos Kiss József úrnak

Budapest
fizetendő Budapesten

Példány		Á	KOR.	FL	KOR.	FL.
2050	A Hét 14 szám – 2 év 75.– 2.30	99.15	198	30		
2050	boríték 37.50 2.50		63	75		
1133	példány expediálása postán	7.50	8	50		
447	„ „ kihordókkal	12.-	5	36		
420	külön kiadás	6.-	25	20	301	11
2100	A Hét 15 szám – 3 év 75.– 2.30	100.30	300	90		
2100	borítók 37.50 2.50		65	–		
1114	példány expediálása postán	7.50	8	36		
450	„ „ kihordókkal	12.-	5	40		
420	külön kiadás	8.-	33	60	413	26

Példány		Á	KOR.	FL	KOR.	FL.
2050	A Hét 16 szám – 2 ív	99.15	198	30		
	Átvitel		198	30	714	37
	Áthozat		198	30	714	37
2050	boríték		63	75		
1101	példány expedíálása postán	7.50	8.	26		
447	„ „ „ kihordókkal	12.–	5	36		
340	külön kiadás	6.–	20	40	296	07
2000	A Hét 17 szám – 2 ív	98.	196	--		
2000	boríték		62	50		
1100	példány expedíálása postán	7.50	8	25		
440	„ „ „ kihordókkal	12.	5	28		
840	külön kiadás	6.–	20	40	292	43
2000	A Hét 18 szám – 2 ív	98.–	196	--		
2000	boríték		62	50		
1102	példány expedíálása postán	7.50.–	8	27		
441	„ „ „ kihordókkal	12.–	5	29		
340	külön kiadás	6.–	20	40	292	46
110	czímszalag 17-22-5 forma 15 fill				16	50
					1611	83
	10 % felár				16	12
	3 ½ oldal eldobott szedés	8.–			28	--
500	felszólító levél 13 157.				11	--
200	karton				2	50
200	levélboríték 13 245.				2	50

Tartozási	áthozat	K 19, 872.95–		1671	95
	IV/2 K 1000				
	IV/5 „ 1000				
Fizetés	IV/12 „ 1000	„ 3000.–		16872	95
		Korona		18544	90

Mi állapítható meg ezekből a számlákból? Ha figyelmesen áttanulmányozzuk őket, kiderül, ezek voltaképpen havi nyomdászamlák, egy-egy hónap adatait rögzítik. Az 1901. évben a 45–48. számokról, az 1909. évben a 14–18. számokról kapunk képet. Ez arra vall, *A Hét* elvileg nem számonként, hanem négy-öt számonként, azaz havonta fizette a nyomdászamlát. A lap előállításában – s ez is kiderül a számlákból – rendszeresen hitelből történt. *A Hét* 1901-ben is, 1909-ben is jelentős összeggel tartozott korábbi számai nyomdai előállításáért. Amíg 1901-ben egy havi költség 1113 korona 43 fillér volt, 1909-ben pedig 1671 korona 95 fillér, addig a fölhalmozódott tartozás mindkét évben kb. egy-egy évi előállítási költséget tett ki. 1901-ben 13 238 korona 05 fillér, 1909-ben 16 872 korona 95 fillér. A tartozást, mint az 1909. évi számla egyik bejegyzéséből kikövetkeztethető, *A Hét* alkalomszerűen, részletekben fizette meg, egy-egy nagyobb összeget törlesztve. Érdekes, hogy 1909-ben, az április 30-i számla kiállítása előtt röviddel, három alkalommal is törlesztett *A Hét*: április 2-án, április 5-én és április 13-án ezer-ezer koronát. (A három törlesztőrészlet összege együtt szűken két hónapi nyomdai költséget fedezett. A fennmaradt adósság azonban így is a három törlesztés együttes összegének még mindig több mint hatszorosa volt.) Mindez arra vall, *A Hét* – előfizetési bevételei, hirdetési jövedelmei és pausaléi ellenére – likviditási gondokkal küzdött, szüksége volt a nyomdai hitelre. (A hitelt nyilván azért kapta meg, mert rendszeres megrendelő volt, aki folyamatos munkát adott a nyomdának.)

Ha egy-egy szám nyomdai költségeire figyelünk, kiderül, 1901-ben kb. 270 korona volt egy szám előállításának és terjesztési költsége, 1909-ben ez 292-től 301 koronáig terjedt, sőt a szokásosnál nagyobb terjedelmű 15. szám költsége fölment 413 koronára. Ez a növekedés akár a tarifa esetleges emelkedésére is visszavezethető lenne, de ha jobban figyelünk, rájövünk: a költségemelkedés mögött a példányszám-emelkedés állott. *A Hét*-ből 1901-ben számonként 1900 példányt nyomtak, 1909-ben pedig – váltakozva – 2000, 2050, 2100 példányt. A növekedés nem nagy s nem is igazán stabil (egy hónapon belül is vannak visszaesések), de kétségtelen.

Külön figyelmet érdemel a kinyomtatott példányszámok és a (nyomdai közvetítéssel) terjesztett példányok alakulása. A számlákból kiderül, a lap terjesztése részben vagy egészen a nyomdából, a nyomda révén történt, még hozzá kétféle technikával: postán keresztül és kihordókkal. (Postán keresztül nyilván a „vidéki” előfizetők kapták meg példányukat, a kihordók pedig helyben, a fővárosiakhoz juttatták el a lapot.) Tanulságos adat, hogy 1901-ben a posta számonként 890, 898, 894 és 898 példányt kézbesített, a kihordók pedig 415, 419, 420, 424 példányt. Ugyanez 1909-ben így alakult: 1133, 1114, 1101, 1100, 1102 példány postán keresztül, 447, 450, 447, 440 és 441 példány pedig a kihordók által jutott el az olvasókhöz. Ha összesítjük a kétféle technikával terjesztett példányszámadatokat, kiderül, hogy 1901-ben *A Hét* olvasóinak száma 1305 és 1322 között mozgott, 1909-ben pedig 1500 és 1564 között. Ez a két adatsor több szempontból is figyelemre méltó. Érdemes megjegyezni, hogy 1901-hez mérten 1909-re számottevő növekedés következett be – az a közkeletű irodalomtörténeti vélekedés tehát, amely szerint 1908-tól, a *Nyugat* megindulásától kezdve *A Hét* elvesztette jelentőségét, közönségtörténeti szempontból nem igazolható. Elterjedtsége éppen hogy növekedett. A másik megjegyzésre érdemes dolog az, hogy *A Hét* elterjedtsége valahol középen állott a korabeli folyóiratok pár száz példányos valósága és az irodalmi tervekben vizionált 5-6 ezres megjelenés között. De így is felülmúlta valamivel a Krúdytól ismert² (s már Krúdynál is némileg folklorisztikusként ható) ezerpéldányos helyzetet. A számlák adatai azonban nyilvánvalóan az olvasóközönségnek csak az alsó határát jelölik ki. Részben azért, mert nem számolnak el a kinyomtatott és a terjesztett példányok közötti különbséggel. Nem lehet tudni, hogy a fennmaradó példányok, azaz a különbözet (amely számonként 1901-ben 600, 1909-ben 500 példány körül mozgott) tudatosan tervezett remittenda volt-e, amely kézen-közön „elfolyt”? Vagy, esetleg, a lapnak volt még egy harmadik terjesztési módszere is? (Elképzelhető, hogy valamilyen formában közvetlenül maga a kiadóhivatal is terjesztette a lapot.) Másrészt módosul az olvasóközönség létszáma és aránya azáltal is, hogy – mint Krúdytól is tudható – a lapot sokan a különböző kávéházakban olvasták. A kávéházi egy (előfizetett) példány tehát egyáltalán nem egy olvasót jelentett. Vagyis a hozzáférhetőségnek ez a formája és alkalmi a tényleges elterjedtséget „fölfelé” módosította.

Közönségtörténeti szempontból alighanem a számláknak azt az információját is érdemes figyelembe venni, hogy a fővárosiként azonosított, a helyi kihordók által példányhoz juttatott olvasóközönség száma nyilvánvalóan „kis” Budapestre vonatkozik. Arra a Budapestre, amelyhez akkor közigazgatásilag Kispest, Újpest stb. még nem tartozott hozzá – azaz *A Hét* „vidéki” olvasóinak egy része valójában az utóbb Budapestként kezelt területen élt.

Nyomdászattörténeti szempontból érdekes a számlák egyik, mindkét esetben érvényesülő distinkciója is: megkülönböztették (s külön is számolták el) az úgynevezett belívek nyomdai költségeit és a „boríték”, azaz a borító árát. Ez persze teljesen természetes eljárás volt: a belívek és a borító papírja különbözik, s mivel a „boríték” eleve más jellegű volt (fénykép, grafika stb.), előállításuk is komplikáltabb és költségesebb, mint a belíveké. S mivel a belívekhez képest arányaiban a „borí-

² Vö. KRÚDY Gyula: *Mese a varrógépről*. In: Uő: *A tegnapok kódlovagjai. II.* Békéscsaba, 1925. 211.

ték” ára érzékelhetően nagyobb, a képes borító alkalmazását mindenképpen tudatos szerkesztői (kiadói) megoldásként kell értelmeznünk. A „boríték” kivitelezése ténylegesen vagy vélelmezeten olvasócsalogató funkciót töltött be.

Ugyancsak nyomdászattörténeti adalék az is, hogy az 1909. évi egyik számhoz 3 és fél oldal „fölösleges”, eldobott szedés is készült, s a számlából kiderül ennek ára is. Ez a fölöslegesen elvégzett munka a lapnak 28 koronájába került, de magánál az összegnél ez esetben érdekesebb a szedés egységára, amely oldalanként 8 korona volt. Sajnos, ez az adat is csak részlegesen világítja meg *A Hét* szedéseinek tarifáját. A lap szövegei ugyanis különböző méretű betűkkel voltak kisédvé. Ha *A Hét* egységesen azonos méretű betűkből lett volna szedve (ami, ismételjük meg, nem így volt), akkor egy szám szedése a fenti adat szerint 32×8, azaz 256 koronába került volna. Ez az ár azonban jóval fölötte van az 1909-es számok teljes belív-költségeinek. Az eldobott szedés tehát alighanem valamelyik kisebb grádusú betűből készült.

Végezetül megemlítendő még, hogy a számlák következetesen ismétlődő tétele bizonyos „külön kiadás”. Hogy ez a meghatározás mit fed, nem tudjuk, csak annyi bizonyos, hogy ez a költség csak a példányok egyik, kisebbik részére vonatkozik. A példányok egy részét tehát külön kezelhették. (Ez esetleg összefügghet a hipotetikusán fölvetett harmadik-féle terjesztés lehetőségével.) De hogy mi volt ez a „külön kiadás”, annak tisztázása további munkát igényel. S nem világos az 1909. évi számla némely tétele sem. Nem tudjuk például, mit jelölnek a munka megnevezése mellé (de nem az árak közé) írott számok. Csak vélelmezhető, hogy ezek valamilyen rész- vagy egységárak lehetnek. A számla szerkezetéből annyi mindenesetre kiderül: ezek akármik voltak is, beépültek az árba.

*

Nem tudható, előkerülnek-e még további számlák; Varga Katalin szíves közlése szerint e kétón kívül a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára több ilyen nem őriz. Más kéziratári vagy levéltári gyűjteményben azonban rejtőzhetnek még további számlák. Pár éve, Kiss József családjának elöregedése, az örökösök elhalálózása stb. miatt a Kiss-hagyaték egy része különböző gyűjtők közt szétszóródott. Innen, a szétszóródott anyagból is kerülhet még elő a most bemutatottakhoz hasonló, de más időpontban született irat. Ha szerencsénk lesz, talán egy-egy számla az 1890-es évek elejéről, közepéről, és/vagy az 1910-es évekből is előkerül. Ha igen, sok mindent pontosabban fogunk látni.

LENGYEL ANDRÁS

FIGYELŐ

A magyar sajtótörténet mozaikjai egy osztrák kiadványban.* Az Osztrák, majd Osztrák–Magyar Monarchia története utolsó nagy korszakának a társadalmi nyilvánosság és annak meghatározó faktorai, az egyesületek, a pártok, a nőmozgalom, de főként a sajtó sorsa alakulásának bemutatására vállalkozott a sok kutató munkáját összefogó kötetben az Osztrák Tudományos Akadémia. A parlamenten kívüli társadalmi mozgások, a szélesebb néprétegek politikai és kulturális aktivizálódásának és ezzel a társadalom demokratizálódásának folyamata képezi tehát a kötet írásainak tárgyát. A soknemzetiségű Monarchia egyes országrészeinek sajtójog- és sajtótörténeti kérdéseivel itt nem kívánok foglalkozni. Én a kötetet kizárólag a magyar sajtótörténetre vonatkozó részekkel kapcsolatban vizsgálom, azt nézve, hogy ezekből a fejezetekből összeállítható-e a korszak magyar sajtójának összefoglaló története németül, mely korszerű formában még nem létezik a téma iránt érdeklődő, németül olvasó szakmai közönség számára.

Thomas Olechowski az 1848 és 1914 közötti Magyarországot is érintő sajtótörvényeket mutatja be nagyon alapos és a németül hozzáférhető legmodernebb jogtörténeti szakirodalom felhasználásával készült írásában. A '48 előtti szituációról megállapítja, hogy a Lajtán túl kevésbé vették a cenzúrát szigorúan. A magyarországi reformkori cenzúra elleni harc vezéralakjának Kossuthot tartja, aki már az 1832-es országgyűlésen sajtószabadságot követelt. Az 1848-as magyar sajtótörvényt kimondottan liberális sajtótörvényként értékeli. Olechowski részletesen bemutatja a magyar sajtóviszonyok ezt követő változását, vagyis hogy az 1848. október 3-án feloszlott országgyűlés után a '48-as magyar sajtótörvény lényegében formálisan érvényben maradt, de az 50-es években az utólagos „rendőri felügyelet” intézménye lépett életbe, vagyis az elkészült lappéldányokat kellett bemutatni a rendőrségnek, aminek esetleges elkobzása nagy anyagi veszteséget okozott a szerkesztőknek és kiadóknak. 1853-ban öt helytartósági kerületre osztották fel Magyarországot, s e kerületek székhelyein a rendőrigazgatóságok foglalkoztak a sajtó ellenőrzésével. Az '57-es, majd '58-as császári rendelkezés vezette be a bélyegadót a kaucióköteles, vagyis a politikával foglalkozó lapok számára. Az '59-es sajtótörvény jogegységesülést teremtett a Monarchiában. Az 1867-es kiegyezéssel a magyar alkotmányt helyreállították, a század második felében a magyar sajtó fellendülést ért meg, a század végén problémát a szocialista sajtó elleni harc jelentett. Az 1914 áprilisában született sajtótörvény (XIV. tc.) kimondta, hogy elvileg mindenki szabadon kifejezheti véleményét, de ez mégis inkább megrendszabályozni törekedett a sajtót, például helyreigazítási kényszerrel írt elő bizonyos esetekben. A korszak sajtójogi viszonyait részletesen elemzi Buzinkay Géza is a kötetben található tanulmányában, illetve magyarul 2008-ban megjelent *Magyar hírlaptörténet 1848–*

* *Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft*. 2. Teilband : *Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Hrsg. von Helmut RUMPLER und Peter URBANITSCH. Wien, 2006. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, XVI, 1493–2832. I. /Die Habsburgermonarchie 1848–1918./

1918 című könyvében. A kötet szerkesztőit dicséri, hogy el tudták kerülni e két tanulmány esetében a sajtó jogtörténettel kapcsolatban az ismétléseket.

Az 1864 és 1945 között létezett és külföldön is olvasott *Pester Lloyd* („Magyarország Európára nyíló kapuja”) mindenképpen megérdemel egy önálló fejezetet. Petronilla Ehrenpreis *Pester Lloyd*-bemutatása igen alapos. A szerző nemcsak ismeri a lapra vonatkozó régebbi (itt Brachfeld Siegfried könyve jöhet szóba) és újabb szakirodalmat (Ujvári Hedvig írásai), hanem a korszak néhány fontos politikai eseményének az újságban való visszhangját, a *Pester Lloyd* állásfoglalását egy adott politikai helyzetben saját kutatásai alapján tárja fel és elemzi. Ez a történeti vizsgálati módszer objektivitása mellett azért is újszerű, mert a magyar kutatók eddig főleg irodalomtörténeti és kultúrtörténeti szempontból vizsgálták a lapot. A szerzőnő először röviden ismerteti az újság alapításának körülményeit. Helyesen szögezi le, hogy a *Pester Lloyd* Magyarország szócsövénévé vált, célja volt a magyar érdekek képviselete külföldön, mindenkor szerkesztői azt akarták segítségével elérni, hogy a külföld ne csak osztrák közvetítéssel informálódjék Magyarországról. Mivel Bécsben újságos üzletekben (újságos trafikokban) nem lehetett újságokat árusítani, a kávéházakban és vendéglőkben olvasták, illetve a postahivatalokban lehetett rá előfizetni. Még a bécsi német követségen is nagyra értékelték, mert a lap fontos világpolitikai eseményekkel kapcsolatos tudósításai alapos értékelést tartalmaztak, és tisztességes hangnemben íródtak. Belpolitikai nézeteiben mindig Deák mögött állt, a ’48-as alkotmány helyreállításáért emelt szót a kiegyezésig. Külpolitikai tekintetben a *Pester Lloyd* erőteljesen oroszellenes beállítottságú volt, Bosznia-Hercegovina 1878-as annektálásakor óvta a Monarchiát egy „kulturálisan fejletlen elem” betagozásától.

Lothar Höbelt a magyarországi német nyelvű sajtó történetének összefoglalására tesz beavallottan „kísérletet”. Höbelt úttörő munkát végez, összegyűjti a számára elérhető régebbi szekunder irodalmat, a források tekintetében sajnálkozik, hogy a bécsi Nationalbibliothek a magyarországi köteles példányok be nem érkezése miatt hiányos anyaga alapján nehéz a Magyar Szentkorona országaiból származó anyag kézbevétele. Bizony, ezt a munkát leginkább az Országos Széchényi Könyvtárban lehet elvégezni. Rendkívül sajnálatos, hogy a külföldi kutatók egy része nem ismeri Busa Margit magyar sajtóbibliográfiáit. Höbelt bibliográfiai kiindulópontja Réz Henrik 1935-ben megjelent munkája. Írásához mind bibliográfiai, mind történeti szempontból két megjegyzés kívánkozik: Jomagam – kapcsolódva Busa Margit munkájához – bibliográfiailag feldolgoztam az 1850 és 1920 közötti magyarországi német nyelvű sajtót (*Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920*. 1. Teil: *Zeitschriften und Fachblätter*. In: *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. Bd. 9. 2001. és 2. Teil: *Zeitungen*. In: *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. Bd. 11. 2003.). Sajnos azonban a perifériák (ma Horvátország, Szerbia területén lévő városok) német nyelvű sajtójának kézbevitelére nem volt módom, és így bizony hiányzik a Höbelt által említettek közül néhány cím bibliográfiámból. Ezen kívül korábban kísérletet tettem a magyarországi német nyelvű sajtó „vázlatszerű” bemutatására, ami német nyelven is hozzáférhető (*Die deutschsprachige Presse in Ungarn im Überblick. Eine Budapester Dokumentation*. In: *Beiträge der Tübinger Fachtagung vom 25–27. Juni 1992*. München, 1996.). Ugyanakkor Höbelt részletesen foglalkozik az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc német nyelvű sajtójával. Ehhez tudom figyelmébe ajánlani „*Ihr Männer auf, jetzt ruft die Zeit*”. *Deutsche Texte aus Ungarn zur Revolution und zum Freiheitskampf 1848/1849*. (Bp. 2006.) című kötetemet. Ezt azonban ő nem ismerhette munkája előkészítése során, mivel a jelenleg ismertető osztrák kötettel egy évben látott napvilágot. Magyarország határain ma kívül eső pozsonyi és erdélyi szász sajtóról is publikáltam már német nyelven, igaz egy kevésbé ismert müncheni folyóiratban (*Preßburg in der deutschsprachigen Presse der Stadt (1850–1920)*). = *Spiegelungen* 3/2006. és *Die Kronstädter Presse im 19. Jahrhundert*. = *Spiegelungen* Heft 1/ 2008).

Sajnálatos, hogy a szerzőnek ilyen sok munkát, több esetben autopszia alapján alapkutatót kellett újra elvégeznie. A kiegyezés utáni évek sajtójánál megjegyzi, hogy a budapesti lapok politikai irányultságának bemutatása a kutatás hiányosságai közé tartozik. Mivel ő kizárólag német nyelven hozzáférhető szakirodalmat használ, nem ismeri *A magyar sajtó története* II/1–2. (1848–1892. Bp. 1985.) idevágó kötetét, illetve a Kókay–Buzinkay–Murányi Gábor-féle több kiadást megért *A magyar sajtó történetét* (Bp. 2001.). Ezt a hiányérzetét azonban remélhetőleg megszünteti Buzinkay Gézának jelen kötetben közölt írása. Az *Ungarischer Lloyd*-ról, amit szintén említ írásában, később Ujvári Hedvig publikált „Von Lloyd zu Lloyd. Die pressehistorische Verortung des Ungarischen Lloyd (1867–1876) im deutschsprachigen Pressewesen Ungarns” címen a *Jahrbuch der ungarischen Germanistik* 2007-ben megjelent kötetében. Höbel hatalmas kutatómunkája mindenképpen dicséretes, csak az sajnálatos, hogy a történeti Magyarország sajtójával kapcsolatos kutatások nem egymással összeegyeztetve, hanem párhuzamosan folytak/folynak Bécsben és Budapesten.

Buzinkay Géza, a korszak kitűnő ismerője, a reformkori magyar sajtóviszonyok bemutatásával kezdi az első világháborúig terjedő időszak magyar sajtótörténetének ismertetését. Ekkor vált ugyanis – főleg Kossuth publicisztikai tevékenysége miatt – az újságok vezető rovatává a vezércikk, amely lehetőséget nyújtott a politikai reformgondolatok kifejtésére és azok egymással való polemikus ütköztetésére. A liberális nemesi ellenzék lapjával, a *Pesti Hírlappal* a konzervatív *Budapesti Hírlap* állt szemben. Az 1848. március 15-ei események, a cenzúra eltörlésének felidézése után Buzinkay sorra bemutatja az újonnan létrejött forradalmi sajtóorgánumokat. Az állandó változásban, mozgásban lévő két év, mely alatt – tegyük hozzá, hogy háborús körülmények között sok rövid életű lap jött létre és szűnt meg – sajtótörténeti jelentőségét a szerző abban látja, hogy ez alatt az idő alatt új újságműfajok (néplap, viclap, alkalmi lap, hadilap) és színvonalas illusztrált lapok jöttek létre, míg a korszak „vesztesei” az addig népszerű irodalmi és divatlapok, folyóiratok voltak. A levert szabadságharc után az újságírók, szerkesztők szétszéledtek, külföldre menekültek, vagy itthon bujkáltak. Sokakat üldöztetés ért, de elsősorban nem publicisztikai munkájuk, hanem politikai tisztségvállalásaik miatt. Olechowski írásával szemben Buzinkaynál mindig a magyar szempont, a magyar érdekek figyelembe vétele a döntő. Így állapítja meg, hogy bár számszerűen visszaesett a forradalom utáni évtized magyar sajtótermése, de a reformkori és a forradalom által életrehozott és megerősödött nemzeti öntudatot a bachi elnyomás sem tudta megsemmisíteni, és a kormánynak egyetlen abszolút megbízható, lojális kormánylapot sem sikerült létrehoznia.

Az 50-es években a magyar hírlapok előfizetői kevesebben voltak, mint a forradalom előtti években. 1851-ben a kormány a büntető-törvénykönyv korszerűsítése keretében kiadott egy ideiglenes szabályozást, ezt követte az 1852-es sajtórendtartás, amely egészen a kiegyezésig életben maradt. A törvény szabályozta a kaució nagyságát, amit a politikával foglalkozó lapoknak kellett induláskor letenniük, ez tulajdonképpen óvadék volt, amely a lap elleni esetleges vizsgálati költségeket és pénzbüntetéseket volt hivatott fedezni. Tehát az előzetes cenzúrát egy sokkal szigorúbb utólagos, vagy öncenzúra váltotta fel. E mellett létezett az ún. „megintési rendszer”, amennyiben egy időszaki kiadványban túllépi a törvényben meghatározott kereteket, két írásbeli megintés után felfüggeszthető a lap megjelenése három hónapra.

A polgári publicisztika két megteremtőjével, Kecskeméthy Auréllal és Falk Miksával, akik mindketten éltek hosszabb ideig Bécsben, külön alfejezet foglalkozik. Ezek után Buzinkay a korszak újonnan alapított politikai lapjait (*Pesti Napló*, a Bécsben megjelenő *Magyar Sajtó*, *Bécsi Napló*, majd a *Budapesti Hírlap*, *Sürgöny*, *A Hon*) mutatja be, részletesen kitérve szerkesztőik politikai irányultságára. A hetilapokkal nem foglalkozik annyira behatóan, röviden érinti a vidéki sajtót s a viclapokat, amelyekről korábban könyvet publikált. Az 50-es években kialakultak a lapokra jellemző rovatok, megjelentek az emigráció vezető alakjai köré szerveződő külföldi sajtóirodák.

Az 1860/61-től bekövetkező enyhülés folyamatában a 60-as évek közepére a sajtó a magyarországi közélet fontos tényezőjévé vált.

Az 1860-as évek közepén a sajtó volt a politikai nyilvánosság eszköze és tere, a kiegészítés szükségének megvitatása is a lapokban, a mellette érvelő *Pesti Napló*ban, valamint a Kossuth ellenérveit támogató *A Honban* zajlott.

1867 és 1875 között élte a magyarországi sajtó legszabadabb korszakát. A törvényesség működött, sajtóvétségek ügyében az esküdszékek jártak el. A kormány a támogatás eszközével élt a sajtó irányításával kapcsolatban: hogy a lapok lojalitását biztosítsa, szubvencionált egyes lapokat, ingyerpéldányokat terjesztett, illetve átvállalta a kauciókötelezettséget. A sajtó helyzetén jelentősen javított a politikai lapok hírlap bélyegének eltörlése 1870. január 1-jétől. Így már csak a lap alapításakor leteendő óvadék, a kaució intézménye maradt meg. 1867 után a lapok terjesztésében jelentős változás következett be, ezt követően példányaikat már az utcán is lehetett szabadon árusítani. A '70-es években számszerűen megnőtt a kiadott lapok száma mind Budapesten, mind vidéken és a példányszámok is – bár ezek a hiányos források miatt nehezen rekonstruálhatóak – megnövekedtek. A magyar politikai hírlapok, melyek eddig elsősorban véleményformálásra törekedtek – a nyugati példákat követve –, egyre inkább az olvasók friss információkkal való ellátását tűzték ki célul, ennek elérése érdekében építették ki a Béctől független, magyar hivatalos hírszolgálat intézményét.

Az '70-es években a sajtó pártpolitikai csatározások színtere lett, sok lapot képviselők irányítottak, vagy egyes politikusok használták fel őket nézeteik, akár parlamenti beszédek kifejtésére, agitációra. A kormányhoz közelálló, liberális lapok, elsősorban a *Pesti Napló* magas színvonalon működött, Deák a háttérből irányítva nem engedte, hogy elkötelezetten kormánypárti legyen, a lap mindig megőrizte függetlenségét. 1875-ben a Deák-párt és a balközép fúziója után inkább ellenzéki irányba ment el. Buzinkay bemutatja a Deák-párt többi orgánumát, az emigrációból visszatért Klapka György két évet megélt s 1869-ben a *Pesti Napló*ba beolvadt lapját, a *Századunkat*, a *Reformot*, valamint a balközép fő lapját, az 1869-ben alakult, *A Hontól* kilépett Csermátony Lajos alapította *Ellenőrt*, amelynek nagy szerepe volt az eldurvult, agresszív, manipulatív hangvétel meghonosodásában. A Deák-párt konzervatív szárnyának a lapja a *Kelet Népe* lett, 1878-ban a párt beolvadt a Mérsékelt Ellenzékbe, s lapjuk a következő évtől *Magyarország* címen jelent meg. E mellett megemlíti a katolikus politikai napilapot, az *Idők Tanuját*, valamint néhány nem politikai lapot, így a vicclapokat, első sorban a *Borsszem Jankót*, valamint a legfontosabb vidéki lapokat.

Az 1870-es évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy csak az ellenzéki pártsajtó tudott megélni, akármilyen jó publicistákat tudtak a kormánylapok megszerezni, ezek az orgánumok nem voltak életképesek. Ez vezetett arra a felismerésre, hogy a sajtónak nem csak a párthívekhez, hanem a sokkal szélesebb közvéleményhez kell szólnia. Ezért alapította Légrády Károly könyv-és lapkiadó-vállalattulajdonos 1878-ban a *Pesti Hírlapot*, a kormányhoz lojális, de nem kormánypárti, független napilapját. Amikor egy parlamenti beszédével ellentétes szellemű vezércikket közölt a lap, Légrády letiltotta megjelenését. Erre a teljes szerkesztőség elhagyta a lapot és *Budapesti Hírlap* címen új lapot alapítottak. A *Budapesti Hírlap* a nemzeti eszmék szócsöve lett, szította a sovinizmust. Ezek az eszmék nagy fogadóközönségre találtak, a millennium idejére az újság elérte a 30 ezres példányszámot. Az üzleti siker elérése volt az illusztrált napilapok (*Budapest, Kis Újság*) kiadónak is a célja.

A következőkben megtudhatjuk, hogy a '80-as években az antiszemitizmus terjedésének fő helyszíne a sajtó volt, amely aztán 1882/83-ban a tiszaezlári perrel érte el csúcspontját. A 19. század utolsó évtizedeiben az általános gazdasági fejlődéssel a sajtó is – mind a példányszámokat, mind az előállítás technikáját tekintve hatalmas fejlődésnek indult. A budapesti sajtó számszerűleg némileg visszaesett a rohamosan növekvő vidéki nagyvárosok sajtójával összehasonlítva. Néhány

lap példányszáma százazres volt, ez már a valódi tömegsajtó korszaka. Megjelenik a szenzációkra éhes bulvársajtó, magával hozva a lapterjesztés új formáját, az utcai árusítást.

Ezt követi a nagy független lapok (*Pesti Hírlap*, *Budapesti Hírlap*, *Pesti Napló*, *Budapesti Napló*) sorsa alakulásának, politikai irányvonalának felvázolása, s több, a lapok „életében” nagy szerepet játszó zszurnaliszta, tulajdonos, szerkesztő, munkatárs (így például Mikszáth Kálmán, Rákosi Jenő, Ady Endre, Vészi József és Gajári Ödön) mini portréja. A következő részben az ideológiailag elkötelezett sajtóval, a katolikus egyház által támogatott lapokkal, a Függetlenségi párt orgánumaival, az *Egyetértéssel* és a *Magyarországgal*, a Szociáldemokrata párt lapjával, a máig megjelenő *Népszavával*, valamint a radikális *Magyar Hírlappal* és az abba 1926-ban beolvadt *Világgal* foglalkozik Buzinkay Géza. A modern magyar sajtó történetének csúcspontja, az üzleti vállalkozásként is sikeres *Az Est* című napilap létrejötte 1910-ben. Az újság megjelenését hatalmas reklámkampány vezette be, rövid idő alatt sikerpályát futott be, példányszáma már az első évben elérte a 80 000-et. Igazi bulvárlap volt, a fő hangsúly nem a politikán, hanem az érdekes információk közzétételén volt, jól szervezett tudósítói gárdája a világ legkülönbélebb pontjairól küldte tudósításait. A lap tulajdonosa és szerkesztője Miklós Andor meggazdagodott, más lapokat, kiadót, épületeket is megvásárolt, valódi sajtókonzern hozott létre, ugyanakkor vagyonaiból jótékony célokra is fordított.

Végezetül Buzinkay kedvelt témáját, a korszak politikai vicclapjainak történetét foglalja össze; e témáról már korábban publikált munkáiban olvashatunk részletesebben. Rövid jellemzést kapunk még a korszak legjelentősebb folyóiratairól, a *Husadik Századról*, a *Nyugatról* és *Magyar Figyelőről*. Befejezésül az 1914. április 11-én életbe lépett új sajtótvény pozitív és negatív hatásairól tudhatunk meg többet. Az egész korszak lezáró eseménye, a világháború, a sajtót a háborús propaganda eszközüvé tette, a lapok siettek haditudósítókat (az egyes újságok tudósítóinak nevét is felsorolja a szerző) küldeni a háborús helyszínekre.

Buzinkay Géza tanulmánya azért is jelentős, mert lényeglátóan, adatgazdagon, ugyanakkor élvezetes, színes stílusban foglalja össze a magyar politikai sajtó történetének hetven évét, és teszi mindezt a németül olvasó szakközönség számára első ízben hozzáférhetővé. Tanulmánya sajnos azért nem tekinthető a korszak egész magyar sajtója történetének, mert egyedül nem vállalhata fel a meghatározott időhatárok között megjelent magyar folyóirat-irodalom és a szaksajtó-termés részletekbe menő tárgyalását. A magyar sajtó történetének német nyelven való korszerű összefoglalása még várat magára, Walter Raichle 1939-ben Berlinben kiadott és nemzeti szocialista jegyeket mutató könyve óta nincs újabb magyar sajtótörténet németül.

Összefoglalva elmondható, hogy e kitéző kézikönyv tanulmányai a Monarchia társadalomtörténetének és a nyilvánosság fórumainak bemutatása mellett a magyar sajtótörténet német nyelven való megismertetéséhez is nagymértékben hozzájárulnak.

RÓZSA MÁRIA

Könyv, Románia, Európa. Konferencia-sorozat a bukaresti Fővárosi Könyvtárban. A román állam sok mindenben következetesebb, mint a magyar. Az egyik következetesség a Magyarországon minden kormány által emlegetett, de soha ki nem alakított „nemzeti minimum” megfogalmazása. A románok már a 18. században kialakították ezt, azóta király, kommunista diktátor, több párti berendezkedésű államformáció, mindenki ezt követi. A kulturális politika is ehhez igazodik. A román kultúra európai kapcsolatrendszerének tudatos kutatása, felmutatása, akár az állami propaganda szintjén is, hozzátartozik ehhez a kulturális politikához. Ráadásul ez olyan téma, amelyhez nem kell hamis állításokat megfogalmazni, mert a román kultúra alapjaiban keleti keresztény,

sok szálon kötődik a nyugati kereszténységhez, szekularizált tendenciái pedig egyértelműen a nyugat-európaiakat követik.

Az Európai Unió tagjává vált Románia azonban túllépett ezen az elképzelésen, vagyis a román kultúrát már nem egyszerűen az európai kultúra részeként mutatja meg, hanem olyanak, amely a globális kulturális és tudományos kihívásokkal is képes szembenézni, annak sokszínűségéhez aktívan hozzájárulni. Ennek megfelelően a szimpózium egyes szekciói közül legalább egy mindig valamilyen globális témát tárgyal (pl. szóbeliség és írásbeliség), vagy a román kelet-kutatás emlékezetének témaköréhez kapcsolódik.

A gazdasági csodát nem várva, a pozitív diszkriminációt a kulturális és a tudományos rendezvényekkel kapcsolatosan alkalmazva – végül ez is kisebbségápolás, hiszen nagyon-nagyon kisebbségbe szorult Európában az értelmiség – a Fővárosi Könyvtár (Biblioteca Metropolitană) Bukarestben 2008-tól évente nemzetközi konferenciát rendez „Cartea, România, Europa” címmel. Mindig valamilyen román évfordulót ünnepelnek ezzel a szimpóziummal. A megnyitón megjelenik a román állam valamelyik magas rangú tisztségviselője, így számos külföldi diplomata is. Erre a rendezvényre a román állam meghívja a résztvevőket, vállalja minden felmerülő költségüket (utazással együtt) pusztán azért, hogy Bukaresthez kössön olyan szakmai köröket, amelyek éves konferenciájukat amúgy is megtartanák. Ezek a szakmai körök örömmel mennek Bukarestbe, hiszen a román állam támogatja ezzel a tevékenységüket. A plenáris előadások tartására nemzetközi tekintélyű tudósokat hívnak meg, akiknek felajánlják a lehetőséget, hogy kialakíthassanak egy szekciót, ahova azokat hívhatják meg, akiket akarnak. A román fél csak hazai szakembereket javasol a külföldiek mellé. A külföldiek meghívásánál külön figyelnek arra, hogy emigrált román tudósokat is hazahívjanak a rendezvényekre. A vendéglátók aztán bemutatják a hazai tudósokat, kapcsolatot teremtenek köztük és a világban működő műhelyek között, no meg megmutatják Romániát (kirándulások). Így a véleményalkotó, a közvéleményt formáló értelmiségiek közül egyre több nagyon pozitív élménnyel tér haza, megismerve Románia értékeit. A román állam ezt teszi akkor is, amikor éppen gazdasági válságot játszatnak el a világgal, és akkor is, amikor prosperitást kell hinnünk. A kongresszuson elhangzott előadásokat, az elhangzás nyelvén (francia, angol, ritkán spanyol, olasz, vagy német), ki is adják, mindig a következő konferenciára, vagyis egy éven belül (így szakmai haszna is van ennek).

És még egy fontos momentum a konferencia-sorozat kapcsán: a kulturális politika céljainak a megvalósítása nem valamely minisztérium, vagy ismerősök magánvállalkozásainak a feladata, hanem a meglévő, történelmileg kialakult kulturális intézményeké. Nekik van ugyanis nemzetközi hitelük. A pénzt is ők kapják erre a rendezvényre. Florin Rotaru, a Fővárosi Könyvtár főigazgatója így szakmai célokat tud megvalósítani abban a keretben, olyan stratégiával, amellyel egyébként ő maga is egyetért.

Lucrările simpozionului internațional Cartea. România. Europa. Ediția I – 20–23 septembrie 2008. 500 de ani de la prima carte tipărită pe teritoriul României. Biblioteca Metropolitană București. Cuv. înainte Florin ROTARU. București, 2009. Editura Biblioteca Bucureștilor.

Az első konferencia megrendezésével főként az ősnymondász Macarienek állítottak emléket, aki 1508-ban Cetinjéből Bukarestbe (vagy Tîrgovistébe) ment nyomtatni. Ekkor még csak 30 előadás hangzott el (2010-ben már 186!), amelyeket három szekcióba osztottak: „Az európai könyv története”, „A hagyományos és az elektronikus könyvtárak”, „A keleti románság, kultúra és civilizáció”. Ez utóbbi téma évfordulós aktualitását adta, hogy 300 éve tűnt el Nicolae Milescu, aki egy orosz expedíciót vezetett Kínába.

Az első szekció vezető előadása Frédéric Barbier-é volt, aki a Gutenbergről írt monográfiájának (vö.: MKsz 2007. 254–257.) tézisszerű összefoglalását adta a nyomdászat megjelenésének olyan összefüggéseiről, mint a könyvtörténeti hagyomány folytatása, az újítás, illetve az újítások mentén keletkező újabb innovációkra készítő, azokat lehetővé tevő technikai változások. Az előadása címét magam ügyesen provokatívnak érzem: „1452: Une date pour l’Europe”, vagyis nem 1453, jóllehet, a könyvtörténeti találmányok datálása bizonytalan, de a francia történész szándékosan nem Paul Oskar Kristeller szellemében (a latin és a görög reneszánsz) értelmezi Európa új-jászületését, hanem azt a könyvhöz köti (erről természetesen ő nem beszélt előadásában). A szekció másik, nem román könyvvel kapcsolatos előadása az 1480–1520 között Kasztíliaiban megjelent jogi kiadványok társadalmi szerepét (uralkodói reprezentáció, közvélemény formálás, hagyományrögzítés stb.) elemzi (Elisa Ruiz García), vagyis egy kis ország könyvkiadását mutatja be abban az időben, amikor román földön megjelent a nyomdászat. A legtöbb előadó a román könyvek jelenlétével foglalkozik különféle gyűjteményekben (Cantemir a British Libraryben és a francia nemzeti könyvtárban, román munkák a nagyobb francia bibliotékákban, Bukovinában, Görögországban), Elena Chiaburu pedig a könyv moldvai és havaselvi kereskedelméről (17–18. század) ad átfogó képet, a könyv társadalmi szerepének elemzésével. Alin Mihai Gherman egy bibliográfiai újdonságot mutatott be: a bukovinai Cernăuți-ban (ma Ukrajna: Csernovszi) megjelent ABC-s könyvet, amely egyben bizonyítéka annak, hogy Eduard Viniarj az 1830-as évekig működött a városban.

Számunkra, magyarok számára is az első szekció a legérdekesebb. Macarie meghívásának és valachiai tevékenységének körülményeiről Radu Ștefan Vergatti beszélt („Le règne de Radu le Grand”), részletesen tárgyalva a nagy román vajda és II. Ulászló kapcsolatát is. Előadása lényegében Radu művelődéspolitikájáról szólt, és ebben a kontextusban helyezte el a tényt, hogy a nyomdászat művészet megjelent román földön. Coresiről, könyveinek díszeiről Stela Toma tartott előadást, Ruxandra Moașa Nazare pedig a 19. század elején Brassóban, a Boghici testvérek számára nyomtatott (Michael Dürr) román kiadványok illusztrációiról. Könyvtártörténeti szempontból fontos Vasile Oltean előadása, aki a brassói Szent Miklós román ortodox templom 1680-as összeírásának könyves tételeit elemzi. Olvasmány, illetve olvasástörténeti szempontból két előadás hangzott el. A 19. század kiemelkedő tudós egyénisége, a moldvai ortodox metropolita Iosif Naniescu régi román könyveiről (Dan Jumară), köztük számos erdélyi kiadványról, illetve a szilágysági, szolnok-dobokai és máramarosi könyvbejegyzésekkel fennmaradt román nyelvű kiadványok 17–19. századi használatáról (Ioan Oros).

A második szekció megszokott általánosságokkal telt az elektronikus médiumokról, illetve a digitális könyvtárak szerepéről. A harmadik szekció érdekesebb volt, néhány előadás egyértelműen az elsőbe tartozhatott volna, így Corina Teodoré, aki a 17–18. századi román női olvasókról beszélt. A legtöbben azonban a románok jelenlétéről az Athosz kolostoraiban, illetve a macedónok romániai jelenlétéről a 20. századi sajtó kapcsán (a balkán-háború idején, illetve a két világháború között). Két előadás foglalkozott a román kelet-kutatások történetével is.

Lucrările simpozionului internațional Cartea. România. Europa. Ediția II-a – 20–24 septembrie 2009. 550 de ani de la prima atestare documentară a orașului București.
Redactor Julieta ROTARU. București, 2010. Editura Biblioteca Bucureștilor.

A Bukarest napja alkalmával megrendezett konferencián már 77 előadás hangzott el öt szekcióban. „A könyv története és a könyvkultúra” szimpózium ezúttal nagyobb részt a 18–19. századra koncentrált, bár voltak kivételek. A Párizsban élő Monica Breazu például a protestáns embléma használatáról, főként Jean Borel és Pierre Haultin nyomdászjelvényeiről beszélt, a londoni Geoffrey Poper pedig a 16–18. századi bibliai filológiai kiadványok arab forráshasználatáról, az európai nyomdák arab betűkészletéről. Többen adtak elő mai könyvtárak román állományáról, illetve tör-

téneti gyűjteményekről. A bukovinai 18. századi könyvgyűjtemények anyagát Olimpia Mitric korabeli összeírások alapján mutatta be, míg a Neamt megyei kolostorok Szent Vazul kéziratait Aurel Florin Tuscanu. Fontos tanulmányt tartom Vioria Aura Păușet, aki a francia nyelv, és kiadványok moldvai és havaselvi elterjedésével foglalkozik (19. század). A magyar könyvtörténetírás számára érdekes Alin Mihai Gherman tanulmánya az „Erdélyi iskola” (Șcuola Ardeleană) tevékenységéről, hiszen egységben mutatja be a balázsfalvi 18. századi művelődési törekvéseket az iskolák fejlesztésétől, a román könyvek írásán át a könyvhasználatig. Elena Chiaburu ezúttal az 1804–1805-ben Budán megjelent 12 kötetes *Minee* moldvai terjesztését követi nyomon. A Ioan Piuaru Molnár kiadó, Hagí Constantin Pop, a szelbeni kereskedő és Iosif, Argeș püspöke összefogásával megjelent kézikönyv alapvetően járult hozzá a moldvai románok művelődéséhez, és bár a tulajdonosok nagyobb része volt egyházi személy, a kultúra polgári nyilvánosságának kezdetei is tetten érhetőek a könyv terjesztése kapcsán.

A Könyvtár- és Információtudomány szekció népes előadói közönsége valóban nemzetközi volt, Kanada, Algéria, Oroszország, Moldova, Franciaország, Finnország, Hollandia, és Bénin képviseltette magát, és a különféle könyvtártípusok szerepének történeti változása, illetve a digitális világ volt a fő téma.

A harmadik szekció a „Mitoszoktól a rituáléig” címet viselte, és számos ázsiai, afrikai ország is képviseltette magát az európaiak mellett. A kongresszus egyetlen magyar előadója, Dobrovits Mihály, a közép-ázsiai és az ókori mítoszok párhuzamairól beszélt. A negyedik szekció ismét a románok, a román tudomány nyomába eredt, jelenlétüket vizsgálta az Athosztól, Törökországon át a keleti világban.

A harmadik konferencia 2010-ben volt, anyaga 2011. szeptemberére (a negyedik szimpózium idejére) jelenik meg. Ezúttal már Magyarországról is hívtak előadókat, Dobrovits Mihály mellett Verók Attila, és ezen ismertető írója szerepelt.

Simpozionul internațional Cartea. România. Europa. Ediția III – 20–23 septembrie 2010. 300 de ani de la începutul domniei savantului român Dimirie Cantemir.

Ebben az évben négy nagyobb szekcióban 186 előadás hangzott el. A plenáris előadásokat az egyes szekciók vezetői tartották. Az első szekció („Könyv és művelődés – Istoria și civilizația cărții”) előre meghatározott vezérfonala a francia eszmék közép-, kelet- és déleurópai elterjedése volt, illetve erre is figyelemmel a kiadványok, illetve könyvtermés nyelvi összetételének változásai. A szekció szakmai koncepciójának kidolgozását Frédéric Barbier-ra bízták. A francia hatás kérdéskörében ezért sem korlátozódott a szekció a „köztes-európai” régióra, Maria Midori Deaecto példának okáért a francia kiadványok 19. századi brazíliai terjedéséről beszélt, Maria-Luisa Lopez-Vidriero pedig a Bourbonokkal Spanyolországba érkező francia tisztek, nemesek könyvhasználatáról.

A kiadói stratégiák, illetve a terjesztés nyelvi problémáit Frédéric Barbier plenáris előadása vázolta, majd számos esettanulmány következett. Marie-Hélène Tesnière a francia nyelvűségre irányuló első kulturális politikáról, V. Károly francia királyéról értekezett. A tudományos nyelvhasználat moldvai és havaselvi változásáról, a francia térhódításáról, illetve az ezzel kapcsolatos moldvai vitákról Radu Păun tartott nagyszerű előadást. Raphaela Mouren a velencei és a lyoni 16. századi kiadó stratégiáinak nyelvi elemeit elemezte, Daniel Baric pedig a glagolita írás használatának újjáéledését, illetve ennek okait. Az európai kereskedelmi kérdésekről Claire Madl (a prágai Gerle kiadó), Otto Lankhorst (a 17–18. századi hollandiai kereskedők), Sabine Juratic (párizsi kiadók kereskedelmi hálózatai), Jacques Hellemans (a 19. századi belga kiadók nemzetközi kapcsolati) előadását hallgathattuk.

Néhány nyomdászattörténeti téma (kiadói jelvények, keleti karakterkészletek használata) mellett a közép-európai (főként moldvai, havaselvi) könyvtárak francia anyagáról számoltak be a meghívottak.

A további szekciók: „Információtudomány, könyvtártörténet – Științele informației, istoria bibliotecilor”; „Euro-, és afroázsiai kutatások – Studii euroasiatice și afroasiatice”; „Cantemir és kora – Cantemir și epoca sa”. A könyvtártörténeti előadások különböző könyvtártípusok társadalmi, történeti szerepét vizsgálták főként a 19–20. században. A Dimitrie Cantemir munkáinak elterjedését vizsgáló előadások is jól hasznosíthatóak az olvasmánytörténet kutatói számára.

A konferenciák aktái egyre terjedelmesebben, és tematikusan is egyre összetettebbek. Kétségtelen azonban, hogy számos alapvető tanulmány jelenik meg ezekben, olyanok, amelyek hozzá tartoznak a tájékozott szakemberek kulturális horizontjához.

MONOK ISTVÁN

Az MTA Könyvtörténeti Munkabizottságának tevékenysége (2000–2010). 2000-ben újjáalakult a Művelődéstörténeti Bizottság. E bizottság szakmai hatáskörében tevékenykedett a Könyvtörténeti Munkabizottság is. A Művelődéstörténeti Bizottság a Könyvtörténeti Munkabizottság elnöki teendőinek ellátására Bitskey Istvánt (DTE) kérte fel. A vele való megbeszéléseken kialakult a Könyvtörténeti Munkabizottság elképzelt új névsora.

[2000.] Az *első ülésre* Debrecenben, a Déri Múzeumban került sor. Heltai János (OSzK) egy rövid előadást tartott az *RMNy* megjelent III. kötetéről, majd a jövőre tett kitekintést P. Vásárhelyi Judit (OSzK). Ezután a bizottság meghallgatta Madas Edit (MTA–OSzK) beszámolóját a fragmentum-kutatás helyzetéről. Heltai megemlítette a kötet összeállításának új módszerét, a nyomda-meghatározás pontosságát illetve a műfaji felosztás fontosságát. P. Vásárhelyi Judit megrajzolta a következő három *RMNy*-kötet beosztását, s felvetette a digitalizálás kérdéseit. Madas Edit a töredék-kutatás problémáit sorolta fel, s kiemelte az előttük álló feladatokat.

[2001.] A *második ülésnek* az Országos Széchényi Könyvtár adott helyet. Először Király Péter (Arcanum Kiadó) számolt be az Újkori Kéziratok Tára jelenleg folyó munkálatairól. Három munkafázist különítettek el a munkatársak: 1. szövegrögzítés 2. egyes adatelemek jelölése 3. szabványos könyvtári címlírás létrehozása. A második előadást Domokos György (PPKE) tartotta egy készülődő magyar ıtalika-repertoriumról. Ennek célja, hogy a Magyarországon fellelhető ıtalikákról pontos információkat szolgáltatson külföldi és hazai kutatóknak egyaránt. A harmadik előadás V. Ecsedy Judit (OSzK) volt, aki az Európai Tudományos Könyvtárak Konzorciumának (Consortium of European Research Libraries) megalakulásáról és terveiről tájékoztatta a bizottságot.

A *harmadik ülésre* – a bizottság előzetes terveinek megfelelően – Szegeden került sor, az Egyetemi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában. Először Monok István (OSzK) tartott előadást, amelyben felvázolta a szegedi könyvtörténeti kutatások több mint két évtizedét. Beszámolt az eddig elkészült kötetekről, az élő sorozatokról, a kutatás anyagi finanszírozásáról és személyi kérdéseiről. Külön kiemelte a szegedi régi könyves képzés jelentőségét, amely már tíz éve működik sikeresen, tanítványaik számos fórumon arattak sikert, s bevonják őket már az oktatás elején az alapkutatásokba. Röviden kitért a szegedi könyvtár történetére, az állomány és a külön-gyűjtemény kialakítására, s a velük kapcsolatos szakmai problémákra. Hangsúlyozta a nemzetközi összefogás fontosságát, utalva a soproni könyvtörténeti kötet példamutató együttműködésére. Kiemelte a szlovák és a román közös munkálatokat, s a tervbe vett köteteket, amelyek egyaránt jól hasznosulhatnak mindegyik ország művelődéstörténeti kutatásában. Ezután Keveházi Katalin (SZTE) mutatta be az Eruditio-

adatbázist. Szót ejtett az adatbázis bonyolult, ám mégis átlátható szerkezetéről, a különböző kutatási szakaszok összehangolásáról, s a munkálatok közben felmerült kérdésekről és az ezekre adott válaszokról.

[2002.] A *negyedik ülés* helyszíne ismét az Országos Széchényi Könyvtár lett. A bizottsági ülés egybeesett a muzeális állományt őrző könyvtárak III. országos találkozásával. A konferencia előtt egy munkamegbeszélés zajlott a főigazgató irodájában, ahol a várható feladatokat összegeztük. Elhangzott javasolt programként, hogy eddig olyan be nem mutatott kutatóhelyeket ismerjenek meg a bizottsági tagok részletesebben, mint például az Akadémiai Könyvtár vagy az ELTE Egyetemi Könyvtára. A bizottság tagjai meghallgatták a konferencián Monok István előadását a Nádasdy család könyvkultúrájáról, s Kokas Károly (SZTE) beszámolóját a Zrínyi-könyvtár 3D-s rekonstrukciójáról az Eruditio-program keretében.

[2003.] Az *ötödik ülés* helyszíne az Országos Széchényi Könyvtár volt. Karsay Orsolya (OSzK) előadást tartott a modenai Corvina-kiállításról. Az itt bemutatott 67 olasz és külföldi kódex mellett Borso d'Este kétkötetes Bibliáját is láthatták az érdeklődők. A rendezők a legegyszerűbb megoldást választották a kódexek elhelyezésére, lelőhelyük szerint csoportosították a korvinákat: 15 modenai, 17 magyar, 4 bécsi, 6 német, majd a 11 firenzei kötet mellett szerepelt még könyv Veronából, Milánóból, Rómából, Nápolyból és Velencéből is. Majd Kedves Csaba (Sárospatak Ref. Koll.) számolt be az októberben rendezendő sárospataki régi könyves konferenciáról. Szót ejtett a református kollégium tudományos gyűjteményéről, s az ott folyó munkálatokról is. Ezután Tóth Gábor (MTAK) beszélt egy olvasmánytörténeti szakmunka fordításáról, amely a középkori olvasási szokások etológiáját igyekezett megrajzolni. Illich könyvének alaptétele az, hogy a nyugati társadalmak a 20. század utolsó évtizedének kezdetére lemondtak a tanulás könyvalapú – George Steiner kifejezésével „könyvbeli” (bookish) – technikáiról.

A *hatodik ülés* helyszíne, a megbeszéltek szerint, Sárospatak, az egyházi könyvkultúráról szóló régi könyves konferencia volt. Monok István beszámolt a 2002-es párizsi könyvtörténeti kiállítás tanulságairól. A kiállítás, s a köré szervezett konferencia és posztgraduális képzés a könyv három forradalma köré csoportosult. Ez a forradalom a könyv előállítási technológiájának változását jelenti, s ezt mutatta be a rendezvényen. Erényének mondható, hogy a technológia oldaláról közelítette meg a hagyomány átörökítését, s kitért olyan speciális területekre is, mint Kína, Japán vagy a zsidó kéziratosság. Két szempontból mindenképpen tanulságos volt, egyrészt kiválóan alkalmazták a kiállítás erényeit és hátrányait a doktori képzésben, hiszen több esetben a hiányzó tematikára szerveztek előadókat. Ezután következett Farkas Gábor Farkas (ELTE EK) beszámolója az Egyetemi Könyvtárban folyó raktár- és állományrendezés tanulságairól. A budapesti Egyetemi Könyvtár antikva gyűjteménye a második legnagyobb az országban, s egy fél évszázada húzódik a teljes állomány rendbetétele és modern feldolgozása. 2000-ben hozták létre a könyvtárban a Régi Nyomatványok Osztályát, amelynek elsőrendű feladata lett az 1501–1800 között külföldön nyomtatott nem magyar nyelvű művek, amelynek szerzője nem magyarországi személy, katalogizálása hagyományos módon és számítógép segítségével, s a bibliográfiai feltárás mellett a példányleírás, a kötés- és possessor-katalógus elkészítése is. Majd a szegedi régi könyves műhely elmúlt években megjelent kötetéről beszélt Monok István, P. Vásárhelyi Judit és Zvara Edina (SZTE). Koltay Klára (DTE) a „Könyv és könyvtár” című debreceni sorozatot ismertette.

[2004.] A bizottság *hetedik ülésének* helyszíne az ELTE Egyetemi Könyvtára volt. Az ülés része volt a 15–18. századi nyomtatványok feldolgozásáról és elektronikus feltárásáról rendezett konferenciának. Az előadások témája volt a kézirat és nyomtatott könyvek új szempontú feltárása és a digitalizálás problémái. A magyar előadók között Borsa Gedeon (OSzK), P. Vásárhelyi Judit, Hegyi Ádám (SZTE), Farkas Gábor Farkas, Csóka-Jaksa Helga (PTE), Véber János (MTAK), Keveházi

Katalin, Papp Júlia (ELTE EK), Koltay Klára, Tóth Péter, Bene Sándorné, Boross Klára, Szvo-rényi Róbert (ELTE EK munkatársai).

A *nyolcadik ülés* helyszíne ismét az Országos Széchényi Könyvtár lett. Monok István az újonnan előkerült corvinákról számolt be. Kiemelte, hogy szükség lenne egy átfogó Corvina-programra. Új corvinák kerültek elő Besançonban, az eddig ismert 2 corvina mellé 7 bizonytalan és 4 biztos provenienciájú kötet is felkerült a listára. Ezután Nagy László (PPKE) beszámolója következett az Egyházi Könyvtárak Konferenciájáról. Az egyesülés 1994-ben alakult, 2004-ben már a 10. születésnapját ünnepli. A mára 68 tagkönyvtárat összefogó egyesülés könyvtárai nem alkotnak homogén csoportot. Valamennyi fenntartója valamelyik egyház vagy felekezet ugyan, de gyűjteményük, gyűjtőkörük, feladataik eltérők. Nagy László a „régit” összekapcsolta az „újjal”, sürgetve a kapcsolatok felvételét és ápolását a határon túli egyházi könyvtárakkal. Monok István és Hegyi Ádám a „régit” megőrzéséről beszélt. Az 1850 előtt nyomtatott könyvek és kéziratok központi nyilvántartása és közös feldolgozása megkezdődött, a felmérésben az egyházi könyvtárak is részt vettek. Az előadás a MOKKA-R projekt eddigi eredményeit ismertette. A konferencia két záró előadását az egyesülés egy-egy könyvtárának munkatársa tartotta: Hegedűs András az esztergomi Érseki Simor Gyűjtemény digitalizálási projektjéről számolt be, Homor Ferenc – a Piarista Központi Könyvtár munkatársa – a SZIKLA-21 könyvtári programot mutatta be röviden.

[2005.] A *kilencedik ülésre* az Országos Széchényi Könyvtárban került sor. Először az OSzK három munkatársa, Bánfi Szilvia, Gigler Gábor és V. Ecsedy Judit a kézisajtó nyomdászatának internetes adatbázisát mutatták be, szemléletes példákkal fűszerezve. Ezután következett Brem Walter, az Erdélyi Műszaki Tudományos Egyesület munkatársa az erdélyi muzeális gyűjtemények kincseinek digitalizálásáról, ennek problémáiról és technikai háttéréről tartott bemutatót. Majd Sipos Gábor, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem kutatója, levéltárosa a most elkészült erdélyi Régi Magyar Könyvtárról tartott munkabeszámolót, számos bibliográfiai érdekességgel és problémafelvetéssel színesítve.

A *tizedik ülés* helyszíne az Akadémia Könyvtára volt. Először Rozsondai Marianne, a Kézirat-tár vezetőjének bevezetése hangzott el, melyben általános ismertetést kaptunk a könyvtár és az állomány történetéről, összetételéről és az elmúlt évszázad feltárási munkáiról. Majd Tóth Gábor előadása következett az Akadémián őrzött RMK I–III-as állományának elektronikus kataszteréről, amelyet a Folio adatbázisban készített el. Utána meghallgathattuk Rozsondai Béla kérdésekben és megoldásokban gazdag referátumát az ősnomtatványok katalogizálásáról, illetve kaptunk egy részletes áttekintést az ALEPH integrált könyvtári rendszer főbb sajátosságairól, előnyeiről és hátrányairól. Végül a sort Véber János zárta, aki beszámolt az Akadémia 16. század második felében nyomtatott könyveinek virtuális katalógusáról.

[2006.] A *tizenegyedik ülés* házigazdája az Országos Széchényi Könyvtár lett. Bitskey István számos egyéb teendője miatt nem tudta tovább vállalni a bizottság elnöki megbízatását. Az akadémiai tisztújításhoz igazodva a Munkabizottság előző ülésén új elnököt választottak Madas Edit személyében, s a bizottság összetétele is megújult. Madas Edit egy rövid áttekintést adott a Munkabizottság történetéről. A történeti áttekintéshez fontos adalék, hogy 1970-ben, Köhalmi Béla halála után Mezey László vette át a Könyvtörténeti Bizottság vezetését. Madas Edit 1974 óta dolgozott Mezey mellett, a bizottság iratanyaga Mezey László 1984-ben bekövetkezett halálakor a Fragmenta Kutatócsoportban maradt. A bizottság titkára egy ideig Vizekety András volt, aki a kutatócsoport vezetését átvette Mezey halála után. Maga a bizottság Köhalmi Béla vezetésével 1954-ben alakult meg Könyvtártudományi Bizottsággként, majd 1961-ben újjáalakult Könyvtörténeti és bibliográfiai Munkabizottság címen. Köhalmi Béla (elnök: 1954–1970) az ELTE Könyvtár Tanszékének vezetője, Kossuth díjas könyvész, a *Magyar Könyvszemle* szerkesztője volt. Ebben az időben a titkára Mezey László. A bizottság feladatkörébe a könyvtörténet – beleértve az írás,

a sajtó és a könyvtártörténet – szakterülete tartozott, ennek tudományos szervezői és elvi irányításával. A feladatok között az első helyen a tudományos kutatás segédeszközeinek elkészítése, vagyis az írott és nyomtatott források számbavétele szerepelt. A Munkabizottság kutatási témákat nevezett meg és támogatott. Ilyen volt például a Sajó–Soltész-féle ősnymtatvány-katalógus (CIH), a *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy)* vállalkozás elindulása, és a retrospektív sajtórepertórium 1867-ig (Busa Margit), az ELTE Egyetemi Könyvtár Mezey László által készített latin kódexkatalógusa és Vizkelety András katalógusa a magyarországi könyvtárak középkori német kéziratairól. A Munkabizottság folyóirata a *Magyar Könyvszemle* lett a kezdetektől fogva. Mezey 1970-ben vette át az elnökséget (1970–1984), ekkor még közvetlenül az MTA I. Osztályához tartozott a bizottság. Ebben az időben a titkár először Kókay György, majd Vizkelety András lett. Mezey folytatta a Kőhalmi Béla által elkezdett kutatási témákat újabbakkal bővítve. Ezek közül a legjelentősebbek voltak az *RMNy*, Csapodiék Corvina-kutatása, Hungarica-kutatás (Bibliotheca Hungarica), a hazai könyvtárakban kötéstáblákon fennmaradt kódextörédek rendszeres kutatása, a kódexekkel és régi könyvekkel foglalkozó tudományos utánpótlás nevelése stb. Kezdetben a bizottságnak a tudományos szervezésben is fontos szerepe és súlya volt. Ez az Akadémia átszervezésével erősen csökkent. A Kőhalmi idejében folyósított anyagi támogatás, bár megcsappanva, még Mezey idejében is megvolt, így a fent felsorolt kutatási témákat maga a bizottság is támogatta. Később ez a csekély mértékű támogatás is teljesen megszűnt. Mezey László halála után Kulcsár Péter lett az újjáalakuló Munkabizottság elnöke (1988–2000), aki már a jogosítványoktól és pénzügyi forrásoktól teljesen megfosztott bizottságot irányította. Ebben az időszakban Monok István volt a titkár, aki jelen pillanatban a Művelődéstörténeti Bizottság elnöke. A köztes négy évről (1984–1988) Kulcsár Péter röviden tájékoztatást adott, a régi elnök váratlan halálával gyakorlatilag hibernált állapotban volt a Munkabizottság, semmilyen érdemi munka nem történt. Kulcsár az 1988–2000 közötti korszak iratanyagát átadta a 2000-ben titkárnak választott Farkas Gábor Farkasnak, aki azóta is őrzi ezeket az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában. Ezután Madas Edit pontokba szedve megfogalmazta a Munkabizottság feladatait. A bibliográfia és a sajtótörténet feladatköre időközben levált. Az Országos Széchényi Könyvtár ma óriási feladatokat vállal magára a nemzeti könyv- és könyvtártörténeti kutatások szervezéséből, koordinálásából, adatbázisok építéséből stb.

1. A bizottsági munkát csak a Széchényi Könyvtárral szoros együttműködésben érdemes végezni. A személyes kapcsolatok ezt lehetővé teszik. De ugyanilyen fontos lehetőségnek tartja azt, hogy a bizottság tagjai számos intézményt képviselnek.
2. A Munkabizottság érdekkörébe tartoznak továbbra is az írás-, a nyomtatott könyv és az olvasás történetének forrásai: ezek feltárása, hozzáférhetővé tétele; s tanulmányokban, monográfiákban, végül pedig egy kézikönyvben (kézikönyvsorozatban) való feldolgozása.
3. A korábbiakhoz képest mára igen nagy szerepet kapott a források digitalizálása és adatbázisokba vitele.
4. Végül, figyelemmel kell kísérni a tudományos utánpótlás nevelését (hogyan működik a valóságban, mi folyik ez ügyben az egyetemeken, a doktori iskolákban és a könyvtárakban).
5. A Munkabizottság tájékozódik a folyó kutatásokban, tekintélyével támogatja azokat, s ha módja van rá, segítséget nyújt. Szakmai kérdésekben állást foglal, javaslatot tesz.
6. Évente két ülést tart.

[2007.] A *tizenkettedik ülés* helyszíne az ELTE Egyetemi Könyvtára volt. A bizottság elnöke egy kerekasztal-beszélgetést szervezett három muzeális dokumentumokat őrző könyvtár főigazgatójának részvételével. Náray-Szabó Gábor (MTAK) a könyvtár új stratégiájáról beszélt. Ez három pilléren nyugodna: az olvasóterem fejlesztésén, s modernizálásán, az elektronikusan elérhető dokumentumok bővítésén (1000 folyóirat ingyenes, konzorciumok megszervezése), agora kialakításán és a közösségi tér megeremtésén. Kiemelte a különgyűjtemények fontosságát, hiszen az itt lévő anyag miatt izgalmas és vonzó a magyar illetve a külföldi kutatók számára. Szorgalmazta a szoros együttműködést az ELTE könyvtáraival és az Országos Széchényi Könyvtárral. Ezután Szógi

László (ELTE EK) beszámolója következett. A főigazgató hangsúlyozta a finanszírozási válságot, a költségvetési megszorítások miatt a könyvtár létszáma 103 főről 70 főre csökkent. Az intézmény költségvetésének 95%-a bérköltség, ami erősen behatárolja a mozgásteret. A gyarapításra csekély az esély, folyamatosan kell lemondani folyóiratokat, nemzetközi sorozatokat. A külföldi folyóiratok többségét ajándékba kapjuk, vásárlásra gyakorlatilag nincs pénz. Az egyetemi integráció következtében a könyvtári hálózat decentralizációja tovább növekedett. Cél az egységes kari könyvtárak létrehozása, az intézeti–tanszéki könyvtárak megszüntetése egységes könyvtári integrált rendszert bevezetése minden karon. Kérdéses, hogy a félcentralizációs vagy a teljes centralizációs fejlesztési tervet fogadja el majd az egyetemi tanács 2007 végén. Szógi kiemelte a marketing munka, s a gyűjtemény nemzeti kulturális örökség voltának fontossága. Az 1800 előtti nyomtatványok külön-gyűjteményekbe kerültek: antikva, barokk és felvilágosodás kori gyűjtemények. Folyamatosan dolgoznak a kollégák a 16–17. századi nyomtatványok elektronikus feltáráson (bibliográfiái és példányleírás). Távlabbi cél, hogy a 18. századi anyagot, amelynek száma tekintélyes (mintegy 45 000 kötet) a korábbi gyűjteményekhez hasonlóan elkezdje a Régi Nyomtatványok Osztályán feldolgozni: első lépcsőben készülne egy elektronikus leltárkönyv. Készül az RMK, s az ősnymtatvány elektronikus leltárkönyve is. A Régi Nyomtatványok Osztályának személyi erősítését fontosnak tartja. Közlebbi cél az ún. Egyetemi Közgyűjtemény létrehozása: könyvtár, levéltár és múzeum hármasság. Az ELTE Egyetemi Könyvtár a kutatás-feltárás prioritása szavatolt. A könyvtár utolsó 100 évének feltárása elkészült, könyv formájában meg is fog jelenni. 2011-ben a könyvtár 450. születésnapját fogjuk megünnepelni egy nagymonográfiával. Létrejött egy egyetem-történeti különgyűjtemény. Új raktári rend kialakítását tervezik, az alapkatalógust digitalizálni fogják. Monok István (OSzK) szerint nagy erővel készül a nemzeti intézményekre vonatkozó törvény, ez függ az államháztartási törvény módosításától, s a közintézményeknek új finanszírozási módot alakítanak ki. Felvetődik a kérdés, melyik intézet lesz közintézmény, s hogyan alakul a privatizáció kérdése. Monok István kitért az elbocsátások (32 fő) és a bevételek (130 millió Ft.) kérdésére. A legnagyobb bevételre a reprográfiából számíthatnak, napi 1000 cikket küldenek el e-mailben. A Libinfón 5000 kérdést tesznek fel naponta. Problémák, hogy a megszorítások miatt a könyv egyre kevesebb, s nehéz beszerezni a határon túli irodalmat. Kialakítottak egy Európai Könyvtörténeti Gyűjteményt (EKGY), feltehetően több mint 50 000 kötettel. Szóba került az 1850 előtti könyvek digitalizálása is.

[2008.] A tizenharmadik ülés helyszíne ismét az Országos Széchényi Könyvtár lett. Először Hans Erich Bödeker (Göttingen) tartott előadást „Traditionen des gelehrten Lesens in der Frühen Neuzeit” címmel, majd Ekler Péter (OSzK) az Europa Humanistica programot, a terveket, s a már megjelent kiadványokat mutatta be.

A tizennegyedik ülésen P. Vásárhelyi Judit a frissen megjelent *Régi magyarországi szerzők* c. kötetét ismertette. Ezután Káldos János (OSzK) beszélt az új elektronikus magyarországi ősnymtatvány-katalógusról (ECIH). Majd Ásványi Ilona (EKE) következett, aki részletesen tájékoztatta a bizottságot az egyházi gyűjtemények állományvédelméről, feltárájáról és a felvetődő szakmai kérdésekről, problémákról. Végezetül Monok István kutatási beszámolója zárta az ülést. A bizottság tagjai részletes áttekintést kaptak a Hungarika-kutatás lehetőségeiről oroszországi közgyűjteményekben.

[2009.] A tizenötödik ülés gazdag programjában régen esedékes problémák kerültek napirendre. Buzinkay Péter (KÖH) a műtárgyvédelem kérdéseiről, jogi háttereiről beszélt esetbemutatókkal. Majd Madas Edit következett, aki beszámolt az őszi nyelvemlék-kiállítás koncepciójáról. Borsá Gedeon (OSzK) az újonnan felfedezett 1525-ös nyomtatvány-töredéket mutatta be. Ezután Pelbárt Jenő (MAPAVIT) a hazai vízjel-adatbázis kiépítését és a kutatás főbb területeit vázolta fel.

A tizenhatodik ülésen Földesi Ferenc (OSzK) a tervezett magyarországi kézirat-nyilvántartás (MOKKA-MS) szerkezetéről beszélt és a vele kapcsolatos kérdéseket vetette fel a bizottság tagjainak. P. Vásárhelyi Judit a német–magyar bibliográfiai kutatások (VD/17) összehangolásáról tartott munkabeszámolót. Monok István folytatta kutatási beszámolóját az oroszországi hungarika-kutatásokról és a Kárpát-medencei katalogizálási programról. Az ülést Pohánka Éva (PTE) előadása zárta, aki a pécsi régi könyves kutatásáról és a püspöki könyvtár kiállításáról beszélt.

[2010.] A tizenhetedik ülésen fiatal kutatók Hajdú Vera, Stempely Irén, Horváth Mária (PPKE) egy kutatóút tanulságairól beszámolván a nagykarolyi könyvtár állományát és történetét mutatták be. Ezután Monok István (Eger) következett, aki előadást tartott a kulturális örökség tanulmányok, művelődéstörténet, bor és könyvkultúra hasznosításáról az egri oktatásban. Majd Somfai Balázs, Hudi József (Pápa) Pápa város friss térképkiállításáról beszéltek. Végül Zsupán Edina (OSzK) a wolfenbütteli corvinákkal kapcsolatos újabb kutatási eredményekről számolt be.

A tizennyolcadik ülésünkön Marti Tibor (PPKE) a füleki könyvtár rekonstrukciójáról tartott előadást. Majd V. Ecsedy Judit beszámolt a CERL 2010. évi közgyűléséről, s az európai proveniencia-kutatásáról rendezett szemináriumról. Ezután Rozsondai Marianne következett, aki röviden felvázolt egy uniós kötéstörténeti vállalkozást (Ligatus-projekt). Végezetül Mikusi Balázs (OSzK) az Erkel-év kapcsán a hagyatékról, a zenei kéziratokról és a kiállításról számolt be.

A bizottság üléseit a legtöbb esetben egy szakmai program zárta, az éppen aktuális régi könyves kiállítás megtekintése, szakmai vezetéssel. A gazdag programból egy kis ízelítő: „Debreceni festett pergamenkötések” a Debreceni Déri Múzeum, „Ment-e a könyvek által a világ elébb?” a szegedi Somogyi Könyvtár, „Könyvtárak rongya” az ELTE Egyetemi Könyvtár, „Uralkodók és Corvinák”, „Csillag a holló árnyékában”, „Biblia világa”, „Magyar Nyelvemlék” illetve „Nyomtatott magyar föld- és éggömbök a kezdetektől napjainkig” az Országos Széchényi Könyvtár kiállításai.

* * *

Az MTA Könyvtörténeti Munkabizottságának tagjai 2000–2010. között:

Kulcsár Péter (volt elnök 1980–2000, 2000-től tag), Bitskey István (2000–2006 volt elnök, 2006-től tag), Madas Edit (2006-től elnök, előtte tag), Farkas Gábor Farkas (titkár 2000-től), Csóka-Jaksa Helga (2006-től tag), Domokos György (2000-től tag), Heltai János (2000-től tag), Hudi József (2006-től tag), Imre Mihály (2006-től tag), Koltay Klára (2000-től tag), Lengyel András (2006–2010. között tag), Monok István (2000-től tag), Németh S. Katalin (2000-től tag), Ötvös Péter (2000-től tag), Ághé Ring Éva (2000–2006. között tag), Rozsondai Marianne (2000-től tag), Sz. Nagy László (2000-től tag), Tóth Zsuzsanna (2000-től tag), P. Vásárhelyi Judit (2000-től tag) és Zvara Edina (2000-től tag).

FARKAS GÁBOR FARKAS

NEKROLÓG

Tóth Sándor (1919–2011). A kolozsvári egyetem hajdani filozófiatanára, Tóth Sándor 2011. március 10-én halt meg Budapesten. Halála nem keltett figyelmet, a szokásos sztereotíp nekrológokat sem kapta meg. Jelentőségét mégis jelzi, hogy az egyetlen búcsúztatót, amelyik e sorok írásáig megjelent róla (*Élet és Irodalom* 2011. ápr. 8. 12.), az a Tamás Gáspár Miklós írta, aki mindig bátran szembe mer fordulni az uralkodó, ám hamis vélekedésekkel. E-mailjeim közt pedig Tóth Sándor halálára nem más figyelmeztetett, mint Ilia Mihály, aki a magyar kultúra egységének szelíd és halk szavú, de következetes és morálisan kikezdetetlen őrzője. Számomra e két gesztus, a két ember minden különbsége ellenére, önmagában is jelzésértékű: Tóth Sándor haláláról meg kell emlékeznünk. A romániai magyar szellemi életben játszott szerepének áttekintése és mérlegelése, nyilvánvalóan, nem e folyóirat feladata. Itt még az 1977-ben Párizsban, álnéven megjelent nevezetes *Jelentése*, amely pedig az erdélyi magyarság sorsának világ elé tárása volt, sem tárgyalható. Itt is rögzítendő azonban tevékenységének egyik, egyáltalán nem elhanyagolható szegmense: a „régii” *Korunk* és annak szerkesztője, Gaál Gábor körül végzett áldozatos munkája.

Természetesen az, ami a szakma számára csupán szokványos kutatói témaválasztás volt, mélyen benne rejtett Tóth Sándor életútjának alakulásában. Berettyóújfalun született 1919. december 6-án, egyetemi tanulmányait – a közviszonyok alakulása következtében – csak viszonylag későn, 1946 és 1950 közt végezhette el a kolozsvári egyetemen, ahol mestere a *Korunk* szerkesztőből egyetemi tanárrá előlépett jeles marxista gondolkodó, Gaál Gábor volt. Ez az indíttatás meghatározta sorsát: 1949 és 1985 közt a kolozsvári egyetem filozófiai tanszékén tanított, tanársegédként, adjunktusként, majd docensként. S mint a román–magyar, majd román egyetem magyar oktatója, szerepe óhatatlanul tágabb körű és összetettebb volt, mint a filozófiaoktatók máshol megszokott szerepköre. Filozófia címén és ürügyén voltaképpen az egész kisebbségi magyar kultúra egyik ápolója lett. (Munkásságának e vonását emelte ki Ilia Mihály is.) Baloldali, sőt – *horribile dictu* – marxista meggyőződését azonban a rendszer kritikusaként is megőrizte, s aligha véletlen, hogy tudományos témaként az erdélyi magyar marxista folyóirat, a „régii” *Korunk* történetét kutatta. Műveiben – „Gaál Gábor-könyvében [1971], mestere műveinek kiadásában [1971], a Tordai Zádorral közösen összeállított *Korunk-antológiában* (Szerkesztette Gaál Gábor. Bp. 1976. Magvető.) – a hivatalos román nemzetiségi politika alaptételének az ellenkezőjét bizonyította, jelesen az erdélyi és a magyarországi, fel- és délvidéki magyar kultúrváltozatok együvé tartozását”. Ezzel egyszerre töltötte be a kisebbségi magyar értelmiségi és a sajtótörténész külön-külön is nehéz feladatát. A régi *Korunk* pedig (amelyről ma illik elfeledkezni), nem akármilyen folyóirat volt. Az összmagyar kultúra egyik, országghatárokon átívelő jelentőségű reprezentatív orgánusaként kell számon tartanunk. Ahogy a nekrológíró írja:

„a régi *Korunk* a tanácsköztársasági, és általában a forradalmi emigráció lapja volt, semmiképpen nem (ahogy később a romániai hivatalos történetírás beállította) a KRP orgánuma, de még a KMP lapja sem, hanem általában a Duna-medencei »kultúr-

bolsevizmus« havi folyóirata, amelynek szellemét – mindenféle kanyarokkal [...] – a weimari baloldal határozta meg. A Korunk közelebb állt a berlini, frankfurti, prágai, bécsi forradalmi ellenkultúrához, mint a »hazai« pártélet szükös belvilágához. Noha a Korunk soha nem közeledett a III. Internacionálé baloldali ellenzékéhez (így Kasákot is sokat támadta), de nem volt »vonalas« propagandakiadvány, színvonala elképesztően magas volt [...]. Antinacionalista középponti üzenetét elsősorban a nem Erdélyben, hanem a Csehszlovák Köztársaságban élő Fábry Zoltán (a magyar Carl von Ossietzky) fogalmazta meg.”

A lap szavára a magyarországi baloldali (s nemcsak a baloldali) értelmiség is figyelt, s ez az erdélyi lap, tudjuk, olyanok számára is fontos volt, mint József Attila vagy Radnóti Miklós. Ami ma tudható a *Korunk*ról, annak szilárd alapja legnagyobb részt Tóth Sándor kutatásaiból származik. Ő ugyanis nemcsak (s elsősorban nem is) úgynevezett „elvi” megközelítést adta a folyóiratnak, hanem vállalkozott a gondolkodástörténeti elemzéshez elengedhetetlen életrajzi, filológiai, valamint (szorosabb értelemben vett) sajtótörténeti aprómunkára is. (Itt kell elmondanom, fiatal kutatóként magam is tanultam tőle: a *Korunk* munkatársáról összeállított, s a munkatársak folyóiratbeli jelenlétét statisztikailag is megragadni igyekvő „táblázatai”, amelyeket annak idején a román cenzúra nem engedett megjelenni, korrektúralevonatban, pontosabban a levonatról készült fénymásolatban hozzám is eljutottak, s módszertani ösztönzést adtak.)

A helyzet, amelyben Tóth Sándor önmagához hűnek maradván élni és dolgozni akart, hosszú távon fönntarthatatlannak bizonyult. El kellett hagynia Kolozsvárt, s így 1988-tól már Budapesten élt, ahol egy ideig az ELTE szociológiai tanszékén tanított. Magyarországi élet- és pályaszakasza azonban már az idegenség jegyében telt; itt sokféle ok miatt nem találta helyét. Életkora előrehaladása, betegeskedése végleg ellehetetlenítette az itteni szellemi életben való aktív részvételét. Most, hogy elhunyt, személyében mégis – többek közt – a magyar sajtótörténet-írás egyik jelesét is búcsúztatjuk.

LENGYEL ANDRÁS

Botka Ferenc (1929–2011). Ha a történelmi idő nem ugrik ki a rendes kerékvágásból, az épületek, de még a bennük működő intézmények is túlélnek az embert. A Károlyi palota már régóta állt, s a Petőfi Irodalmi Múzeumnak is jó ideje otthont adott, amikor pályakezdő kutatóként a hetvenes évek elején néhány évre munkatársának mondhattam magamat. Első felettesem néhány hétre a múzeum könyvtárában Botka Ferenc volt. Ezután évekig elsősorban a könyvtárost és bibliográfust láttam benne, aki mindig megajándékozott a Petőfi Múzeum általa szerkesztett Bibliográfiai Füzetek sorozatának megjelent új példányaival. Bibliográfusi tevékenysége ennél is kiterjedtebb volt és később még tágabb körűvé vált. Az Irodalomtudományi Intézet munkatársaként közelről láthattam azt a munkát, amelyet az intézet nagy bibliográfiai vállalkozásában végzett. A *magyar irodalomtörténet bibliográfiája* című, máig már 9 kötetre növekvő sorozatból Vargha Kálmán munkatársaként a József Attiláról szóló anyagot is tartalmazó 6. és 7. kötet társszerkesztője volt. A sorozat 8. kötete (*A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1945–1970. Személyi rész*) az ő szerkesztésében jelent meg 1991-ben.

Vannak munkahelyek, ahol rosszul érzi magát a dolgozó, s örül, amikor megszabadul tőle. Az ezzel merőben ellentétes attitűdökről ritkábban hallunk: hogy ragaszkodunk elhagyott munkahelyünkhöz, szívesen járunk oda vissza és ápoljuk kapcsolatainkat régi kollégáinkkal. Én így jártam a Petőfi Irodalmi Múzeummal, s mindmáig szellemi otthonomnak tekintem. S hogy ez a kapcsolat ember és intézmény között így alakult, abban Botka Ferencnek kulcsszerep jutott.

Korántsem csak azért, mert egy időben ő vezette ezt az intézményt, a tőle megszokott szakértelemmel, szerénységgel, s a rendszerváltás előtt rövid időre sikerült részben engem is visszacsábítania a múzeum keretei közé. Szakmai kapcsolatunk a közbeeső időben is töretlenül folytatódott. Mindkettőnk a szocialista irodalom kutatói között tartottak számon. Én magam, utólag beismérem, József Attila életművének kutatójaként kissé lebecsültem azokat a területeket, amelyeken ő szorgoskodott. Mint *Üzenetek Szibériából* című kötete mutatja, az első világháborús orosz hadifogságba került és a szocialista eszmék hatása alatt világnézeti átalakuláson átesett magyar írástudók munkásságát elemezte. *Jelszótól a világhépig* című tanulmánygyűjteménye pedig elsősorban a baloldali, részben emigrációs sajtó történésének arcélét villantja föl. Sokat tett annak érdekében is, hogy Kassák bécsi *Ma* című folyóiratának egyik vezető munkatársaként dolgozó, majd a szovjet emigrációt választó Mácza János elméleti öröksége a magyar szellemi élet körforgásába kerüljön. A fiatal kutató sznobizmusa is magyarázza, hogy éppen ennek, az Irodalmi Múzeum sorozatban megjelent két kötetes Mácza-kiadványnak a méltatására vállalkoztam, a teoretikus avantgárd múltjára való tekintettel.

A szobnak soha sincs igaza. József Attila és kora kutatójaként, a prózai művek kritikai kiadásának készítése során, a költő marxista tájékozódását és kapcsolatrendszerét vizsgálva ma már felértékelődtek szememben Botka többi kötetei. Nem nélkülözhettem, hogy az *Üzenetek Szibériából* kötetben, csak egy kiragadott példát említve, Markovits Rodion *Szibériai garnizon* című regényéről szerzett ismereteimet bővítsen, vagy hogy a *Jelszótól a világhépig* kötetben a 100% vagy a *Korunk* című folyóiratokkal kapcsolatos tudásomat elmélyítsem.

De Botka Ferencet nagyon sok más ismerőséhez, barátjához hasonlóan nyugdíjba vonulása után tanultam meg tisztelni, s igazán ebben a periódusban vált világossá számunkra sok évtizedes szorgalmas és alapos munkálkodásának igazi értelme. E rádöbbenés helyszíne és környezete továbbra is a Károlyi palota, a Petőfi Irodalmi Múzeum, s annak is elsősorban a könyvtára volt. Egy intézmény vezetője, mandátumának lejártá után nem egyszer meghasonlik az általa irányított házzal. Okkal-ok nélkül megsértődik az új vezetőkre, akik óhatatlanul más irányt választanak, mint ami addig volt érvényben. Botka Ferenc – benyomásaim szerint – a pozitív kivételek közé tartozott. Továbbra is otthon érezte magát volt munkahelyén, s itt rendezte be új kutatási programjának székhelyét. A múzeum gyűjteményei, infrastruktúrája váltak Déry Tibor életművére irányuló kutatásainak bázisává. Mivel tudományos munkám egy időre engem is újra a Károlyi palotához kötött, közelről és rendszeresen megfigyelhettem egyre meggyőzőbben kibontakozó Déry-kutatásainak alakulását.

Lehet, hogy tévedek, de úgy látom, hogy erre a számára és a szaktudományunk számára is rendkívül szerencsés fordulatra ő maga sem készült. Déry Tibor hosszú évtizedekig a modern magyar prózairodalom egyik legkiemelkedőbb, kétségbevonhatatlan presztízzsel rendelkező alakjának számított. S amíg ezt a pozícióját megőrizte, őt is körülvette az a fontoskodás, nyüzsgés, sürgés-forgás, amelyet a kánonban központi helyet elfoglaló szerzők körül megszoktunk. Az író kritikai megbecsülése, itt nem taglalható okokból alábbhagyott, pozíciója megrendült, a nyüzsgés elült. Úgy tűnik, Botka Ferenc ebben a pillanatban találkozott igazán Déryvel. Addig is nyilvánvalóan becsülte, de a tőle megszokott szerény tartózkodással engedte a sürgölődőket, fontoskodjanak csak, éljék ki szereplési viselkedésüket. Csak amikor észlelte az író befogadástörténeti hullámvölgyének bekövetkezését, akkor lépett föl az általa változatlanul sokra becsült író védelmében. Ez az antikonjunkturális magatartás nemcsak erkölcsileg rokonszenves.

Botka Ferenc a szó szoros értelmében gondjaiba vette a – ha nem is elhanyagolt, de lagymatagon gondozott – Déry-örökséget, és példamutató alaposággal, rendszerességgel, buzgalommal és szakértelemmel elvégezte rajta és körülötte azokat a munkálatokat, amelyeket a modern kor irodalmában textológusoknak, filológusoknak, bibliográfusoknak, irodalomtörténészeknek, irodalom-

értőknek kiadás, szöveggondozás, dokumentálás, értelmezés és értékelés terén más, hasonlóan jelentős szerzők esetében is el kellene végezniük ahhoz, hogy a korunk irodalmának tudományos feldolgozása a megkívánható szinten álljon. A nyugdíjas múzeumigazgató Déry hagyatékán dolgozva példát mutatott a szakmának arra, hogyan kell hivatásunkat teljesíteni.

Emellett volt ideje, ereje arra is, hogy beleszóljon a Kosztolányi-kutatásba. A *Tere-ferre. Kosztolányi Dezső írásai a Bács megyei Naplóból 1923–1926* című vaskos dokumentumgyűjtemény belső címlapján ez olvasható: „Sajtó alá rendezte Botka Ferenc”. Ámde ez a kötet is szolgálat, egy metafizikai tartozás lerovása. A kötet ajánlása szülőföldjének, Bácskának szól: „Szülővárosomnak, Szabadkának”. A nekem szóló, tintával beírt ajánlásban, amelyre szabadkai rokonainál egy lakomán került sor, ahová engem is elcipelt, utalást tett arra, amit, mint Déry-levelezésköteteinek lektora, számon kérhettem volna rajta: „a Déryhez hűtlenkedő Botka Ferenc”. De nemcsak Kosztolányi csábította el ideiglenesen Dérytől, hanem Arany János is. Itália szerelmeként, a *Toldi szerelme* nyomán felderítette Nagy Lajos király itáliai hadjáratainak állomásait. Déryhez, persze, hűséges maradt. A Petőfi Irodalmi Múzeumban hadsegédi szerepet kellett vállalnom mellette egy irodalmi esten, amikor a közönséget arról akarta meggyőzni, hogy Déry jelentősebb író annál, amilyenek hiszik, öröksége fontosabb és aktuálisabb része mai kultúránknak, mint amit erről a pillanathat sugallhat az olvasónak. Senki nem tett nálánál nagyobb és tiszteletre méltóbb, mert szakmailag színvonalas erőfeszítéseket annak érdekében, hogy ez az ítélet ma vagy holnap hitelt kapjon.

Szerencsés, szinte irigylésre méltó ember volt Botka Ferenc. Megadatott neki a termékeny öregkor. S tiszteletre méltó is volt, mert ezzel a talentummal jól gazdálkodott. A hanyatló egészség, a halál egy lendületben lévő, szellemileg erőteljes, offenzív szakember pályáját szakította félbe, aki ugyanakkor a már elvégzett munkájára is elégedettséggel tekinthetett vissza. Amikor belépek a Petőfi Irodalmi Múzeum kapuján, emberi alakja mindig megjelenik előttem. Ha belépek a könyvtárba, az asztalon ösztönösen egy dossziét keresek, amit ő hagyott ott számomra, mint amikor Németh Andor általa megtalált emlékirat-fejezetét hanyagul átengedte közlésre nekem, elvégre én foglalkozom a szerzővel. Hiába tűnt el Botka Ferenc, az ember, a ház, a helyszín megőrzi és életre kelti alakját. Azt gondolom, nemcsak számomra.

TVERDOTA GYÖRGY

Botka Ferenc emlékére – egy tanítvány gondolatai. Botka Ferencsel egyetemi tanulmányaim utolsó évében, 2006-ban találkoztam. Szilasi Vilmosról tervezett doktori disszertációm előkészületei kapcsán olvastam nevét, és írásai megismerése után azonnal találkozót kértem tőle. Akik ismerték, azoknak nem kell elmondanom, hogy természetesen a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárának olvasótermében találkoztunk, ahol mindennapjait töltötte. Szilasi neve hallatán ontotta magából a történeteket, találkozónk után néhány nappal pedig korábban ismeretlen filológiai adatokat nyújtott át nekem. Adatokat, amelyeket rajta kívül senki nem ismert, és amelyek segítségével négy évvel később sikerült Szilasi Vilmos több mint tízezer lapból álló hagyatékát Kanadából Magyarországra szállítani.

De mi lesz ezután a hasonló nélkülözhetetlen filológiai adatokkal? Mi lesz a hasonló hagyatékokkal és a múlt iránt érdeklődő fiatal diákokkal? Mert ő a fiatal kutatót az első naptól kezdve feltétel nélkül támogatta, segítette. A nagy emberek szerénységével és nyitottságával fogadta bizonytalan közeledésemet. Éreztem, csak az érdekli, hogy témámat minél színvonalasabban kidolgozzam, és lehetőségem legyen terveim megvalósítására. Egyenrangú partnerként kezelt, soha nem éreztettem hihetetlen szellemi fölényét. A tudomány tisztasága áradt gondolataiból. Botka Ferenc olyan hatalmas tudással és változatos filológiai eszköztárral rendelkezett, ami korunk legkiválóbb iroda-

lomtörténései közé emelte őt. A szó szoros értelmében „kultúrtörténész” volt. A múltat kutatta, és egy-egy apró megjegyzésért, adatért, idézetért képes volt napokat archívumokban, könyvtárakban eltölteni. Egyetlen célja volt, hogy a valóságot, az irodalomtörténész által feltárható részleteket eljuttassa olvasóihoz. Ezt az alázatot figyeltem meg nála, azt az alázatot, amellyel kutatásának tárgyát – elsősorban Déry Tibor életművét – feltárta és feldolgozta.

Botka Ferenc szövegekkel dolgozott, archívumok mélyéről tárt fel olyan kincseket, amelyeken keresztül lehetőségünk nyílik jobban megérteni jelenünket, múltunkat és jövőnket. Ez a fajta nyomozói precizitás hatalmas tudást és a „munka” szeretetét, vagyis a tudomány szeretetét, hogy azt ne hétköznapi elfoglaltságként fogjuk fel, igényli. Minden beszélgetésünk és találkozásunk arra ösztönzött, hogy többet dolgozzak, többet foglalkozzam témámmal, és ne féljek a feltárt információktól és a hatalmas anyagmennyiségtől, amely még több munkát követel majd, mert ez a múlt pontos feltárásának egyetlen, néha kimerítő, ám hihetetlen eredményeket produkáló eszköze. Ez a munkamódszer, amelyet az évszázadok megmérettek és megfelelőnek találtak, ez az út, amelyen haladva, Botka Ferenc nyomdokaiban járhatunk.

Tudósi nagyságát mutatja élete utolsó nagy művének formabontó konstrukciója. Déry Tibor több ezer levelét összekötő szövegekkel kiegészítve életrajzi művé, hiteles korrajzzá, szociológiai, kultúrtörténeti ritkasággá alakította. Olyan új műfajt alkotott, amely írói képesség, filozofi véna és hatalmas tudás nélkül soha nem jöhetett volna létre. Lehet persze fanyalogni a műfaj egyediségén, tudományos elvárásoktól és íratlan szabályoktól történő elhajlásán. De kérdezem a kritikusokat: nem ez a valódi nagyság igazi jele? Nem abban rejlik egy tudós eredetisége, hogy képes átlépni a kereteket, amelyek a valóság megismerése és a megvalósíthatóság, az alkotás között feszülnek?

Ezzel kapcsolatban egy dolgot soha nem felejtett el Botka Ferenc, és erre minden szövegem elkészülte előtt figyelmeztetett: ez pedig az olvasó. Igen, a tudományos művek is azért születnek, hogy valaki elolvassa őket, hogy valaki okuljon belőlük, hogy újabb gondolatokat generáljanak. Egy tudományos műnek is meg kell felelnie annak a követelménynek, hogy az olvasó azt mondja, igen, ez valóban érdekes volt, megérte az olvasásra szánt időt. Botka Ferenc minden írása ilyen, különösen igaz ez az utolsó hatkötetes levelezéskiadásra, ahol a mester a múlt korok filozofi energiájából merítve és azt egy jövőbe mutató egyedi ötlettel fűszerezve új utat nyitott mindannyiunknak.

Mint mester és tanítvány, tapasztalt nagy tudós és fiatal kezdő doktorandusz, természetesen sok kérdésben nem értettünk egyet, sok problémát másképp ítéltünk meg, de visszatekintve mindezek apróságok és lényegtelen gondolatfoszlányok voltak. Botka Ferenc immáron nincsen köztünk, de munkássága, egyedi ötletei, kitartása, tudása és alázata tudományos munkám minden mozzanatában elkísér majd.

Köszönjük, Tanár úr, amit elértél, megértettük az üzeneted, folytatjuk, amit elkezdted.

Nyugodj békében!

SZALAI ZOLTÁN

SZEMLE

Bényei Miklós: Művelődési törekvések az erdélyi reformországgyűléseken. Debrecen, 2008. Erdély-történeti Alapítvány, 270 l.

„Magyarország nem ismeri Erdélyt.” – Vajon Kazinczy megállapítása a 19. század első negyedéből érvényes-e napjainkban is? Ha – méltán – füstölgünk azon, hogy a messzi távolból Budapest és Bukarest egybehangzása és felcserélhetősége a nemzeti azonosságtudatnak – mindkét nép számára – mennyi sérelmet szállít, nézünk önmagunkba: hányan tudnánk kapásból megmondani, hogy például Montevideo mely ország fővárosa, s Uruguay vagy Paraguay van-e közelebb az Egyenlítőhöz? Mit ér hát a számonkérés, ha nincs mögötte kölcsönösségre törekvő, biztos ismeret? E kérdések önmagukban hordozzák Bényei Miklós könyvének általános érdemét. De a többiét is, amelyek az Erdély-történeti Alapítvány gondozásában már megjelentek. A történelmi és falutörténeti monográfiásorozatét, s főleg azokét a forráskiadványokét, amelyek a személyesség közvetlenségével érzékeltetik a 19. század elejének népi világképét. Mert be kell látni, hogy az olvasóközönség jelenkori Erdély-tudata főként az 1500–1700-as évekre, illetve az 1920 utáni évtizedekre terjed, személyes közelségben még a közelmúlt dekádjával, s a török utáni regeneráció, feléledés, főként pedig a reformkori társadalmi/politikai, művelődési és gazdasági viszonyai halványulnak el, többek között éppen a Magyar Királyság történelmi eseményei mögött.

Az első fejezetek kalauzul szolgálnak a szűk másfél évtizedes erdélyi reformkor művelődési

körülményeinek tárgyalásához. Feltárják az állami felépítéssel, a hatalmi ágakkal, az országgyűlési tanácskozásokkal kapcsolatos adottságokat, dokumentumokat, kitérnek az iskolarendszer intézményeire és résztvevőire, a tudományos élet, a művészetek gyakorlásának feltételeire, valamint összefoglalnak olyan fontos jelenségeket, mint a könyvkiadás, sajtó, cenzúra, illetve a művelődési intézmények irányítása és fenntartása. Bár a kötet magyar olvasóközönségnek, magyar nyelven íródott, szemlélete nem egyoldalú, sőt nagy erőssége integráló jellege: a bibliográfiájában szerepelő, imponáló mennyiségű – a szász és román elképzelésekre, törekvésekre is figyelő – szakirodalom teljes recepciója, felhasználása és beépítése. A szerző az igen gazdag forrásanyag s a korábbi feldolgozások segítségével mutatja be azokat a legfontosabb struktúrákat, amelyek az erdélyi művelődés kereteit az adott időszakban megszabták.

Az oktatási tannyelv és az anyanyelv tanításának, művelésének ügye az egyik legfontosabb kérdést vetette fel az erdélyi magyar reformerek számára is. A magyar nyelv közjogiul kedvezőbb állásban volt ugyan, mint a Magyar Királyságban, azonban jelentős számú német, román és más nyelven beszélő között kellett érvényesülnie. A nemzeti kultúra szempontjából mindig és mindenhol fontos az oktatás nyelve, ezért a nemzetiségek is nyilvánvalóan saját érdekeik erősítésére törekedtek az anyanyelvi (elemi) iskoláztatásban, míg a közép- és felsőfokú oktatás nyelve latin volt/maradt. Latinul íródtak a törvények és az országgyűlési feliratok is. A (magyar) anyanyelvi oktatás általános érvényességű

igénye tehát kettős következménnyel járt: egyfelől a magyar identitástudatot növelte, másfelől a nemzeti feszültségeket élte, s illúzió volt az a magyar elképzelés, hogy a magyar kultúra és a jogok kiterjesztése vonzóerőt gyakorol majd például a románságra.

Erdélyben ugyanis a 18. század végén, a 19. elején a magyarok/székelyek és a románok nyelvi/kulturális expanzióban, a szászok helyzetük megőrzésében voltak érdekelték. A magyarság és a románság konfliktusának egyik legfontosabb összetevője a szülőfölddel kapcsolatos történelmi jog(szokás), illetve a változó népesség/lélekszám volt. Mindkettő erősítette a nemzeti érdekérvényesítést, időben visszafelé is legalizálta, és végső soron az eredet, azaz az első/korábbi birtokos kérdéskörébe torkollott. A társadalmi/gazdasági feltételek megmerevedését sem lehet csak személyes jó- vagy rossz tulajdonságoknak tulajdonítani, a metafizikai távlatokat egyik oldalról a nemzetföltés, másik oldalról a nemzeti azonosságtudat kezdetei adták. Az osztrák államvezetésnek persze nem volt érdeke egy állandósult nemzeti, kulturális, vallási frontvonal fenntartása, s általában a viszonyok kiegyensúlyozására törekedett, azonban a birodalom egysége, a hatalom megtartása érdekében, a Bécsből nézve egyaránt nemzetiségeknek számító nemzetek féken tartására mindig felhasználta az egymásnak feszülő nézetkülönbségeket is. És ebben nem tett különbséget a hosszú államisággal, illetve annak hiányával rendelkezők között. A bécsi uralkodókat ugyanis személyes lelkiismeretük elsősorban a saját, családi folyamatosságuk fenntartására, örökölt birtokaik megőrzésére irányuló akarat motiválta, nem a nyelvben, történelemben, szokásban eltérő nemzetek önképének megerősítése –, hiába éltek velük egy állam határain belül. Még leginkább az azonos nyelvet beszélő szászok kulturális támogatását mozdították elő. Természetes tehát, hogy az oktatás nyelvében minden együtt élő nemzetiség a saját pozíciójának megőrzésére, amennyiben pedig lehetséges volt, annak növelésére, kiterjesztésére igyekezett. A bécsi udvar törekvései e téren kétféleképp voltak: részben lépéseket tett egy

közvetítőnyelv bevezetésére, részben egyenrangú félként, ám bizonyos határok között tartva nem ellenezte a nemzeti nyelv(ek) korlátozott használatát sem. Amit azonban rajta kívül minden fél önmagában kevésnek érzett.

Milyen lehetőségek merülhettek fel ebben a szituációban az egymásra utalt nemzetiségek vezetői előtt? 1. Teljes elzárkózás, csak önerőre támaszkodó fejlődés, ami lehetőségként magában rejtette a nemzeti megerősödést, de az elgyengülést is. 2. Egymás nyelvének és kultúrájának legalább passzív ismerete, a nemzeti érdekek közelítése, amely azonban (realitásában soha nem tisztázott mértékben, feltételezhetően inkább félelemként, önbizalomhiányként) maga után vonhatta a nemzeti jelleg feloldódásának, megváltozásának elképzelését. 3. Valamilyen, az előző két felfogás között ingadozó, az összes résztvevők által még elfogadható középút, amit viszont a mindenhol megtermő szélsőségek könnyen meg tudtak akadályozni.

Ezek az adottságok mozgatták, irányították, befolyásolták az erdélyi reformok magyar és nem magyar szereplőinek indítékait, cselekedeteit. Figyelembevételükkel érthető meg például a külföldi protestáns egyetemek látogatásának tilalma, az osztrák egyetemek látogatásának ösztönzése. S bár ez a vallási és oktatási felfogás szerinti megkülönböztetés már az első reformországgyűlésen szerepelt, némi enyhülés csak a negyvenes évek elején következett be, míg aztán nem sokkal később a kérdés magától meg nem oldódott. Nem így a székely katonák gyermekeinek taníttatása, amelyre királyi válasz nem érkezett, s a probléma egészen 1848-ig fennállt. Az oktatás bevezető szakaszával viszont eleinte nem foglalkoztak az országgyűléseken, talán azért nem, mert az uralkodó a román népiskolák fejlesztését pártolta. A szerző részletesen kifejti Jósika Miklós és Wesselényi Miklós elképzeléseit – amelyekben a népoktatás általánosabb érvényű volt, mint a nemzeti elkülönülések –, a sajtóközlemények jelentőségét és a magyar közigazgatási egységekben (megyék és székek) kialakult álláspontokat. A népnevelés ügyét az 1842. évi tanácskozást tüzte napirendjére, az

erről szóló fejezet kimerítően ismerteti a javaslat ügykezelését.

A tanulás lehetősége mellett fontos követelmény volt az oktatás rendszerének korszerűsítése is. A Mária Terézia, II. József és II. Lipót alatt elkezdődött reformok I. Ferenc uralkodása alatt, az új európai államrend megszilárdulása után folytatásukat vették át. A harmincas évek közepétől erőre kapó változásigények kezdeményezője Erdélyben a protestáns egyház volt, a reformok képviselőire azonban csak a saját kebelén belül lezajlott pozícióharcok után kerülhetett sor. Az egyházon belüli és azon túlnyúló konfliktusok egyik fontos tétje az volt, hogy ki gyakorolja az oktatási átalakulás fölötti hatalmat, illetőleg maga a tanítási nyelv is vita tárgyává lett. Az országgyűlések a felvetődött problémák sokasága, s a megoldás nehézségei miatt nehezen reagáltak, csak az 1840-es évek elején születtek meg a közoktatási változtatásokat tartalmazó javaslatok. Ezeket a szerző behatóan tárgyalja, emellett azonban kitér a szászok autonómia-törekvéseire, valamint a román igényekre is. A tanítás, művelődés tartalma, nyelve, módszerei mellett hasonló fontossággal kerültek diétai napirendre intézményi kérdések is: az erdélyi egyetem, a felsőfokú és mezőgazdasági szakoktatás, az erdélyi magyar múzeum és tudományos akadémia, a színjátszás, valamint a színház alapítása, létrehozása, illetve működtetése. Mindezek a kezdeményezések a többnemzetiségű térben sokszoros szembenállásoknak voltak kitéve. A románok például létszámukhoz képest aránytalanul kevés iskolával rendelkeztek, s (bevett) nemzetté nyilvánításuktól a magyarok, a székelyek és a szászok egyaránt elzárkóztak. Utóbbiak viszont nem kívántak anyagilag hozzájárulni az erdélyi magyar múzeum és közművelődési intézmények fenntartásához. A vallási egyenlenségek egyik megnyilvánulási terepe a reformátusok autonómia igénye volt, amely egyfelől a sérthetlenségről, másfelől azonban a hatalomról, a hagyományt felváltani kívánó változások(ok) opponálásáról szólt. A politikai nézetkülönbségek mögött – mint mindenhol – Erdélyben is személyi ellenségeskedések álltak

(vagy azok is), amelyek egyaránt befolyásolták a rokon- és ellenszenvet, s nem kerültek el a kulturális, művelődési tevékenységeket sem. Látható, hogy sem az ellentétek, sem a szövetségek nem kizárólag nemzeti alapon keletkeztek, hiszen például a nemzeti és/vagy országos múzeum létesítése ügyében a konzervatív magyar, illetve a szász kifogások közel álltak egymáshoz. Mindezekben a tényezőkhöz túl általában ismertetlenek a hazai átlagolvasó előtt a nagy erdélyi gyűjtemények: a marosvásárhelyi Teleki Téka, a gyulafehérvári Batthyáneum és a nagyszebeni Bruckenthal Múzeum, ahogy a főnemesi felajánlások is; ezek közül részletesen Kemény József és Sámuel grófok adományának sorsa olvasható a kötetben. Az utolsó fejezet a polgári nyilvánosság fontos összetevőjét célul tűző, a sajtószabadság megteremtéséért, a cenzúra megszüntetéséért és a szabad véleménynyilvánítás jogának általánossá tételéért folytatott kezdeményezéseket foglalja össze, amelyek végpontján az utolsó rendi országgyűlésen az 1848-as magyarországi sajtószabályozás erdélyi kiterjesztését fogadták el.

Erdély, az Erdéllyel kapcsolatos történeti-művelődéstörténeti tárgyalások felvetnek egy általános módszertani kérdést is: hogyan lehet a többnemzetiségű országok, államok bármilyen vonatkozásával foglalkozni úgy, hogy a korabeli nemzeti/nemzetiségi konfliktusok ne kössék meg az utókor kezét, azaz ne váljon a tárgyalás részrehajlóvá, hanem legyen képes a partikularitások mellett a közöset, az egységet, a hasonló/azonos törekvéseket is meglátni –, feltéve, hogy volt valaha ilyesmi. A probléma még általánosabban így vetődik fel: lehet-e egyáltalán nemzet-történelmet írni, pontosabban a csak nemzetekre (egy nemzetre) figyelő, annak primátusát hangsúlyozó történetírás történet-e egyáltalán? Persze minden történész személyes, nemzeti és még sok másféle előfeltevés mellett munkálkodik – ez nyilvánvaló –, amelyeknek azonban a beleértést, a megértést, a pártatlan szemléletet kellene erősíteniük az előbbieket ellentéte helyett.

Bényei Miklós ebben a munkájában nem csak a magyar/székely törekvések, célok, eszmék

országgyűlési megjelenését kíséri figyelemmel, hanem tekintetbe veszi a szász és román elképzeléseket is, – természetesen főként azok különbségeit. Egymással erősen keveredő népek kapcsolatában ugyanis kevés a politikai akarat, ha maguk, a polgárok ellenállnak a kapcsolatok humanizálásának, amely egymás elviselésétől egymás elfogadásáig, megbecsüléséig széles skálán lehetséges. Illúziók, jogos és alá nem támasztott félelmek, frusztrációk, idegenkedések nem specialitásai egy nemzet jellemző tulajdonságoknak. Éppen annak belátása, hogy ami másban látható, közöttünk is megvan, lehet a normalizált viszony megteremtésének első lépcsőfoka. Az önmagunkkal való szembenézés kötelessége. Ehhez nyújt segítséget Bényei Miklós könyve.

BUDA ATTILA

Balogh F. András: Studien zur deutschen Literatur Südosteuropas. Cluj-Napoca–Heidelberg, 2008. Presa Universitară Clujeană–Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 232 l. /Klausenburger Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe der Babeş–Bolyai Universität, Bd. 3./

A szerző német nyelvű tanulmánykötetében arra vállalkozik, hogy bepillantást nyújtson Dél-Kelet-Európa (a Bánság és Bukovina, de főként Erdély és a mai Magyarország) német nyelvű kisebbségi irodalmának történetébe. Láttatja a két nagy múltú kultúra határán létrejövő és mindkettő jegyeit magán hordozó irodalom műfaji-formai sokszínűségét, érinti a többségi kultúrára gyakorolt hatását is. A bevezetőben Balogh F. András a következőket írja: „die literarischen Produkte der deutschen Minderheitenliteraturen müssen vor der Folie der autochtonen deutschen Kulturtradition, der gesamtdeutschen Literaturentwicklung und der „lokalen“ Nationalliteraturen gelesen werden.” (A német kisebbségi irodalmak alkotásait egyidejűleg az autochton német kulturális hagyományok, az össznémet irodalom fejlődése és a 'helyi' nemzeti irodal-

mak kontextusában kell vizsgálni. – BALOGH F. A.: *i. m.* 7., ford. S. S.) A német kultúrához való viszony érdekes aspektusa, hogy e regionális irodalmak az anyaországi kultúra bizonyos szeleteit tekintették modellértékűnek: az erdélyi szász a protestáns németet, a bukovinai a bécsit. A többségi társadalom az össznémet kultúra reprezentánsait látta a délkelet-európai német irodalmi alkotásokban és két- vagy többnyelvű szerzőikben, akik maguk is gyakran ekként definiálták műveiket.

Az első tanulmány a magyarországi német nyelvű irodalom történetének áttekintő bemutatása, tömör, közérthető nyelvezettel és stílussal. A szerző végigvezeti az olvasót a korai középkor első német nyelvű írásos emlékein, a magyar királyi udvarhoz kötődő literátusok fontosabb művein. Külön érdekességként említi a Sopronban élő bécsi Helene Kottannerin naplóját a 15. századból. Kitér a magyarországi német humanisták latin nyelvű munkáira, a reformáció korának pezsgő német kultúrájára, a protestáns városi kultúra megerősödésére Erdélyben, a Felvidéken, és Nyugat-Magyarországon. A német kisebbségi kultúra szempontjából jelentős szerzők, írások, személyiségek rövid bemutatása mellett a kötetből kirajzolódik a közösség nemzeti identitásának alakulása a történelmi események tükrében, egészen napjainkig.

Több tanulmány foglalkozik a 19. század meghatározó jelenségeivel, alakjaival. Így például lényegre törő összefoglalást olvashatunk az 1849-ben mártírhalált halt erdélyi szász lelkész és pedagógus, Stephan Ludwig Roth szerepéről a magyar kultúrában, alakjának ambivalens értékeléséről az irodalomban és a történettudományban. Teret kap a kötetben a magyarországi német publicisztika története. Egy tanulmány a *Pester Lloyd* történetével, kultúraközvetítő szerepével foglalkozik, de olvashatunk az 1848/49-es forradalom időszakának német nyelvű sajtójáról is. Ebben a periódusban a német kisebbség ambivalens viszonyulását jól példázzák az újságcikkek. Egyrészt megjelenik a reformok iránti igény, a forradalom ügyének támogatása részben a többségi társadalom nyomására (a „Nemzeti

dal” március 16-án már megjelent itthon németül), ugyanakkor a Habsburgok iránti lojalitás is, például a *Pester Zeitung*ban, amely aulikus attitűdű maradt a cenzúra felszámolása után is. A kötet a német kisebbségi irodalom sokoldalú bemutatására törekszik nemcsak időben, de a műnemek tekintetében is. Bemutatja a 18. század végi, 19. század eleji német nyelvű drámairodalmat éppúgy, mint Franz Liebhard vagy Franz Hodjak líráját, de számos prózai művet is görcső alá vesz.

A 20. század történelme átrajzolta a régió német kisebbségi irodalmának térképét. A bukovinai diaszpóra például teljesen megszűnt létezni a második világháború után. A múlt feldolgozása csak több évtizedes késéssel indult meg, a német kisebbségi irodalom csak a kommunizmus bukása körüli időszakban kezdhetett meg a szembenézést a náci bűnökkel. A „Migráció és perspektívaváltás” c. cikk a kilencvenes évek erdélyi szász prózájába enged bepillantást a társadalmi-kulturális átalakulás tükrében. Hans Bergel, Eginald Schlattner, Franz Hodjak, Richard Wagner és a Nobel-díjas Herta Müller műveinek elemzése kapcsán olyan témák kerülnek terítékre, amelyek napjaink kisebbségi létének sarokkövei: identitás, nyelv(ek)hez való viszony, az idegenség dimenziói – otthon élni menekültként, valamint múlt és jelen a történelmi események perspektívájából.

A gondosan lábjegyzetelt és szépirodalmi idézetekkel színesített kötetben fontos elemzési szempont saját és idegen reprezentációja, és az identitáskonceptiók leírása a német kisebbségi irodalomban. Az interkulturalitást mindvégig szem előtt tartva vezet végig a szerző a régió német nyelvű irodalmának történetén, fejlődési tendenciáin a kulturális emlékezet tükrében, a narratív struktúrák átalakulásain a huszadik században. Rávilágít a jelenség egyediségére a magyar és német nemzeti irodalmakhoz képest, továbbá Kelet és Nyugat összefonódására Délkelet-Európában. Jó szívvel ajánlható a tanulmánykötet minden, a téma iránt érdeklődőnek.

SIMON SAROLTA

Egenhoff, Uta: Berufsschriftstellertum und Journalismus in der frühen Neuzeit. Eberhard Werner Happs Relationes Curiosae im Medienverbund des 17. Jahrhunderts. Presse und Geschichte – Neue Beiträge. Hrsg. Holger BÖNING, Michael NAGEL und Johannes WEBER. Bremen, 2008. 476 l. /Presse und Geschichte, Band 33./

A könyv forrásául Eberhard Werner Happel által szerkesztett folyóirat szolgál, melynek címe: Grösste Denkwürdigkeiten der Welt oder so genannte Relationes Curiosae. Worinnen dargestellt und nach dem Proberstein der Vernunft examiniert werden. Die vornehmste Physicalis, mathemathis, historische und andere Merkwürdige Seltamheiten. Welche an unseren sichtbaren Himmel in und unter der Erden, und im Meer jemahlen zu finden oder zu sehen gewesen und sich begeben haben. A címben az „értelem próbaköve”, a sokféle tudományág – fizika, matematika, történelem – említése a felvilágosodás légkörét idézheti számunkra. A könyv hátsó borítóján egy rovarról készült metszet látható mikroszkóp alatti felbontásban, amely szimbolikusan fejezi ki a kornak azt az igényét, hogy elemeire szedjék a körülöttük lévő valóságot, és megismerjék annak részleteit.

A könyv címe az írói-újságírói mesterség, a 17. századi médiapiac említésével Egenhoff társadalom- és kommunikációtörténeti nézőpontjára hívja fel a figyelmet. Korábban a szakirodalom a *Relationes Curiosae*-t elsősorban eszmetörténeti oldalról vizsgálta, Gerhard Dünnhaupt szerint barokk kuriozitások gyűjteménye, míg Holger Böning a felvilágosodás folyóiratának látta. Egenhoff szerint ennél a szempontnál lényegesebb annak a sajtótörténeti pillanatnak a megragadása, valamint annak társadalmi kontextusának felvázolása, hogy miért jelenhetett meg a 17. század végén egy tudomány-népszerűsítő, ismeretterjesztő folyóirat. A szerző számára Happel kiadványa az információs társadalom kialakulásának kutatásához biztosít jó terepet, vagyis egy olyan társadalom kezdetét vizsgálja, amelyet egyre nagyobb mértékben

a médiaesemények irányítanak, amelynek működését, gondolkodásmódját a média befolyásolja.

Happel a barokk irodalom képviselőjeként kanonizálódott, a kor közízlésének megfelelő szépirodalmi művek alkotójaként szokás számon tartani, ugyanakkor számos sajtóterméknek is ő volt a kiadója (*Kern-Chronika, Türki-scher Staats- und Kriegs- und Staats-Beschreibung*). Egenhoff mint az újságírást kenyérkereső foglalkozásként üző szakemberre tekint, aki Thomas von Wieringgel együtt a piaci igényeknek megfelelően, kiadta a 17. század legnépszerűbb folyóiratát. A *Relationes Curiosae* előszava szerint, Happel olvasóját elvezeti az égbe, hogy a legapróbb atomokat is szemlélhesse, de a földön is bemutatja a természet csodáit, szembeötlő a természettudományok iránti nagy érdeklődése, technikai újdonságok, fizikai találmányok leírását közli, ugyanakkor sokrétű témái idegen népek szokásainak, életmódjának, múltbeli eseményeknek a tárgyalását felölelik, és megjelennek a kor hagyományos beszédtemái is ördögökről, varázslókról, csapásokról és csodajelekről. Célközön-ségének tekintette a mindig valami újra kíváncsi olvasót, aki szívesen tölt negyedórát újságolvasással, legyen akár fiatal vagy idős, képzett vagy képzetlen, nő vagy férfi.

A könyv 1–4. fejezete a szakirodalom áttekintése és Egenhoff téziseinek megfogalmazása, az 5–6. fejezet az előzmények, míg 7–9. fejezet a hatások oldaláról vizsgálja meg a folyóiratot, a vizsgálat eredményeit a 10–11. fejezetek összegzik.

Az 1. fejezet az elméleti kereteket vázolja fel. A folyóirat megjelenése (1686–1690) a középkor irracionális alapokon nyugvó világmagyarázata és a felvilágosodás tényeken, megfigyeléseken, kutatásokon alapuló magyarázó modelljei közötti átmeneti időbe esett. Egenhoff rámutat arra, hogy az ész századának előfeltétele egyfajta intellektuális és esztétikai nívó megszületése, az, hogy az olvasás ne csak hasznos ismeretek gyűjtésének a terepe legyen, hanem szó-rakozásból végzett tevékenység, megmutatja egy érdekességeket felvonultató lap példáján,

hogy miként született meg a társadalomban az igény a művelődésre. Kulcsszerepet tulajdonít a ‘curiosus’ szó jelentésének: a középkor ‘egyedi, meghökkenítő, csodás’ értelmezése fokozatosan átalakult, az érdeklődő, kíváncsi olvasó és szöveg egymásrahatásának eredményeként, a *Relationes Curiosae* azért is izgalmas kutatási terület, mert nincs meg az a kritériumrendszer, hogy mitől is érdekes valami, így a folyóirat sikeres működése lenyomata a társadalmi érdeklődésnek.

Egenhoff kommunikációtörténeti megközelítésének kulcsfogalma a ‘Medienverbund’ ‘médiatársulás’, amely a különféle médiák összefonódását, az egyes médiák egymásra gyakorolt hatását jelöli, rámutatva arra, hogy adott kiadvány szerepe, jelentősége csak a piacon fellelhető többi kiadvány viszonyrendszerében, a kor olvasási szokásainak figyelembevételével ragadható meg. A fogalom már Marshall McLuhannal és Böningnél is megjelent, a sajtópiacon szegmensei közötti összefüggésekre helyezve a hangsúlyt, Egenhoff azonban tágabb kontextusba helyezi, a sajtó mellett a könyvpiacot is vizsgálódási körébe vonja. A 2. fejezetben a *Relationes Curiosae*-t a sajtópiacon viszonyrendszerében vizsgálja meg, felhívja a figyelmet arra, hogy nem a folyóiratok egymás közötti vonatkozásai a lényegesek, hanem ezeknek a viszonya az újsághoz. A 17. század elején megszülető újság a század végére szűkszavú, csak tényekre koncentráló, hatalmas információtömeget hozott létre. Egenhoff célja, hogy ennek hatására a médiapiacra jelentkező újabb igényeket, és azok megvalósulását feltárja.

A 3. fejezetben a kor irodalmi termését veszi szemügyre, célja, hogy feltérképezze a piac egészét, melyből a kor olvasóközönsége választhatott. A kor legnépszerűbb kiadványait, szerzőit (pl. Georg Philipp Harsdörffer, Erasmus Francisci, Caspar Titius) számba véve sokféle műfajjal találkozhatunk: prédikációk, példázatgyűjtemények, vallási traktátusok mellett tudományos igényű írt memorabiliumok, promptuariumok is előfordulnak. A beszélgetésjátékok, a dialógusok, a tréfás történetek Egenhoff szerint kiemelten fontosak, ugyanis miközben a barokk

korszak a nevelés, a használni tudás szempontját tűzte zászlajára, ezek a formák mutatják e cél szórakoztató módon való megvalósítását, a kor jellemzőjét, az ismeretelsajátítás és szórakoztatás egységét. Egenhoff a könyvpiacot a kor gondolkodásának megfelelően igyekszik rekonstruálni, a napjainkra jellemző, társadalom-, természettudományokat, szépirodalmat elkülönítő kategóriarendszer helyett kulcsszavak, toposzok vizsgálata által. Ez az időszak még a kompilációs irodalom ideje, az eredetiség igényének megszületése előtt vagyunk még, a kor felfogásában az új mű más-más forrásokból összeszedett, ügyesen elrendezett alkotás, megszületése a korábbi auktorok gondolatainak tiszteletén alapul, fontosnak tartják minél több citátum alkalmazását, ezért terjedtek el a 'loci communes'-ek, hogy adott toposzhoz, kulcsszóhoz kötődően összegyűjtsék a fontosabb gondolatokat. Egenhoff a korszak könyvpiacának lényegi jellemzőjének tartja, hogy a főlió alakú könyvek helyett az olcsóbb, könnyebben forgatható zsebkönyvek tért hódítanak.

Mindezek alapján, 2 fő tézist fogalmaz meg (4. fejezet): 1. Noha a *Relationes Curiosae* a kompilációs irodalomban gyökerezik, mind tematikáját, mind alapvető szövegalkotó eljárását tekintve, de természettudományos cikkek beemelésével, az előadásmód helyenkénti megváltoztatásával (ábrák, képek megjelentetésével) tetten érhető a megváltozott szemléletmód: a kompilációs irodalom egyedi, csodás, meghökkentő történeteit itt érdekes, tudományos magyarázatot is igénylő eseményekként mondja el. 2. Ennek a szemléletmódváltásnak a motorja a napi sajtó. Egenhoff kiemeli, hogy a „könyvnyomatás forradalma” konzerválta csak a korábbi kulturális viszonyokat, prédikációs kötetek, bibliák, liturgikus művek kiadására került sor, a periodikus sajtó megjelenését tekinti a fejlődés indikátorának, szerinte a könyvnyomatás ekkortól vált a modern szellemiség közvetítésének eszközévé. Az újságok, a hírlevelek megjelenése kinevelt egy olyan közönséget, amely mindig valami informatív, aktuálisat vár, újabb és újabb témákra, politikai és természettudományos újdonságokra kíváncsi. A napisajtó által generált információtömeg új

sajtóterméket hívott létre, így rölapok, röpiratok jelentek meg, hogy magyarázzák, háttérinformációval lássák el az újságok rövid híreit. Ennek a változásnak a hatása lesz *Relationes Curiosae* mint folyóirat megjelenése is, Happel és Wiering felfedezte azt a médiapiacra megjelenő igényt, hogy a közönség szórakoztató módon értesülhessen tényszerű információkról.

A megfogalmazott téziseket rendkívül alapos, forrásközpontú elemzés követi (5. fejezet). Az elemzés olvasását izgalmassá teszi, s egyúttal nehezíti is, a rendkívül nagyszámú és hosszan idézett forrás szerepeltetése. Ennek hátterében az a szerzői megfontolás áll, hogy felhívja a figyelmet a folyóiratszövegek és a korszak irodalmának szoros kapcsolatára, ezen irodalmi kötődés megértéséhez, igazolásához előfeltételnek tekinti a pontos idézeteket. A vizsgálat során alapkérdése, hogy melyek azok a szövegek, amelyekből Happel másol; illetve milyen változtatásokat eszközöl annak érdekében, hogy a források az új szemlélemódot tükrözhesek. A vizsgálathoz olyan, a kompilációs irodalomból ismert példákat, motívumokat emel ki, amelyek egyszerre csodásak, és lehetőséget teremtenek orvosi, biológiai, természettudományos ismeretek kifejezésére.

Ördögök, kísértő lények tűnnek fel a *Relationes Curiosae* lapjain, de míg a prédikációkban, ájtatossági irodalomban ezek isteni jelként, büntetésként szerepeltek, Egenhoff rámutat, hogy Hapelnél morális funkció nélkül jelentek meg. Ugyanakkor ezen ismert történetek újbóli elmondása mellett Happel összegyűjtötte és kivonatolta a mágiával kapcsolatos tudományos vitákat, hiszen a mágia korszak természettudósainak is komoly fejlődést okozott. Jellemző, Athenodoro filozófus történetét a házában kísértő csonttá aszott, szakállas, lebilincseltséggel illusztrálva közölte.

Történelemszemléletével kapcsolatban az egyik előszóban megfogalmazta, hogy törekszik az egyedi események korhű értékelésére. Ennek jelentőségéhez Egenhoff felidézi, hogy a történelem értelmezése a 18. századig a „historia est magistra vitae” koncepciójában gyö-

kerezett, akkoriban kezdték felismerni, hogy a társadalmi struktúra változásával az egyes példák érvényüket veszíthetik. Happel az eseményeket a krónikákat jellemző tényközlések mellett már a politikai helyzetet a háttérben meghúzódó tényezőkkel együtt mutatta be, de a történelmi ismereteket nem rendszerben tárgyalta. Egenhoff szerint látnunk kell, hogy Happel módszere a krónikaírókéval azonos, de ő már új médiából, az újságból válogathatott információkat az események leírásához, így folyamatosan figyelt a kortárs eseményekre, és ennek függvényében kalauzolta olvasóját Kínába, Afrikába vagy Magyarországra. Ugyanakkor fontos kiemelni Happel írói tudatosságát, az egyes történetek megfogalmazásánál a teatralitás megjelenítésre való törekvését.

Az időjárási események, természeti csapások a krónikákban, kalendáriumokban a kortárs események előrejelzői, az isteni intelem kifejezői voltak, de Happel ezek mellett természettudományos ismereteket (Caspar Schott, Athanasius Kircher) közölve magyarázati modellt kínált fel az olvasó számára.

Az újkorban megélnéknélkül természettudományos érdeklődésen belül az orvostudomány kiemelt szerepet kapott, a nélkülözhetetlen ismeret közérthető formában való megjelenítése különösen széles érdeklődésre számíthatott. Happel leírásaiban archaikus elemek, mondai hagyományok (akasztott ember felgyógyulásának, a halott nő szülése, büntetésből 366 gyereket szülő nő) keverednek a tárgyyszerű leírásokkal, dokumentált orvosi ismeretekkel, ugyanakkor praktikus tanácsok hiányoznak. A csodaúszók bemutatása lehetőséget teremtett számára a víz alatti világ leírására, de kételkedését fejezte ki az orvosi-biológiai ismeretanyag iránt. A kor színvonalán magas, már-már tudományos művek igényességével közölt részek a mikroszkópot és a légnomást bemutató cikkek.

A folyóiratban közölt metszetek a szöveghez hasonlóan az információ- és tudásközvetítés eszközei, valamint a figyelmet irányítják, a világra való rácsodálkozásra hívják meg az olvasókat. Happel a pontos ábrázolások (légnomás, nap- és holdfázisok, mikroszkóp – Abb. 17.) mellett

fantasztikus ábrákat is közölt (tengeri szörny püspöksüveggel – Abb. 21.), ugyanazon a metszeten szerepeltette a tengerből sellőt kimentő hajóskapitány mitikus alakját és a kéz csontszerkezetét mutató ábrát (Abb. 24., 25.).

A korabeli szövegekhez képest rendkívül nagy újdonság a statisztika alkalmazása. Az angol John Gaunt az 1592-es pestis idejétől kezdve vezette heti rendszerességgel a városi, illetve országos demográfiai adatokat. Noha Gaunt eredményei a német viszonyokra nem alkalmazhatók, ugyanakkor ezeknek a felvétele *Relationes Curiosae*-ba korszakos jelentőségű, ugyanis ezek értékelése egy teljesen más irányú gondolkodásrendszerben képzelhető csak el, csodajelek helyett matematikai alapokon nyugvó prognózis készítésére adva lehetőséget.

A 6. fejezetben Egenhoff aláhúzza annak a jelentőségét, hogy a felvetett témák révén a korszak gondolkodásmódja rekonstruálhatóvá vált: kétféle világról való gondolkodási modell egyszerre rögzített, egyfelől az objektív ismereteket nélkülöző, egyes példákat magyarázati modellül használó elképzeléseket, másfelől pedig az informatív szövegek révén, az egyes események pontos magyarázatát, az okokat kereső elvet. Áthagyományozódott történetek elmesélésével, új ismeretek bevonásával, új média nyújtotta lehetőség kihasználásával, szórakoztató módon terjesztett ismereteket.

Az indulásakor az aktualitás, periodicitás, univerzalitás és publicitás jelszavával megjelenő újságok piacát 150 évvel később „Kávéházi csevej, beszélgetőórák és szemlélődő tudás” című fejezetben tekinti át Egenhoff (7. fejezet). A *Götter-Both Mercurius* történelmi-politikai lapként a napi eseményekre reflektált, az ezekhez kötődő politikai-gazdasági háttérrel vázolta fel. A *Die Ruh-Stunden* című kiadványt tematikai sokféleség jellemezte, útleírások, orvosi, biológia ismeretek, technikai újítások egyaránt helyet kaptak benne, megfigyelhető a tragédiák, szerencsétlenségek iránti érdeklődés, valamint szívesen közölt tréfás történeteket, anekdotákat. Egenhoff szerint ezekben a kiadványokban az újság eredeti ismervei már nyomokban is csak alig-alig mutathatók ki, új közös jellemzőjük viszont az

előadásmód, közérthetően, szórakoztatóan, szerepjáték, kitalált beszélgetés formájában igyekeztek a közölt ismereteket az olvasóközönségnek eljuttatni. Ugyanakkor látnunk kell azt, hogy ez a forma lényegi elem, hiszen a gondolatok és elképzelések szabad ütköztetése fontos része az új attitűd kialakításának.

8–9. fejezet a *Relationes Curiosae* későbbi korokra gyakorolt hatását vizsgálja. A 18. század folyamán ugrásszerűen növekedett meg a kiadott folyóiratok száma, és szakosodás ment végbe, szakfolyóiratok, morális hetilapok, ismeretterjesztő folyóiratok jelentek meg. Több, 18. századi kiadvány címe hirdette „curiosus” jelzőt, ezek – Egenhoff szerint – Happel művének népszerűségét húzzák alá. Ugyanakkor rámutat arra, ezekben a mitikus történetmondás már egyre kevésbé jelent meg, a tárgyyszerű leírások, a racionális magyarázatok váltak mind fontosabbá. Az enciklopédikus gyűjtőszemle a 18. században kiteljesedett, a tudás sokrétősége miatt univerzális tudás átadására már nem voltak alkalmasak a folyóiratok, így *Relationes Curiosae* folytatásai tulajdonképpen a szakfolyóiratok. Majd Egenhoff összeveti a *Relationes Curiosae*-t az 1820-as évektől, főként Angliában nagy népszerűségnek örvendő morális hetilapokkal. Hasonlóság köztük, hogy egyik sem akart tudós ismereteket átadni, ennek megfelelően célközönségük is hasonló, a latinul nem tudó, nem képzett értelmiségi. De míg Happel nemtől, kortól, társadalmi státustól függetlenül minden kíváncsi érdeklődőt célközönségének tekintett, a morális hetilapok a városi közönséget szólítják meg, és céljuk magatartásformák befolyásolása.

Egenhoff rámutat arra, hogy a 18. századi folyóiratokból eltűnt a Happel által áthagyományozott anyag, látszólag teljesen marginális szerepre került, a tudományos életnek már nem volt szüksége mitikus elemekkel átitatott ismeretekre, felesleges adattá vált. Egenhoff 19. századi példák idézésével igyekszik bizonyítani, hogy 18. századi szerepvesztésük nem jelentett eltűnést, hanem csak ezek a történetek viszlatértek eredeti közegükbe, házi körben mesélték őket. A Grimm testvérek a mesékkel és a mondai hagyománnyal tudományos tevékenység

keretében foglalkoztak, metapozícióból tekintettek rá, nem mint információközvetítő anyagra, hanem mint forrásra tekintettek, a néphit, a babonák megismeréséhez használták fel. Ebből a szóbeli, mitikus jelentéstartalmakkal átitatott hagyományból kerültek vissza ezek a történetek újra a 19. századi költészet eszköztárába, motívumkészletébe. Egenhoff Goethe *A korintuszi menyasszony* című művének elemzése nyomán igazolja Goethe forrása és Happel kiadványa közötti kapcsolatot. Majd a későbarokk ponyvairodalomban felbukkanó szellemtörténetek, titkos tudás könyve, égi lények és Happel művének szellemisége közti kapcsolatra mutat rá.

A 10–11. fejezetek a korábban felvázoltak összefüggéseire irányítják a figyelmet. Egenhoff hangsúlyozza a társadalmi igény–rendelkezésre álló média–kulturális változás közti szoros kapcsolatot, interaktív modellben, egymást gerjesztő folyamatként képzelel el a változást. A tudás forradalmáról beszél, hosszú távú hatásként kiemeli, hogy a megnövekedett számú, szakfolyóiratok, szakkönyvek iránt érdeklődő olvasóközönség tudásának növekedését, differenciálódását hozta magával. Ennek következménye lett az olvasási szokások megváltozása, a korábbi ún. intenzív szövegolvasás, vagyis bizonyos szövegeket rendszeresen újraolvasó magatartás helyett az ún. extenzív, gyors, lendületes, felületes lapozgatással, böngészéssel jellemezhető, bizonyos információt kereső olvasásmód lesz jellemző.

A könyv a „Presse und Geschichte” sorozat részeként jelent meg, mely célul tűzte ki, hogy a sajtótörténeti kutatásokat az általános kommunikációtörténeti kutatások keretében társadalomtörténeti irányultsággal dolgozzák fel. A kutatások kettős karakterűek, az okokra és a hatásokra egyaránt figyelmet fordítanak, a produkció, recepció és hatásrendszer hármasságát csakis az adott kor társadalomtörténeti képének feltérképezésével vélik elvégezhetőnek. Jelen kiadvány is ezen szempontok széles körű érvényesítéséről tanúskodik. A *Relationes Curiosae*-t vizsgálva, egyfelől feltárja a lehetséges előzményeket, korábbi kiadványokat, és kitekintést nyújt a 18. századra is, ugyanakkor

középpontjában az a kérdés áll, hogy mi az a társadalmi kontextus, amely ott és akkor elősegítette ennek a folyóiratnak a megszületését. Míg az előzmények feltárásánál a minden lehetőséget áttekintő szemléletet érvényesíti a szerző, a hatások elemzésénél már nem mindig igazolja meggyőző erővel, hogy a későbbi felbukkanás Happel kiadványának, és nem valamilyen más forrásnak a következménye. Tudatosan vallja az egyes nézőpontok közötti interaktivitást, ily módon néha önisméltásba keveredik.

HORVÁTH HAJNALKA

Knapp Éva–Tüskés Gábor: Sedes musarum. Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon. Debrecen, 2009. Debreceni Egyetemi Kiadó, 460 l. /Csokonai Könyvtár 44./

Hol is tanyáznak a múzsák? Sokhelyütt, de Magyarországon is, hiszen a kötet címével választott szókapcsolat erre vonatkozik. Örömközzel szolgálhat, hogy a 18. századi német szerző, Hieronymus Gundling is így látta, akitől az idézet származik: Magyarország „Sedes Musarum, sive eruditionis”. Annál is inkább érdemes hangsúlyozni e megállapítás fontosságát, mert kulturális elmaradottságunk hangoztatása a régiségben nemcsak a korabeli nyugat-európai irodalomban vált toposszá, hanem a legutóbbi időkig még a modern kutatás számára is jelentős része feltáratlan volt mindazoknak az értékeknek, amelyek az elmarasztaló közhelyet cáfolhatnák. A Knapp Éva–Tüskés Gábor szerzőpáros kötete a magyarországi latinság megismeréséhez járul hozzá jelentős eredményekkel.

Jóllehet az összegyűjtött írások korábban már elszórtan megjelentek, a munka összességében mégis jóval több, mint tematikus alapon csoportokba rendezett tanulmányok másodközlése. Előszavukban a szerzők szerényen így fogalmaznak: „Fő célunk a kötettel az, hogy hozzájáruljunk a magyarországi neolatin irodalmiság majdan megrajzolandó összképéhez, s megvilágítsuk ezen irodalom eddig rejtett

kapcsolatait a nemzetközi tendenciákkal és az anyanyelvű irodalommal. [...] A szövegeket az új kontextusnak megfelelően továbbgondoltuk, helyenként átfogalmaztuk és kiegészítettük az újabb eredményekkel. Törekedtünk a tartalmi és stílusbeli egység létrehozására, valamint arra, hogy a következetes kutatói magatartás gondolatilag is összefüggővé tegye az írásokat.” (8, 12.)

A kitűzött célt több szinten is sikerült megvalósítani. Az egyes irodalom- és művelődéstörténeti adalékok mintaszerű feldolgozása mellett a magyarországi latinság kutatásának módszertani alapelvei is kirajzolódnak, mind a feladatok világos megfogalmazásából, mind a rendre bemutatott részeredmények sorozatából. Ez azért is különösen jelentős, mert megteremtí a kereteket a további vizsgálódásokhoz. Az utóbbi évtizedekben megélt hazai neolatin stúdiumok hozadéka „a majdan megrajzolandó összképben” az e kötetben megvalósított, példaadó rendszer alapján szerveződhet következetesen felépített egészé.

A munka három fő részre oszlik. Három-három tanulmány szerepel a „Tudománytörténet” és az „Irodalomelmélet” címmel összefoglalt nagyobb egységekben, majd „Neolatin és nemzeti nyelvű irodalom” cím alatt hat dolgozat tárgyal részletesebben egy-egy területet. Az első írás a nemzetközi és magyar tudománytörténeti előzményekhez kapcsolódva, azoknak tanulságait hasznosítva a mai kutatás feladatainak elvi, módszertani kérdéseit tisztázza, célkitűzéseit meghatározva kínál biztos alapot a további munkához. A nagyszabású programadó tanulmány után két dolgozat mutatja be részletesebben a régiség tudománytörténetének egy-egy szeletét. A neolatin filológia és irodalomtörténet-írás előzményének tekinthetők többek között az igényes szövegkiadások, írókatalógusok, könyvjegyzékek, írói lexikonok, történeti-kronológiai áttekintések. A Janus-filológiához csatlakozva négy epigramma 18. századi kiadás-történetének homályos pontjai tisztázódnak.

A tudománytörténeti alapvetéshez és az elmúlt korok filológiai gyakorlatából szemelgető példaanyaghoz logikusan kapcsolódnak a második fő rész tanulmányai. Ma már természetes-

nek tartjuk, hogy a régiségben keletkezett szövegek vizsgálatánál figyelembe kell vennünk azokat a teóriákat, amelyek a korabeli irodalomelméletet alkották. A követelményrendszer meghatározásai, az összefoglaló kézikönyvek vagy elszórt megjegyzések alapján rekonstruálhatjuk a mindenkori elvárásokat, az elméleti útmutatások kapcsolatát az irodalmi gyakorlattal. Jacob Mansen recepciójának bemutatása sok mindent megmagyaráz nemcsak a 17–18. század, de még a klasszicizmus és a romantika korának irodalmi és képzőművészeti jelenségeiből is. A magyar kritikátörténet számára különösen jelentős a mind ez idáig jobbra ismeretlen 18. századi szerzők, Csete István, Gyalogi János és Deményi László nyelv- és irodalomelméleti munkásságának kimerítő értékelése.

A kötet harmadik részének tanulmányai mind időben, mind műfajokban és tematikában széles skálát fognak át a kora újkor művelődéstörténetéből, különös tekintettel latin és nemzeti nyelvre, magyar és európai irodalom összefüggéseire. Zsámboky János és Geffrey Whitney emblemaköltészetének összehasonlítása során fény derül a humanizmus korának imitációs és adaptációs gyakorlatára. Jacob Balde költeményeiben megjelennek a magyar történelem fontos epizódjai a török háborúk korából; magyarországi hatásának bizonyítékai között első helyen Csokonai *Batrachomyomachiája* említhető, a 19. században több művét magyarra fordították. Gyöngyösi István *Rózsakoszorújának* forrása egy latin munka, amelynek szerzőjét eddig csak E. S.-ként ismertük. A keletkezés körülményeinek alapos felderítése veti fel annak lehetőségét, hogy a minta szerzője a 17. században tevékenykedő Elias Schiller, II. Ferdinánd gyermekeinek nevelője. A magyar történelem eseményei ismét előkerülnek a német jezsuita iskoladrámákkal kapcsolatban. A Szent István-tól I. József-ig terjedő időszakból merített témák színpadra állítása során felbukkannak többek között a nemzeti sztereotípiák és jelképek, a nemzetsors toposzai. Mindezek beható elemzéséből bontakozik ki a nemzeti önértelmezés, a más nemzetekről alkotott kép megannyi fontos kérdése, mégpedig nemcsak politikai és felekezeti,

hanem retorikai és poétikai összefüggésekben is. Ugyancsak a magyar történelem értelmezéséhez kapcsolódnak a 18. századi Bonfini- és Istvánffy-recepció tanulságai. Orosz Ferenc pálos szerzetes válogatása, szövegkiadásai és a hozzájuk fűzött magyarázatok pontosan tükrözik a kiadó történelem- és nemzetszemléletét, politikai meggyőződését. Ugyanakkor kritika-történeti szempontból is jelentős Orosz elméleti felkészültsége, a retorikai előírások tudatos alkalmazása. A kötet utolsó tanulmánya egy máriacelli mirákulumoskönyvnek a 18. század közepén három kötetben megjelent magyar fordítását vizsgálja. A latin eredeti és a magyar változat összevetéséből kibontakoznak a fordító, Imreh Imre írói érdemei, melyek alapján megállapítható, hogy a munkát „érdemes számon tartani a XVII. századi latin forrásra visszanyúló magyar nyelvű egyházi próza figyelemre méltó teljesítményei között.” (406.)

A kötet egésze igazolja, amit a Knapp Éva–Tüskés Gábor szerzőpárosról régóta tudni lehet: akribiájuk messze meghaladja a filológusok átlagos pontosságát, alaposságát. Jelen munkájuk is példamutató abban a tekintetben, hogyan lehet egy-egy téma feldolgozása során a legapróbb részleteket is figyelembe véve a végső következtetésekig eljutni. A mindenre kiterjedő összefüggéseket kutatva szívós elszántsággal és imponáló szakmai felkészültséggel sorolják fegyvelmezett rendbe az adatokat, vonatkozzanak azok ismert vagy eddig ismeretlen primér forrásokra, szakirodalmi megállapításokra, életrajzi tényekre, műfaji sajátosságokra, mentalitás- vagy irodalomtörténeti tudnivalókra. A gondolatmenet felépítése minden esetben logikusan vezet végig az olvasót az egymásra épülő eredmények láncolatán. És ha esetleg egy-egy rész végére elsüllyednénk az adatok tengerében, a szerzők gondoskodnak mentőövről: az adott irodalomtörténeti állítás lényegét többnyire az „Összezés” című zárófejezet (119, 236, 299, 339, 392.) vagy legalább egy „Összegezve megállapítható” (82.) vagy „Összegezve megállapíthatjuk” (271.) kezdetű utolsó bekezdés foglalja össze.

Mindezek alapján tehát összegezve megállapíthatjuk, a Gundling-idézetnek a kötet címé-

be be nem emelt részét is felhasználva: a „Sedes eruditionis” nemcsak a 18. századi Magyarországra, hanem a Knapp Éva–Tüskés Gábor szerzőpáros műhelyére is bizvást alkalmazható.

BARTÓK ISTVÁN

Bostoan, Karel: Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542–1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer. Hilversum, 2009. Uitgeverij Verloren, 128 l.

A kora újkori irodalom és történelem híres eseményeit és kiemelkedő alakjait bemutató „Zeven Provinciën Reeks” fogalomnak számít Hollandiában. Az 1990-ben indított sorozat legújabb, immár 28. kötete a 16. század második felének és a 17. század első évtizedének Leidenébe kalauzolja el az olvasót. Németalföld történelmének e páratlanul izgalmas időszakában a város olyan neves humanistáknak adott hosszabb-rövidebb ideig otthont, mint idősebb Janus Dousa és Justus Lipsius. Hozzájuk hasonlóan sokoldalú, bár kevésbé ismert tehetség volt a mindkettőjükkel baráti kapcsolatot ápoló Jan van Hout (1542–1609), akit Leiden vezetésében betöltött magas tisztsége mellett aktív szervezőként és termékeny költőként tart számon a holland szakirodalom.

A leideni katolikus családba született Van Hout kitaró szorgalommal küzdötte fel magát a város magisztrátusába. A teret hódító reformáció, sok kortársához hasonlóan, rá is nagy hatással volt, aminek következményeit saját bőrén volt kénytelen tapasztalni, kálvinista nézetei miatt ugyanis 1569-ben száműzetésbe kényszerült. A korábban megjelent Van Hout-tanulmányok egyik vitákat kiváltó pontja volt ez az 1573-ig tartó időszak. Bostoan levéltári kutatásai kizárják a több múlt századi irodalomtörténetész által hangoztatott, de valójában minden valós alapot nélkülöző, hosszabb emdeni tartózkodás lehetőségét. Valószínűbbnek tűnik a mai Belgium területén fekvő, felesége jómódú szüleinek otthont adó Zoutleeuw városa. A szerző elképzelhetőnek tartja, hogy az összes bevételi

forrását elvesztő Van Hout, akinek a könyvek és a könyvnyomtatás iránti szeretete közismert volt, a közeli Leuven vagy Antwerpen valamelyik nyomdájában kereste kenyerét. A nyolcvanéves háború (1568–1648) megváltoztatta erőviszonyoknak köszönhetően Van Hout 1573 folyamán visszatérhetett szülővárosába. Régi hivatalát ugyan visszakapta, ám megpróbáltatásai ezzel nem értek véget. A spanyol csapatok 1573–1574 között két ízben is megpróbálták elfoglalni Leident, alaposan megszorogatva a kiehéztetett lakosságot. A könyv ezzel foglalkozó, „Beleg en ontzet van Leiden” című fejezete élethű képet fest a hosszú ostromállapotról, valamint a védelmi munkálatokat irányító Van Hout belső vívódásairól és az általa foganatosított gyakorlatias intézkedésekről.

Francisco de Valdez seregének dicstelen elvonulása mellett Leiden 16. századi történetének másik legfontosabb eseménye az északi tartományok első egyetemének alapítása volt 1575-ben. Ennek a holland-magyar kulturális kapcsolatokra gyakorolt hatását nem szükséges hangsúlyoznunk. Önmagáért beszél az a tény, hogy a 17–18. század folyamán több száz magyar diák jegyezte be nevét az egyetemi matrikulába. Van Hout fontos szerepet játszott az intézmény alapításának előkészítésében, majd fennállásának első évtizedeiben annak irányításában. A városháza pincéjében üzemelő, jórészt saját költségén megvásárolt nyomdát önzetlenül az egyetem szolgálatába állította. A holland nemzeti bibliográfiában (*Short Title Catalogue Netherlands*) mind a mai napig megtaláljuk néhány ott készült nyomtatvány leírását és lelőhelyét. Van Hout jól látta, hogy a város akadémiaja hosszú távon nem lehet életképes magasan képzett nyomdászok, valamint jól felszerelt nyomdák nélkül. Sokat tett azért, hogy Willem Silvius, majd annak 1580-ban bekövetkezett halála után Christoffel Plantin Leidenben telepedjen le. Szívügyének tekintette az egyetemi téka létrehozását, ő gondoskodott megfelelő épületről és a könyvállományt adományokkal gazdagította. Részben Van Hout nevéhez fűződik továbbá a Rendei Kollégiumának (Statencollege) megszervezése is. A kollégiumnak, ahol az 1592-től felvételt

nyert teológus hallgatók ösztöndíjban és teljes ellátásban részesültek, a 18. században magyar lakói is voltak. A szerző nem hallgatja el e sikertörténet árnyoldalait sem. Részletesen elemzi egyebek mellett az 1594-es diáklázadást, aminek kirobbanásában Van Hout személye fontos szerepet játszott. Az egyetem törvényeit megszegőkkel szemben javasolt, spártaian szigorú intézkedéseit a diákság nem vette jó néven. A halálos áldozatot is követelő lázongást ugyan sikerült megfékezni, de a csalódott Van Hout ezt követően egyre kevesebbet törődött az akadémia ügyes-bajos dolgaival. Bostoent az öszszeférhetetlen, Dousa által csak félkegyelműnek nevezett Hermannus Rennecherus példájával ugyanakkor azt is jól illusztrálja, hogy a diákok mellett a professzorok között is akadtak mások életét megkeserítő, furcsa alakok.

A várossal és az egyetemmel kapcsolatos teendői mellett Van Hout költőként és fordítóként is hallatott magáról. Sajnos csak kevés nyomtatott vagy kéziratot anyaga maradt fenn, de néhány kortársa, így Dousa és Lipsius munkáiból és leveleiből kiderül, hogy életműve jelentős volt. Fordításai közül ki kell emelni Plautus-törredékeit, Michel de Montaigne *De la modération* című esszéjének holland változatát és a Janus Secundus-féle *Basiát*, amit Dousával közösen ültették át anyanyelvükre. Megőrzött szonettjeinek és epigrammáinak elemzése alapján Bostoent arra a következtetésre jut, hogy Van Hout a versmérték, a versforma és a nemzeti nyelv használata tekintetében a holland költők között újtónak számított. Hogy Van Hout a költészetet nem csak művelte, hanem támogatta is, bizonyítja Dousa híres *Nova Poematája*. E Leidenben megjelent verseskötet címlapján olvasható, hogy a kiadást – „Impensis Ioannis Hauteni” – maga Van Hout finanszírozta.

A versek kapcsán szót kell ejtenünk Bostoent könyvének egyik legizgalmasabb és szó szerint legszínesebb fejezetéről. A kora újkori emlékkönyvek művelődéstörténeti jelentősége vitán felül áll. A bennük található bejegyzések segítségével kiegészíthetjük a tulajdonosról meglévő, gyakran hiányos ismereteinket. Az utókor nagy szerencséjére Van Hout albuma, az

1577–1583 között vezetett *Vrunt-bouc*, sértetlenül vészelt át az elmúlt évszázadok hanyat-tatásait, sőt néhány éve faksimile kiadása is elkészült. Ez tartalmazza az 1570-es évek második felében rendszeresen összejáró, Van Hout, Dousa és Lipsius köré szerveződő társaság tagjainak latin és holland nyelvű költeményei mellett többek között a nyomdász Christoffel Plantin, a humanista Dirck Volkertszoon Coornhert, az amszterdami költő Roemer Visscher és a Leideni Egyetem első beiratkozott diákja, Dirck van Leeuwen bejegyzéseit. Van Hout maga is írt mások emlékkönyvébe, verseit jelenlegi ismereteink szerint hét album őrzi, melyek közül terjedelmét, rajzait és címereit tekintve kétségtelenül Dousaé a legimpozánsabb. Bostoent a *Vrunt-bouc* mellett ez utóbbira is kitér, részletesen elemzve Van Hout 1575. december 2-án kelt „Vrunt-schap” című költeményét, valamint az ahhoz készített díszes ábrát.

Bár több forrás is tudósít arról, hogy Van Hout a kor humanistáihoz hasonlóan jelentős magánkönyvtárral rendelkezett, az állomány összetételéről csak hiányos ismereteink vannak. A 17–18. századi Hollandiában előszeretettel nyomtatott aukciós katalógusok sokat elárulnak egy adott téka köteteiről. A könyvtörténészek nagy bánatára e nyilvános árverésekre készült, kis füzetecskéket összegyűjtő adatbázis, a *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic 1599–1800* nem tartalmazza Van Hout katalógusát. Ex librise és egyéb bejegyzései alapján könyvtárának szétszóródott köteteiből Hollandiában és a Dél-afrikai Köztársaságban néhányat időközben sikerült azonosítani. Ízelítőül álljon itt a Marcus Valerius Martialis-féle *Epigrammaton* 1568-as antwerpeni kiadása. A Plantin-nyomdában megjelent munkát Zsámboky János holland barátja, Hadrianus Junius rendezte sajtó alá. A Leideni Egyetemi Könyvtár példányának címlapján olvasható bejegyzésben az áll, hogy a könyv Dousa ajándékaként került Van Hout tulajdonába – „Janus Duza Nordovix Jano Houteno S[uo] D[onum] D[edit]” –, aki azt, mint írja – „et ipse Lipsio” – később maga adta tovább Lipsiusnak.

A *Hart voor Leiden* előszava szerint Karel Bostoent egy igényes és modern Jan van Hout-

életrajz megírására törekedett, de nyugodtan kijelenthetjük, hogy munkája annál jóval többet nyújt. A végeredmény egy olyan gazdagon illusztrált, Van Hout élete és munkássága mellett sok egyéb érdekes eseményt és személyt bemutató mű, amit a hazai kutatók is használnak forgathatnak.

EREDICS PÉTER

Farkas Ferenc: A jázsági nyomdák krónikája, 1867–1949. Bp.–Jászberény, 2010. Jászok Egyesülete–Városi Könyvtár és Információs Központ, 594 l.

A Jázság könyvészete. Szerk. GULYÁS ERZSÉBET. 2., bőv. átdolg. kiad. Jászberény, 2008. Jászok Egyesülete–Városi Könyvtár és Információs Központ, 630 l.

A 19. század utolsó évtizedeiben és a 20. első felében élte virágkorát Magyarországon a helytörténeti kutatás, jeles specialistákkal, illetve a nagytörténelemből átránduló historikusokkal, öntudatot teremtve és adva egy-egy, valamilyen szempontból összetartozó, a nagyobb, nemzeti egységen belül helyi sajátosságokat is őrző kisebb közösségeknek. E művek vonzóerejét főként olvasóik nagy részének személyes érintettsége adta: noha tárgykörük szűkebb földrajzi területre koncentráltak, ám azt komplex módon, nem csupán a szigorúan vett országos vagy országhatárokon átnyúló eseménytörténet szempontjai szerint vizsgálhatták, hanem kitérhettek a szaktudomány partikulárisabb, de az adott, a fókuszba vont települések életét, sorsát jelentősen befolyásoló folyamatokra, körülményekre, személyekre is. Ezáltal részben megteremtették befogadói bázisukat, másfelől viszont példatárul szolgáltak a nagyobb látószögű vizsgálódásokhoz, még akkor is, ha esetleg az irodalomjegyzékek tételei közül kimaradtak. E kisleptékű megközelítés a második világháború után, a nagyszabású átalakítások és újjáépítések, a társadalom homogenizálásának kísérlete közben háttérbe szorult, s csak a nyolcvanas évek végétől vált ismét lehetővé a civil kezdeményezések közösségteremtő szerepének, múltfelidéző

és -megismerő tevékenységének feléledése. A helytörténet tárgyszemlélete és módszere bizonyos pontokon találkozhat a mikrotörténelem alapvetéseivel, amelynek egyik feltevése szerint az általános társadalmi jelenségek zártabb embercsoportok történelmében is érvényesülhetnek. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy egyetlen nemzet, vagy ország történelme sem írható meg a helyi érvényességű politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési események, viszonyok ismerete nélkül. Az elkülönülő jelenségek vizsgálata egyfelől abban nyeri el az értelmét, amiben tükrözi az általános folyamatokat, változásokat, másfelől pedig abban, amiben opponálja. Az elkerülhetetlen fejlődés, a nagy átalakulások, amelyek a világot mozgatják, a szokásokat jobban őrző társadalmi és földrajzi egységekben nemegyszer felfordulásnak, hagyománytagadásnak látszanak, legalábbis kezdetben. A helyi vonatkozásokra vetődő figyelem többek között rávilágíthat a kezdeti elutasítás felszívódására, megváltozására, vagy megerősödésére – az ott érvényesülő körülmények függvényében.

A magyarországi, magyar nyelvű vidéki sajtó- és nyomdatörténet jócskán szegélyezett még fehér foltokkal. (Arról csak érintőlegesen lehet egy mondatot szólni itt, hogy ráadásul az első világháború után más országok területére került kis és nagyobb városok nyomdaiparának feltárása milyen nehézségekbe ütközik.) Különösen a kiegyezés utáni időszak mostoha e tekintetben, amit csak részben magyaráz a nyomdatermékek és az előállító helyek hirtelen növekedése. Egy-két nagyobb fővárosi nyomdavállalat, kiadó, vidéki nyomda története önálló munkaként az érdeklődők rendelkezésére áll ugyan, s a szakirodalmi bibliográfia évről évre mutatja, hogy a helyi sokszorosító intézetek feldolgozása is folyamatos, de mindez mégis inkább csak a jéghegy csúcsát jelenti. Éppen ezért örömmel kell fogadni minden munkát, amelyik nem a nagyvárosi viszonyok feltárását tűzi ki célul.

A Jázság nevével körülírható földrajzi terület a 13. században az Alföld nyugati részére települt népcsoportról kapta a nevét. Történelmének egyedi sajátosságai: az önkéntes, közadakozásból létrejött megváltás, majd az 1876-ig

fennállt autonómia lakóinak öntudatát és ösztartozását erősítette, közösségalkító tényezővé vált, ami az elmúlt két évtizedben újjáéledt. A nagyobb egységen belüli egyediségeket felmutatni kívánó törekvésnek jelentős állomását jelenti az itt tárgyalt két kötet: egy helytörténeti bibliográfia bővített, második kiadása s a régió nyomdászati bemutató kiadvány; mindkettő a fontos kézikönyvek sorát szaporítja. Terjedelmük, adatgazdagságuk tiszteletet érdemel, részben egymás kiegészítéseként használhatók, s fontos új ismereteket tartalmaznak mind a területen belüliek, mind az „idegenek” számára.

Farkas Ferenc nyomdatörténetének egyik fontos tanulsága, hogy a Jászságból más fénytörésben látszik a világ, mint Budapestről. Míg a fővárosban a nagy újság- és lapkiadó vállalatok uralták a piacot, s figyelembe vehették célközönségként az ország teljes lakosságát, addig a jászsági nyomdák tulajdonosai sokkal kisebb felvevőpiacra számíthattak csupán. Ennek következtében árucikkeik között a könyvjellegű dokumentumok száma elenyésző volt, folyamatos működésüket a legkülönbébb közigazgatási és ügyviteli nyomtatványok, iskolai értesítők, vallásos iratok kiadásai biztosították. Ez a kényszer különben még a jelentős, tipográfiai és könyvművészeti szempontból is kiemelkedő kiadványokat közreadó vidéki nyomdáknál – mint a Kner vagy Tevan – is fennállt, s mondhatni, hogy az efemer nyomdai áruk országos privilegizálása tette lehetővé az említettek bibliofil könyveinek megjelenését. A nagy budapesti kiadóvállalatokon belül az előállítási munkafázisok elkülönültek egymástól, míg a vidéki nyomdák éppen csak, hogy meghaladták a szerzőt, nyomdászt és kereskedőt egy személyben, egy üzemben egyesítő működést. Az iparosodás folyamatában sokkal kezdetlegesebb szinten rekedtek meg, ami a tőkehiány jelenlétére és a hitel hiányára utal. Zavartalan tevékenységük éppen ezért a nagy vállalatokénál differenciálatlanabb volt, hiszen a nyomdászaton kívül sokféle bevételre volt még szükségük, többek között kőszeti munkákat vállaltak, terjesztették saját és idegen nyomdák kiadványait, extrém esetekben saját bort, savanyúságot kí-

náltak –, mint Imrik József jászapáti nyomdászata. E vidéki műhelyek nem egy esetben családi vállalkozásként működtek, ahogy például a jászberényi Pesti nyomda, amelyet egymás után a férj, a feleség, majd az államosítás előtt a leánygyermek vezetett. Ezzel szemben a nagy kiadóvállalatok alkalmazottjai, tulajdonosai csak a legritkább esetben álltak rokoni kapcsolatban egymással. A jászsági nyomdák létszáma néhány főből állt, s egy-egy tanuló vagy kisegítő munkaerő felvétele általában jelentős anyagi megterhelést jelentett; csak a viszonylag biztos üzletmenet és a kiegyensúlyozott fejlődést sejtető jövő tette lehetővé számukra az utánpótlás betanítását. Nem beszélve arról a működést, a kiadványok formai és tartalmi jellegét igen erősen befolyásoló tényezőtől, hogy Magyarországon is élesen elvált egymástól a városi és a vidéki kultúra, ami – bár nem okvetlenül a településnagyság jelentette a választóvonalat – egymás mellett párhuzamosan létező, teljes önállóságú civilizációs különbségekben mutatkozott meg; ezek egyike volt a nyomdászati tevékenység: működtetőivel, munkafolyamatával és végtermékeivel. Viszont kis- és nagyvállalat együttes sorsára utal az 1949-es államosítás, amely elől sem itt, sem ott nem lehetett kibújni. Ez az erőszakos beavatkozás, amelynek következtében az állami nyomdák ingyen eszközparkhoz jutottak, múlhatatlan sebet ejtett az egykori tulajdonosokban, néha még utódaikban is. Ráadásul a vidéki nyomdák gazdái nem is különböztek oly nagyon vásárlóiktól, sem életvitelben, sem anyagi lehetőségekben, hogy kapitalistáknak nevezhették volna őket –, legfeljebb ideológiai túlzással.

Feltétlenül említeni kell, hogy e munka alapját közösségi gyűjtés vetette meg, s kiindulásként támaszkodni lehetett Arató Antal helyi sajtótörténeti disszertációjára is. De természetesen a szerző érdemei is elévülhetetlenek a monográfia létrejöttében, és a napvilágra került nyomtatványok, más, újabban előkerült tételekkel egyetemben a helytörténeti bibliográfia anyagát is bővített, második kiadással gazdagították. A felárt, felhasznált kiadványok túlnyomó része egylevelű aprónyomtatvány: ügyviteli és közigazgatási nyomtatványok, hosszabb-rövidebb ideig

érvényben lévő helyi szabályzatok, a gazdasági működést regisztráló kisipari, esetleg üzemi beszámolók, cselédkönyvek és egyéb igazolványok, az emberi élet állomásaihoz kapcsolódó úrlapok: születési, házassági, halotti bizonyítványok, házassági értesítők, helyi ünnepekre szóló meghívók, vagy alkalmi kulturális események megörökítései, mint például a jászberényi múzeum megnyitóján tartott ünnepi beszéd. Ezek nyomdai jelentősége legfőképp abban állt, hogy állandó munkát biztosítottak. Tipográfiájuknak kialakult hagyománya, szokása volt, amely részben az egész országban érvényesült, ennek következtében gyorsan és kevés szellemi ráfordítással lehetett ezeket előállítani. Melléjük sorakoztak az évente megjelentetett oktatási nyomtatványok, a középfokú és középiskolák évkönyvei, értesítői, a diákok bizonyítványai. Ugyancsak folyamatos elfoglaltságot adtak a különféle vallásos és hitbuzgalmi nyomtatványok, amelyek kiadásának megvoltak ugyan az országos előjogokkal rendelkező intézményei, de azért – ahogy az illusztrációk mutatják – a jászszági hívek sem maradtak ellátatlanul.

Az ügyviteli nyomtatványok és a vallásos, illetve oktatási kiadványok mellett folyamatos bevételt jelentettek a nyomdáknak a különféle napi- és hetilapok is, ezek presztízserőke azonban az előzőeknél sokkal többet nyomott a latban. Kétszeresen fontos volt tehát, hogy egy-egy nyomdatulajdonos saját maga által előállított, esetleg szerkesztett lappal bírjon. A szerző részletesen, kiadókra, szerkesztőkre, fontos közleményekre tekintően ismerteti a helyi kiadványokat, némi speciális szempont, a hirdetések tartalmának és tipográfiájának középpontba emelésével. Mindez így a helyi sajtótörténet egyik fejezete is lehetne. Feltétlenül említeni kell az igen gazdag illusztrációs anyagot, amely világosan mutatja, hogy az önálló értékkel bíró kötetek, illetve aprónyomtatványok egyaránt a hagyományos tipográfiát, a historizáló és legfeljebb a szecessziós stílus jegyeit alkalmazták, szemben az ekkor már másfelé haladó nagyvárosi könyvtervezéssel és nyomdászattal.

A tárgyalt időszakban készült a helyi nyomdáknak néhány szépirodalmi mű is, s terjedel-

mesebb könyv úgyszintén, amelyek magától értetődően a nemzeti bibliográfia önálló tételeit jelentik. Ezek közül említésre érdemes a Szalay István által nyomott kétnyelvű Vergilius-részlet, s Lippay Lajos jászberényi gimnáziumtörténete és jászalsószentgyörgyi templomtörténete, utóbbi Brünauer Adolf nyomdájában készült. Kubicza János nyomta az egyik legterjedelmesebb könyvet, címe: *Makula nélkül való tükör*. Ez a kiadvány helyi népszerűséget ért el, hiszen terjedelmes volta ellenére később még másik két nyomdász is kiadta. Különös érdekességük Kiss János 1919-es plakátjai, szövegük, betűkészletük, tipográfiájuk egyaránt elüt a korábban alkalmazott szokásoktól. Tudományos érdeklődésre tarthatnak számot Móczár László és Kaszab Zoltán entomológusok munkái, s vallás és természet találkozására utal az a jászárokszállási, 1924-ben készült füzetke, amely három éneket tartalmaz. Az első füzér Jézus szentséges szívének tiszteletére született, a második könyörgő ének az Egek Urához sáskajárás idején, a harmadik pedig Sarlós Boldogasszony napi, aratási áldást kér. És magától értetődik, hogy helyi szerzők verseskötetei, antológiái ugyancsak színesítették az önálló kiadványok sorát. A működési ismeretek azonban a tárgyaltnál nagyobb mennyiséget sejtetnek, s a napvilágra kerültek sorában pedig vannak olyan dokumentumok, amelyeknek csak a fedőlapja ismert, esetleg csupán másolata jutott el a feldolgozóig. Az adatvesztés tehát nem csupán a regionális nyomdákra, tulajdonosaik életére, hanem a munkáik egy (nem megbecsülhető) részére is kiterjed.

A legtöbb, legjelentősebb nyomda a régió középpontjában, Jászberényben volt. De hosszabb-rövidebb ideig Jászapáti, Jászárokszállás, Jászladány és Jászfényszaru is rendelkezett helyben működő üzemmel. A különböző műhelyek nem egy esetben párhuzamosan, ugyanazokban az években működtek, s nyilvánvalóan gazdasági versenyben álltak egymással. Mindez az igények jelenlétére utal, a munkát kísérő nehézségek ellenben a pénzügyi szűkösséget mutatják, ám figyelembe kell venni az említett konkurenciát s esetleg a személyes adaptáció hiányát is. Az egyes nyomdák tárgyalása azo-

nos struktúrát követ. Az adott fejezet elején a tulajdonossal kapcsolatos legfontosabb életrajzi adatok olvashatók – ha köztudottak, esetleg egy-két fényképpel mellékelve. Ezt követik időrendben a nyomdatermékek ismertetései, külön hangsúlyozottan a kiadott napi- és hetilapokra. Utóbbiak részletessége felér a helyi sajtótörténet egyik fejezetével. A Jászság természetesen soha nem volt élesen elkülönült terület az Alföldön, utak nyíltak innen a megyeszékhely, Szolnok felé, ahogyan Eger, Gyöngyös, Budapest és más városok alkották azt a nagyobb környezetet, amellyel a helyi iparosok működése kölcsönhatásban állt.

A kötet értékét számottevően emeli a már említett kiváló illusztrációs anyag, s a több szempontú, részletes mutatórendszer.

Tulajdonképpen nem is lehet pontosan meghatározni, hogy egy földrajzi egység megismertetésében minnek van fontosabb, elsődleges szerepe: a feltáró és összegző monográfiáknak-e, avagy a lehetséges teljességre törekvő, az aktuális és retrospektív irodalmat rendező és közreadó helytörténeti bibliográfiáknak? De akár ezt, akár azt helyezük előbbre, egymásra hatásuk nyilvánvaló, s ideális esetben egyszerre, vagy időben nagyon közel kell(ene) készülniük, párhuzamosan, esetleg szerzőikben is teljesen vagy részben közösen. Ez az optimális egybeesés, kölcsönhatás figyelhető meg a már említett munka és Gulyás Erzsébet jászsági könyvésze között. Az immár második kiadásban megjelent bibliográfia tartalmi és formai jellemzőit szerkesztője az előszóban foglalja össze, amelyben a gyűjtőkör jellemzőit is megadja. Ebben ésszerű elhatárolás, a szóródó anyagról való lemondás tapasztalható. A feltárás csak az önálló kiadványokat veszi figyelembe. Az újonnan közölt anyag nagyságát mutatja így is, hogy a 2002-ben közreadott első kiadás 231 oldalra terjedt, míg ez majdnem háromszorosára, 630-ra bővült, úgy, hogy a korábbiiban olvasható, nem releváns tételek itt elmaradtak. Mint már a nyomdatörténet is mutatta, igen terjedelmes a vallási és oktatási tételek száma, s imponáló az önálló sajtótermékek sorozata. Az egyes tételek annotáltak, amennyiben a jászsági vonatkozásokat rögzí-

tik, illetve analitikusok többkötetes, többszerzős művek (például évkönyvek) esetében. Ez nagy keresési könnyebbséget ad a Jászság kutatói számára, amit a sok szempontú mutatórendszer is elősegít. A besorolási rend tematikus, ezen belül a megjelenés időrendjét követi. Az egész szerkezetet tekintve látható, hogy a tételek adják a rendszert és nem fordítva. De azért tartalmi/besorolási nehézségek adódnak, amit például az 525. tételszámú 1944-es földrajzi zsebkönyv mutat, amely a „Szociológia, szociográfia” fejezet egyik tétele; igaz, a jelzett részlete talán ide is tartozhat. És a forráshoz való hozzáférés nehézségét mutatja a 634. számú tétel, amely a *Tudományos Gyűjteménynek* a „Magyar Hírmondó” című sorozatban megjelent, 1985-ös válogatását rögzíti. Ez a rekord valójában átlépi az önálló művek feltárására vonatkozó megszorítást, hiszen egy sajtótermékről van szó, bár annak kötetbe foglalt, megszürt írásairól, s ebben az értelemben az idézett hely valóban önálló. De ha már, akkor mégis jobb lett volna az eredetit megnézni, hátha akad még ott több jászsági tárgyú írás is. Persze ez a megoldás még nagyobb sebet ütött volna a szerkesztési elven. Mindez arra mutat, hogy nem doktrinák, hanem a minél több és pontosabb hely megadása vezette az összeállítót, aki ennek érdekében bizonyos ellentmondásokat is vállalt. Felvetődik esetleg, hogy ha a *Gesta Hungarorum* kiadásait tartalmazza az 1552. számú tétel, akkor az 1560. számú *Képes krónika* korábbi és későbbi kiadásai miért hiányoznak? Ez a jelenleg feltehetően ismét a szerkesztés lehetőségeinek határát mutatja. Vannak apróbb kérdőjelek a szépirodalmi tételeket közlő fejezetben is. Miért éppen azt a kiadást veszi fel, amit, noha már előtte is megjelent a gyűjtőkörbe sorolt mű. Példaként a 2508-as vagy a 2510-es számú tételt lehetne említeni. Úgy tűnik, hogy a mérvadó szövegkiadások találhatóak meg a tételek között –, de ez csak egy feltevés a recenzens részéről. Hasonló kérdéses pontokat persze a legjobban szerkesztett bibliográfiákban is lehet találni, említésük nem von le semmit az elkészült mű értékeiből, csupán segítséget nyújthat a harmadik, talán már a sajtó egy részét is feltá-

kiadáshoz. A nagy és precíz munka sajtó alá rendezőjének nyilván nem kell mondani, hogy a napi- és hetilapok, s bizonyos folyóiratok hasonló kincsesbányául szolgálhatnak. Elég itt csak a *Vasárnapi Újságot*, vagy az *Új Időket* említeni. Ezek repertorizálása azonban szabadon felhasználható munkaidőt, kíváncsiságot, vállalkozó kedvet és kitartó szakértelmet, s természetesen a folyamatos munka, a kiadás biztosítását kívánja. Mindez pedig a mindig szűkös anyagi viszonyok függvénye. Ezen a ponton találkozunk napjainkban is nyomdai működés, valamint bibliográfiai gyűjtés a Jászságban, s szerte az országban.

BUDA ATTILA

Komorová, Klára: Knížnica Zachariáša Mošovského. Martin, 2009. Slovenská národná knižnica, 202 l.

A szlovák könyvtörténetírás műhelyei közül természetes módon a nemzeti könyvtaré az egyik legaktívabb. A *Kniha* és *Knížnica* című folyóiratok kiadása mellett a retrospektív nemzeti bibliográfia összeállítása mentén keletkező katalógus köteteket is közreadják (vö. MKsz 1999. 120–130.), évente egy-egy város, vagy területi egység könyv- és könyvtártörténetéről rendeznek konferenciát. A nemzeti könyvtári kutatócsoport egyik legaktívabb tagja Klára Komorová. Őt Magyarországon jól ismerjük, tudjuk róla, hogy a Révay család művelődéstörténeti szerepével, könyves mecenatúrájával, olvasmányáival foglalkozik. Ám főként úgy ismert, mint aki kései eljegyzettje Mossóczi Zakariás (1542–1587) nyitrai püspöknek. Évtizedes kutatói munkája során mindig, és mindenütt gyűjtötte a vele kapcsolatos könyves adatokat, a szétszóródott könyvtárának darabjaira vonatkozó dokumentumokat. Munkájának összegzése a 2010-ben (antedatáltan) megjelent kötet.

A könyv kutatómódszertani mintapéldája annak, hogy mit jelent könyv és olvasmánytörténeti szempontból egy hagyatéki összeírás, és mit a fennmaradt könyvek kézírásos bejegyzései. Hiszen mondhatnánk, Mossóczi könyvtáráról

eddig is sokat tudtunk. Iványi Béla 1926-ban kiadta a jogász-püspök halála után keletkezett inventáriumot (ezt 1983-ban a poszthumusz adatgyűjtés-kiadásban megismételtük Szege-den: *Adattár* 11). A kulturális, a szellemi horizont ennek a forrásnak a segítségével nagyon jól megrajzolható. Komorová asszony azonban 450 kötetet megtalált az egykori könyvtárból, így a könyvbeszerzések története, a késő humanista tudós egyházi vezető tudományos kapcsolati rendszere ezek alapján bemutatható. A könyvtár rekonstrukciója nyilvánvalóan nem befejezhető, máris előkerült egy újabb darab, Zvara Edina találta újonnan Kismartonban az Esterházy Könyvtárban:

GUARNA, Andreas: *Bellum grammaticale ... Certamen, quod habent inter se grammaticorum agmina, cognosces hoc vir amice libro.* Lugduni, 1557. Theobaldus Paganus, 38 l. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) TORDA Zsigmond: *Libellus elegans Galeoti Martii de egregie, sapienter, jocose dictis ac factis Matthiae Sereniss. Ungariae regis, ad inclitum ducem Joannem eius filium ...* Viennae Austriae, 1563. Michael Zimmermann, [76] fol. – RMK III. 505 – (Coll. 3.) JANUS Pannonius; ZSÁMBOKY János, ed.: *Jani Pannonii deinde episcopi Quinqueecclesiarum facti, illius cum omni antiquitate vatis comparandi, lusus quidam, et epigrammata, nunc primum ineunta, et excusa ...* Patavii, 1559. s. typ., [31] fol. 8° – RMK III. 468.

Poss.: 1) *Jenae Mossouio fr(atr)i suo char(issimo) Legauit manu p(ro)pria* (coll. 3. címlap r.); *Joannes Sambucus d(ono) d(edit) Zachariae Mossouio (uo.) Superexlibris: N. P. – M. D. LXX. VII.* (Egykori jelzet: No. 8787. Mai helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer II. Kasten O. Regal 4.)

Klára Komorová, a most kézbevert kötet szerkesztését a forrásanyag logikája mentén alakította. A korabeli (1587) könyvjegyzék (916 tétel) kiadása, és tételenkénti azonosítása. Ahol ez lehetséges volt, ott autopszia alapján, ahol nem találta meg a könyvet, ott más gyűjtemények

katalógusai segítségével. A ma meglévő könyvek proveniencia-adatait is rögzíti, vagyis az egykori, majd későbbi tulajdonosokat, a mai őrző könyvtárat, a kéziratos bejegyzések betűhív közlésével. Ezt követi egy olyan felsorolás (42 kötet), amelyben szerepel Mossóczi bejegyzése, de nem találjuk a hagyatéki összeírásban. Ezután Kecskés János (24 kötet) és Kecskés András (20 kötet) könyvtárának olyan darabjait sorolja fel a szerző, amelyek feltehetően a Mossóczi örökségből származnak, hiszen tudjuk, a nyitrai egyházi könyvtárát nagyobb részt Kecskés János örökölte (nem minden ismert Kecskés könyvtárból való könyvet sorol fel, csak azokat, ahol más bejegyzések is utalnak arra, hogy talán Mossócziéval valók). A mutatók a katalógusoknál megszokottak: személynevek, helynevek, possessorbejegyzések. Sajnos a nyomdahely, illetve a nyomdász-mutató nem készült el, pedig a könyvbeszerzések irányát tekintve orientáló tudna lenni. Ugyanígy segítené a további munkát egy olyan mutató, amely a mostani őrző könyvtárak szerint utal az egyes tételekre. Rövid, a forrásközeli interpretációt rögzítő előszó mellett angol és német összefoglaló is olvasható a könyvben, magyar – számomra érthetetlen módon – nem. (Mossóczi neve magyaros formában nem fordul elő a kötetben.) Ez azért is furcsa, mert a szerző is jól tud magyarul (lévai származású), és egész munkássága a magyar kutatási eredmények nyomán követhető is mutatja, vagyis a magyar szakirodalmat használja, hivatkozza.

Az előszó tulajdonképpen szűkszavú, ám szakszerű. Nem foglalkozik a kortárs könyvtárakkal, vagyis például a nyitrai kanonok, Grádeczi Domhich János (1584), vagy a püspökelőd Bornemisza János (1577), a püspök-utód, Forgách Ferenc könyveivel, illetve más püspökök (Oláh Miklós, Kolosváry János, Telegdi Miklós, Dudith András stb.) olvasmányjaival. Pontosabban csak abban az esetben, ha a proveniencia-mutatóban előfordul a nevük.

A Turóc megyei helytörténettel is foglalkozó szerző Mossóczi Zakariás onnani származásával kezdi mondandóját, majd röviden a pápi pályára készülő ifjú tanulmányairól szól, – for-

rások hiányában röviden. A hivatali pálya első lépése már Nyitrához kötötte, Bornemisza Pál püspök titkára lett, 1560-tól már ottani kanonok, a káptalan képviselője a diétán. Tinini (1574), majd váci (1578) püspöki címe után került a nyitrai püspökvárba (1582), és kezdte meg városépítő tevékenységét is.

Jogi pályája Telegdi Miklós mellett indult, mint ülnök a királyi helytartói bíróságon. A Zsámboky-féle Bonfini-kiadás (1568) függelékének már munkatársa, mint a hazai jogi minták összeállítója. Fő jogi munkája 1584-ben Nagyszombatban jelent meg, és alapja lett a majdani *Corpus Juris Hungarici* korpusznak (*Decreta, constitutiones et articuli*).

Mossóczi könyvtárának fennmaradt darabjai is igazolják tudományszervező tevékenységét, jó háttérrel adnak a dokumentum körnek, amelyet Iványi Béla adott közre *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése* (Bp. 1926.) című munkájában. Aktív kapcsolatot ápol a pozsonyi Ellebodus-körrel, amely tagjainak a neve gyakorta előfordul a könyvekben, Nicasius Ellebodusé például 28 munkában. A bejegyzések között Kecskés András és Szuhay István neve mellett szerepel az „et amicorum” kifejezés, ami ismét arra utal, hogy Mossóczi korában nem volt ritka Magyarországon a közös könyvhasználat, és humanista kör nem csupán Pozsonyban létezett.

A könyvbejegyzések olvasása több szempontból is tanulságos. Zsámboky János két könyvet ajándékozott a fent említetten kívül, de Mossóczihoz került elődje, Bornemisza Pál hat könyve is. A 16. századi humanisták közül Johann Henckel és Rakovszky Márton, a püspöktársak közül Lépes Bálint, Listi János, majd Forgách Ferenc, a főurak közül az Ország család, és Forgách Imre fordul elő a bejegyzésekben. Ezen túlmenően a püspök önéletrajzi feljegyzése olvasható az 589. számú Constantin Lascaris-könyvben, naplószerű jegyzetei a 187. számot viselő naptár-kolligátumban.

Maga a könyvanyag a humanista képzettségű, tudós orientáltságú főpapot állítja elénk. Humanizmusa nem egyszerűen az Erasmus-életmű meglétére alapozódik, hiszen a 16. század ele-

jének számos bécsi, krakkói, itáliai, bázeli tudósa képviselteti magát. Mossóczi látókörébe természetes módon tartozott Martin Luther (10 kiadás), még inkább Philipp Melanchthon (14 kiadás), de a második reformátor generáció tagjai is jelen vannak néhány munkával, Nicolaus Copernicus korszaknyitó művével együtt. Természetesen a könyvek zöme a Tridentinum utáni katolikus püspöké, aki nem melleleg magyar jogász, annak historikus és jogi műveltségével.

MONOK ISTVÁN

Saktorová, Helena: Turzovské knižnice. Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzovcov. Martin, 2009, Slovenská národná knižnica. 225 l.

Jócskán visszadatálva, 2011 januárjában jelen meg Helena Saktorová rekonstrukciója a Thurzó család könyvtáráról. Pontosabban a most közölt kötet ennél több is, és kevesebb is. Szerepel benne ugyanis valamennyi 16. és 17. századi Thurzónak ajánlott könyv, illetve minden olyan kötet leírása, amely bármelyik Thurzó tulajdonában volt. Nem szerepelnek a könyvben azonban a Thurzó család tagjai könyvtárainak összeírása (Thurzó Szaniszló, 1586; Thurzó György, 1611). A legrövidebben úgy jellemezhetnénk, hogy Kurt Bathelt tanulmányának (*Die Familie Thurzo in Kunst und Kultur Ostmitteleuropas (1450–1640)*. = Deutsche Monatshefte. Zeitschrift für Geschichte und Gegenwart des Ostdeutschums 1940/3–4. 115–127.) a könyves kultúrára vonatkozó részét dokumentálja a teljesség igényével. Már amennyire ez a munka teljes lehet. Folyóiratunknak már ebben a számában (232–233. oldal) szerepel Saktorová asszony levélközlése, egy olyan dokumentumé, amelyet a könyv megjelenése utáni napokban talált a szerző (*Daniel Schultz krakkói nyomdász levele Thurzó Györgyhez*).

Helena Saktorová, a szlovák könyvtörténetírás egyik legismertebb szerzője, Thurzó Györgyhez bensőséges viszony fűzi, hiszen először 1981-ben közölt cikket a könyvtáráról (*Knižnica*

palatína Juraja Turzu. = Vlastivedný časopis 1981. roč. 30. č. 1. 42–43.). A nádor fennmaradt könyveiről ezt követően nagyobb közleményben adott számot (*Knižnica palatína Juraja Turzu*. In: *Kniha '81*. Martin, 1982. 73–82.), és ettől kezdve mindannyian tudtuk, egyszer egy monográfia születik Saktorová tollából, amelyben a hosszú évek alatti tapasztalatát, összegyűjtött adatait összegzi.

A most kézbe vehető kötet a családra vonatkozó genealógiai adatokat is felülbírálja, mutatva azt, hogy a szerző levéltári dokumentumok alapján dolgozott. Saktorová a genealógiai kérdésekről külön cikket is írt (*Prispevok ku genealogii rodiny Turzo*. = Biografické Stúdie (32.) 2009. 175–186.), mostani ismertetésünkben az ő életrajzi dátumait szerepeltetem, jóllehet sem ebben a könyvében, sem a megelőző, és idézett írásában nem ütközteti véleményét a magyar, szakirodalommal, és a *Hungarian nobles families* (<http://genealogy.euweb.cz/hung/hungary.html>) internetes honlap adatival. A könyv szerkezete is a családtörténeti logikát követi akkor, amikor három fejezetbe rendezi azoknak a könyveknek a leírását, amelyek bármilyen formában (dedikáció, tulajdonjegy) kapcsolatba hozható valamelyik Thurzóval a 15. század végétől a 17. század közepéig. Így a három fejezet: Thurzó Teofil (meghalt 1492 után), Thurzó Márton (1465 k.–1512) és Thurzó János (1437–1501) leszármazottjait veszi számba.

Az első részben Saktorová asszony Thurzó Ferenc (1512–1576), az apostata – nyitrai püspök volt (1534–1557), majd két házasságából számos gyermeke született – három könyve mellett a nádor, Thurzó György (1567–1617) biccsei könyvtárának megmaradt darabjait mutatja be. Ide sorolva a második feleségnek, Czobor Erzsébetnek ajánlott köteteket, valamint gyermekük, Thurzó Imre könyveit is. Az egyes darabok itt kommentár nélkül, egyszerű felsorolásban szerepelnek, de talán az ismertetés lehetőséget nyújt néhány apró következtetés levonására.

A nagybiccsei Thurzó-kastély átalakításakor rendezték a könyveket, katalógus és ahhoz mutató készült róluk. A ma is kézbe vehető kötetek árulkodnak Thurzó György könyvgyűjtői szokásairól.

A levéltári forrásokból megismert könyvtár nagysága közel 600 kötetet (450 tétel) tett ki, amelyek hozzávetőleg 800–1000 művet tartalmazhatnak. Az egykori állománynak alig egynegyede maradt meg napjainkig. Thurzó György a könyvekbe bejegyezte jelmondatát, nemegyszer a vásárlás, a beszerzés körülményeiről is pár szót. Könyveit maga köttette, és a köteteken gyakran találhatunk supralibrost. Nem egyszerűen használati könyvtárt akart létrehozni udvarában, hanem e téren is meg akart felelni felmenői rangjának. Erre utal az a tény, hogy supralibrosa címszerzése mentén folyamatosan változik, illetve az R(egni) H(ungariae) P(alatinus) betűkkel nádorrá választását követően az előbb beszerzett könyvek supralibrosát kiegészítette. A könyvtár amellet, hogy állományát aktívan használták, része volt a nádor reprezentációjának. Törekedett arra, hogy ritka kéziratokat is megszerezzen.

Nyelvileg a nádor képzetnek mondható, hiszen a magyar, a szlovák és a latin mellett olvasott csehül, lengyelül és minden bizonnyal németül is. Könyvtárában megvoltak a korszak elterjedt összefoglaló kézikönyvei. Könyvei között volt tíz Biblia-kiadás, az egyházatyák összes műveinek nagy sorozatai, Cesare Baronio egyháztörténete.

Jogi könyvekben sem mondható szegénynek a gyűjtemény, a történeti anyag pedig nagyon részletező: az ókori történetírók mellett a leginkább a környező területek (Csehország, Lengyelország, a törökök, a Habsburgok, Vence, oroszok) történeti. Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatban Bonfini két kiadásban, Veit Marchtaler Báthory Zsigmondnak a 15 éves háború alatti tetteit tárgyaló munkája és az említett Petrus Ransanus-kézirat állt csak rendelkezésére. Thurzó György érdeklődött a távoli földrészek iránt is, a neki leginkább szükséges tanításokat azonban elsődlegesen a régebbi és kortárs királytűkrök világában találta meg, feltűnően sok ilyen volt könyvei között. A 16. század végének és a 17. század elejének kiváló erkölcsfilozófiai irodalmát gyűjtötte össze, történetiszemlélete jellemzően ezekhez a művekhez igazodhatott.

A magyarországi evangélikus egyház legjelentősebb támogatója lévén, gyűjteményében a 17. század elejének lutheránus teológiai és egyházszerkezéssel kapcsolatos munkái más könyvtárban nem tapasztalt gazdagságban vannak jelen. Legnagyobb számban kétségtelenül a lutheránus munkák találhatók meg, de a változás mégsem mondható egyoldalúnak. A református teológiai szerzők közül számosan több könyvvel, csaknem életművel képviseltetik magukat, és szép számmal akad katolikus munka is. Úgy tűnik, a teológiai kérdések közül Thurzó Györgyöt különösen érdekelték az úrvacsora körüli viták.

Ami Thurzó György könyvtárának szépirodalmi részét illeti, a ma is meglévő állományban elsődlegesen az ókori szerzők vannak jelen. A gyűjtemény gazdag volt színvonalas orvosi munkákban, és jelentős számban voltak csillagászattal foglalkozó könyvei is.

A magyarországi szerzők jelenléte egyrészt összefügg azzal, hogy a nádor mecenatúrájában jelentős szerepet kapott az új, hazai kiadású könyvek támogatása. Bekerültek ezenkívül a könyvtárba a Thurzó-udvarban vendégeskedő vagy megforduló szerzők munkái is, és sokan nyilván mint nádor előtt is tisztelegni kívántak előtte könyveikkel.

Thurzó János (1437–1501) genealógiai vonalának 19 személyéhez köthetően közel száz könyv leírását találjuk meg Saktorová munkájában. Ezekben az ajánlások vizsgálata is mutatja, hogy a Thurzók is katolizáltak a 17. század legelején, patronátusuk ennek megfelelően változott.

A biccsei könyvtár mellett a legérdekesebb talán a semptei bibliotéka, amelyet Thurzó Kristóf (1583–1614) halála után özvegyének családja (Erdődy) eladott Pázmány Péternek a nagyszombati egyetem céljaira.

A kötet, ha a már megjelent levéltári forrásokkal együtt (*A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Sajtó alá rend. és a függelékét összeáll. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. JATE. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11./ 11, 34, 210–211, 489–490,

505–530.) használjuk, lehetőséget ad a Thurzó család számos generációja könyves ügyeinek nyomon követésére.

MONOK ISTVÁN

Bitskey, István: Petrus Cardinalis Pázmány, Archiepiscopus Strigoniensis. Trnava, 2010. Trnavská univerzita v Trnave, 255 l.

Ritka pillanat, amikor egy magyar szakíró műve fordításban szlovákul, Szlovákiában megjelenik (sajnos ritka az is, ha szlovák szerző munkája lát napvilágot magyarul Magyarországon). Pázmány Péter nagyszombati egyetem-alapításának 375. évfordulója azonban megfelelő alkalom volt arra, hogy Bitskey István korábbi, az esztergomi érsekről írt monográfiája (*Pázmány Péter*. Bp. 1986. Gondolat Kiadó. /Magyar história. Életrajzok/) Tóth László és Alžbieta Hološová fordításában megjelenjen azok a nyelven, akiknek múltjához ez az intézmény ugyancsak szervesen hozzátartozik. A mostani Trnavai Egyetem kiadójának 75. kiadványaként látott napvilágot a kötet, amelynek kivitelezése – főként Alžbieta Hološovánek köszönhetően – sok tekintetben dicsérendő. Ünnepi kiadvány, ennek megfelelő anyagokból (papírmínőség, kötés), gondos nyomtatással, és kiváló képanyaggal. Ez utóbbi olyannyira feltűnő, hogy köszönetképpen emlékezzünk meg a fotósokról is: Alžbieta Hološová, Jaromír Liška, Zuzana Oros, Dabasi András, Kiss Balázs, Mudrák Attila, Szelényi László. Az 1986-os budapesti fekete-fehér nyomású kötet képanyagát a régi magyar ikonográfia nagytekintélyű kutatója, C. Wilhelm Gizella válogatta, így a monográfia tartalmához jól illeszkedő képek segítették az olvasót Pázmány életének és életművének megismerésében. A mostani kiadás színes (és színhelyes!) képei részben megismétlik ezt, de ki is egészítik. Az Ifj. Vayer Lajos munkája óta (*Pázmány Péter ikonográfiája*. Bp. 1935. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.) húzódó feladat, a Pázmány-ikonográfia összeállításának folyamata a mostani

szlovák kötettel vitán felül gazdagabbá vált. Reméljük, a Pázmány kritikai kiadás munkálataiba ennek az adósságnak a törlesztése is beletartozik.

A kötet névhasználata a szlovákiai törvényi rendelkezéseknek megfelelő, de ebben a kötetben (sajnos ez nagyon ritkán mondható el a Szlovákiában megjelent munkákra) személy- és helynévforma-konkordancia is található a kötet végén.

A szöveg valóban az 1986-os kiadás fordítása, a szerző csak néhány helyen egészítette azt ki, illetve a 2005 után megjelent szakirodalmat veszi számba, vagyis az Adonyi Judit és Maczák Ibolya összeállította bibliográfia megjelenése utánit (*Pázmány Péter-bibliográfia 1598–2004*. Piliscsaba, 2004. PPKE BTK. /Pázmány irodalmi műhely. Bibliográfiák – Katalógusok 1./). A „Magyar história” sorozat az 1980-as években azzal a céllal jelent meg, hogy a filológiai és történeti kutatások legfrissebb eredményeit úgy foglalja össze, hogy az a középiskolai tanárok, és az akkor még létezett művelt érdeklődő olvasóközönség számára is érthető legyen. Vonatkozik ez az anyag elrendezésére, illetve az értekező próza stílusára is. Bitskey István ennek a feladatnak akkor kiválóan megfelelt, így nem csoda, hogy a szlovák kollégák választása éppen erre a Pázmány monográfiára esett akkor, amikor az Egyetem évfordulóján a szlovák olvasóknak akartak érvényes mondandójú, az életművet átfogó, a filológiai részletekkel a kötet szerkezetét fel nem borító könyvet a kezébe adni. A választás több tekintetben is szimbolikus: önkritika, hiszen a szlovák kutatás nem eredményezett egy Pázmány monográfiát, ugyanakkor vallomás, hiszen kifejezi azt, hogy az értelmetlen viták helyett egymás eredményeinek a megismerése messzebbre visz bennünket közös múltunk megismerésében. Pázmány ennek a közös múltnak az egyik emblematikus alakja. A kötet kiadója, Jozef Šimončič utószavában összegzi korábbi tanulmányának (*Peter Pázmán a Slováci v Trnave*. = Fons Tymaviensis I. Trnava, 2006. 21–26.) mondandóját erről.

MONOK ISTVÁN

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségükhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. fél oldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézirathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

V. ECSEDY JUDIT

Ismeretlen ritkaságok a Kornfeld-könyvtárban

KÜLÖNLENYOMAT A MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2011. ÉVI 2. SZÁMÁBÓL

TÓTH GERGELY

**Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete:
a *Collectio scriptorum Hungaricorum***

KÜLÖNLENYOMAT A MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2011. ÉVI 2. SZÁMÁBÓL

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme